

**М. РЫСКУЛБЕКОВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ ЭКОНОМИКАЛЫК
ИЛИМИЙ - ИЗИЛДӨӨ УНИВЕРСИТЕТИ**

КЫРГЫЗСТАН ЭЛ АРАЛЫК УНИВЕРСИТЕТИ

Диссертациялык кеңеш Д 08.24.697

Кол жазма укугунда
УДК 330.34(575.2)(04)

Шаршеева Нурмира Каныбековна

**КЫРГЫЗСТАНДЫН ЭКОНОМИКАСЫНА ЧЕТ ӨЛКӨЛҮК
ИНВЕСТИЦИЯЛАРДЫ ТАРТУУ КӨЙГӨЙЛӨРҮ ЖАНА КЕЛЕЧЕГИ»**

08.00.10-финансы, акча жүгүртүү жана насыя

экономика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган

ДИССЕРТАЦИЯ

Илимий жетекчи:
э.и.д., профессор
Сарыбаев А.С.

Бишкек - 2024

МАЗМУНУ

Киришүү.....	2
1 бап. КРнын экономикасына чет өлкөлүк инвестицияларды тартууда финансылык механизмди түзүүдөгү теориялык аспектилери	
1.1. Инвестиция теориясына тарыхый көз караш.....	9
1.2. Инвестициялардын учурдагы маңызы жана улуттук экономиканы өнүктүрүүдөгү чет өлкөлүк инвестициялардын орду.....	30
1.3. Чет өлкөлүк инвестицияларды тартуудагы финансылык механизминин мазмуну.....	63
2 бап. КРна чет өлкөлүк инвестицияны тартуудагы финансылык механизминин түзүлүшүн талдоо	
2.1. Чет өлкөлүк инвестицияларды мамлекет тарабынан финансылык жөнгө салуу механизми: укуктук негиздери жана институционалдык аспектилери.....	84
2.2. Өлкөнүн экономикасына чет элдик инвестирлөөнүн учурдагы абалын талдоо.....	101
2.3. Мамлекеттик инвестициялар программасы чет элдик инвестицияларды тартуудагы куралы катары.....	120
3 бап. КРна чет өлкөлүк инвестицияларды тартуунун финансылык механизмдин оптималдаштыруу.....	134
3.1. Кыргыз Республикасынын электрэнергетикалык тармагына чет өлкөлүк капиталды тартуу боюнча инвестициялык саясаттагы көйгөйлөр.....	134
3.2. Чакан гидроэлектрстанциялардын инвестициялык потенциалы.....	147
3.3 Баа факторлорунун энергетикадагы инвестициялык жагымдуулукка таасир этиши жана инвестициялык божомолдоонун математикалык модели.....	151
Корутунду.....	161

КИРИШҮҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Заманбап дүйнөдө инвестициялык ишмердүүлүк базар экономикасынын ажырагыс атрибуту, анын кыймылдаткыч күчүнүн негизгилеринин бири болуп саналат. Ушуга байланыштуу, мамлекеттердин бардыгы инвестицияларды тартуу үчүн жагымдуу шарттарды түзүшөт жана капитал үчүн болгон күрөштө өз ара атаандаштыкты жүргүзүшөт.

Стратегиялык жана учурдагы каржы - экономикалык маселелерди чечүү менен Кыргызстандын социалдык өнүгүүсүн камсыз кылууда чет өлкөлүк инвестицияларды тартуу муктаждыгы диссертациялык изилдөөнүн темасынын актуалдуулугун аныктайт.

Чет өлкөлүк инвестициялардын негизги маселеси болуп экономикага кошумча каржылоочу салымдарды камсыздоо гана эмес, кабыл алып жаткан өлкөнүн эмгектин жана өндүрүш каражаттарынын прогрессивдүү жаңы ыкмаларына болгон муктаждыгын канааттандыруу болуп эсептелинет. Натыйжада кабылдоочу өлкө карамагындагы чет өлкөлүк капиталды эффективдүү пайдаланууга мүмкүнчүлүк берүүчү жаңы өндүрүштүк катнаштар калыптанат. Чет өлкөлүк инвестицияларды көбөйтүү калыбына келтирүүчү процесстердин базиси гана болбостон, ишсиздикти төмөндөтүүнүн, бюджетке салыктык кирешелеринин өсүшүнүн фактору болуп, дүйнөлүк менеджментинин денгээлин жогорулатууда, улуттук экономикада атаандаштыкты күчөтүүдө, социалдык сфераны өнүктүрүүдө чечүүчү ролду ойнойт.

Чет өлкөлүк инвестицияларды тартуу үчүн болгон күрөштө биздин өлкө өзүнүн 30 жылдык эгемендүүлүк тарыхында жагымдуу инвестициялык климатты түзүү боюнча көптөгөн иш чараларды көргөндүгүнө карабастан, көңүл батарлык жыйынтыктарды көргөзө албай келүүсү өкүнүчтүүлүк менен белгилей кетүүгө туура келет.

Кыргыз Республикасы экономиканы өнүктүрүүдө өзүнүн артыкчылыктарын багыттарын аныктады, аларга гидроэнергетика, айыл чарба тармагы, аны менен байланышкан кайра иштетүү өнөр жайы жана жеңил өнөр жай болуп саналат.

Ушуга байланыштуу мамлекеттин стимулдуу инвестициялык финансылык механизмин ишке ашырууну камсыз кылуу боюнча изилдөөлөргө эффективдүү жөндөөнү камсыздоого болгон теориялык жана методологиялык аракеттерди кайрадан карап чыгууга көңүл буруу актуалданууда. Ош менен бирге алдыга коюлган реформаларды жүзөгө ашыруу үчүн укуктук базасынын инвентаризациясын жүргүзүүсү зарыл, экономиканы жандандыруу үчүн инвестициялар жана инвесторлорго кепилдиктер керек.

Кыргыз Республикасында инвестициялык потенциалы зор жана стратегиялык жактан өтө маанилүү бул энергетика тармагы болуп саналат. Аталган тармакта ири объектилер топтолгон жана бир эле мезгилде кошумча наркты бир нече эсеге чоңойтууга жана кубаттуу мультипликативдик эффекти түзүү мүмкүнчүлүгү бар.

Бирок, өкүнүчтүүсү, азыркы этапта Камбар-Ата-1, Камбар-Ата-2 жана башка ири долбоорлорду ишке ашыруу өтө кыйын. Аталган тармакта системдүү баалоо, инвестицияларды тартуу боюнча комплекстүү көйгөйлөрдүн бардыгын көрсөтүп турат.

Инвестициялык жагымдуулуктун төмөн болушунун негизги себеби болуп, баа саясаты жана импорттолгон электр энергиясын субсидиялоо. Электр энергетикасы өлкөдө монополист болгондуктан, электр энергияга баалны коюу түздөн-түз Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн чечимине көз каранды болот.

Дүйнөлүк практикада баалоону түзүү тиешелүү объекттин рентабельдүүлүгүнөн жана кирешелүүлүгүнөн баалоо аркылуу чечилсе, биздин учурда көбүнчө бир канча башка факторлордон көз каранды болот. Электр энергиясы бир жагынан карганда социалдык товар себеби,

керектөөчүлөрдүн 76% камтыган жеке үй чарбалары менен калкты тейлейт, ошондуктан аталган өндүрүмгө болгон бааны жогорулатуу бир жагынан караганда саясий саясий мааниге да ээ.

Ушуга байланыштуу, изилдөө темасынын актуалдуулугу ушул этапта гана эмес, келечекте да стратегиялык жактан маанилүү болуп саналат. Жогоруда баяндалгандардын негизинде изилдөөнүн максаты жана маселелери аныкталды.

Кыргызстанда инвестициялык саясаттын тармактык өнүгүүнүн алкагында өнүктүрүүнүн негизги жоболорун түзгөн ар кандай илимпоздордун теориялык көз караштарын системалоо жана изилдөө төмөндөгүдөй В. М. Касимова, Б.И. Баетов, Б...К. Сыдыков, К.А. Атышов, Т.К. Камчыбеков..Ш.М. Мусакожоевдор ишке ашырышса, теориялык-методологиялык деңгээлде, чет өлкөлүк илимпоздордун эмгектеринин алкагында калыптандырылган.

Диссертациялык теманын приоритеттүү илимий багыттар, ири илимий долбоорлор, илимий жана билим берүүчү уюмдардын негизги илимий изилдөө ишмердүүлүктөрү менен байланышы.

Диссертация " Кыргыз Республикасынын 2018-2040-жылдарга туруктуу өнүгүүсүнүн улуттук стратегиясы" улуттук программасынын алкагында жүргүзүлгөн. (Энергетика бөлүмү 2018-жылдын 31-октябрында No221), Кыргыз Республикасынын 2026-жылга чейинки өнүктүрүү улуттук программасын (2021-жылдын 12-октябры, No221), 2035-жылга чейинки мезгилге Кыргыз Республикасынын Улуттук энергетикалык программасынын (2024-жылдын 27-июну) алкактарында аткарылды.

Изилдөөнүн максат жана милдеттери: Диссертациялык изилдөөнүн максаты болуп, чет өлкөлүк инвестицияларды тартуунун көйгөйлөрүн изилдөө жана энергетика тармагына инвестицияларды тартуунун келечегин илимий-теориялык жактан негиздөө жана практикалык сунуштарды иштеп чыгуу.

Изилдөөнүн коюлган максаты төмөндөгүдөй маселелерди чечүүнү шарттады:

1. Чет өлкөлүк инвестицияларды тартуу аймагында жүргүзүлгөн теориялык жана практикалык изилдөөлөрдү окуп үйрөнүү жана системалаштыруу;
2. Кыргызстандагы стимулдаштыруучу инвестициялык саясатын жүзөгө ашыруу боюнча учурдагы финансылык механизмдин изилдөө;
3. Электр энергетикасын өнүктүрүүнүн теориялык негизин, принциптерин жана максаттарын негиздөө;
4. Электр энергетикасында тарифтик саясатты изилдеп жана талдап, кызмат көрсөтүүлөрдү баалоонун жаңы моделин сунуштоо;
5. Чакан ГЭСтердин инвестициялык потенциалын аныктоо;
6. Электр энергетикасынын негизги көрсөткүчтөрү боюнча математикалык моделдөө түзүү менен болжолдоону сунуштоо жана өнгүүнүн орточо тездиктеги мезгили үчүн инвестициялык стратегияны иштеп чыгуу.

Алынган натыйжалардын илимий жаңылыгы, өлкөгө чет өлкөлүк инвестицияларды тартуу көйгөйлөрүн жана келечегин электр энергетикадагы инвестициялардын негизги көрсөткүчтөрүнүн мисалында комплекстүү изилдөөдөр негизделген.

Диссертациялык изилдөөнүн жүрүшүндө төмөнкү натыйжалар алынды:

- Инвестиция теорияларынын өнүгүшүнүн тарыхый аспектилери негизделди, «инвестициялар», «чет өлкөлүк инвестициялар» түшүнүктөрүнүн аныктамалары такталды, чет өлкөлүк инвестициялардын классификациясы системалаштырылды, инвестирөө жөнүндө мыйзам чыгаруулар үчүн «краудинвестинг», «краудфандинг» аныктамаларын инвестицияларды өлкөнүн ичинде жана четтен келген капиталды интернет-платформалар аркылуу тартуунун формалары катары киргизүү сунушталды;
- Чет өлкөлүк инвестицияларды тартуудагы финансылык механизмдеринин принциптери, ошондой эле Кыргыз Республикасында инвестициялык стимулдардын тизмеси "фискалдык стимулдар",

- "финансылык стимулдар", "жөндөөчү стимулдар" сыяктуу аныкталды, салык мыйзам чыгарууларына "салык каникулдары" менен катар чет мамлекеттердин тажрыйбасын эске алуу менен "инвестициялык салык насыясы" катары да стимул киргизүү сунушталды;
- чет өлкөлүк инвестицияларды тартуу көйгөйлөрү аныкталды, ошондой эле энергетика секторунун мисалында тартылган инвестициялардын натыйжалуулугу каралды;
 - Электр энергетикасында тарифтик саясат эң актуалдуу болуп саналат, тарифтердин айынан көптөгөн инвестициялык долбоорлор тоңдурулуп же аягына чыкпай калат. Диссертацияда биз эксперттердин пикирин эске алуу менен инвестицияларды жагымдуу түрдө тартуу үчүн тарифтерди кандайча баалоону сунуштадык;
 - Чакан гидроэлектрстанцияларынын инвестициялык потенциалын аныктоо менен өркүндөтүү боюнча айрым сунуштар берилди;
 - электр энергетикасынын негизги көрсөткүчтөрүнө математикалык баалоо жана алдын ала божомолдоо баалоонун аякы жыйынтыгына таасир этүүчү бардык көз карандылыктарды эске алуу менен ишке ашырылды. Ошо менен бирге «Камбар-Ата-1,2» долбоорлору үчүн калкты анын ичинде жамааттык кардарларды тартуу максатында IPOну өткөрүү зарылчылыгы негизделген, бул механизм чет өлкөлөрдө көп колдонулат, баштапкы акциялардын же үлүштөрдүн наркын Кыргыз Республикасынын Өкмөтү аныкташы керек, кыргыз мекемелеринин 51%га жакыны ээлик кылышы керек. Акционердик капиталдын же башкаруу курамындагы өзгөрүүнүн 49%дан ашпаган өлчөмүндөгү акциялар, корпорациялар же башка жактар, анын ичинде текшерүүчү комиссиясынын курамы кыргыз тарабынан гана жөнгө салынууга тийиш.

Алынган натыйжалардын практикалык маанилүүлүгү.
Электрэнергетикасына инвестицияларды тартуу боюнча алынган жыйынтыктар жана негизделген илимий-колдонмонун аракеттер тарифтик

саясатты жүргүзүүдө, аталган тармакка инвестицияларды тартуу боюнча саясатында колдонулушу мүмкүн.

Автордун сунуштары Экономика жана коммерция министрлигинде, Энергетика министрлигинде колдонулган. Диссертациялык изилдөөнүн материалдары жогорку окуу жайларында "Инвестициялар", "Финансылык инвестициялык талдоо" дисциплиналардын алкагында, "Баалуу кагаздар рыногу" бөлүмүндө пайдаланылышы мүмкүн.

Алынган натыйжалардын экономикалык маанилүүлүгү. Изилдөөдө алынган жыйынтыктардын экономикалык маанилүүлүгү, изилдөө электр энергетикасына инвестицияларды тартууга жана бул тармактын кризисинен чыгууга өбөлгө түзүп, тектеш тармактарга мультипликативдик эффект бергенинде жатат.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору.

- Чет өлкөлүк инвестицияларды тартуу процессинин теориялык жана уюштуруучулук-укуктук негиздери жыйынтыкталган, ошондой эле «краудинвестинг», «краудфандинг» механизмдери аркылуу инвестицияларды тартуу формасы боюнча аныктаманы инвестирлөө мыйзамына толуктоо киргизүү, ошо менен бирге инвестициялык долбоорлордун маалымат базасы жана инвестициялык процеске мониторинг жүргүзүү менен интернет-платформаны түзүү сунушталат;
- Өлкөдө финансылык механизмдерди ишке ашырууда аракет кылган "инвестициялык стимулдарды" инвентаризациялоо жана "инвестициялык салык насыясы" түрүндө фискалдык стимулду киргизүүнү сунуштоо;
- Өлкөнүн энергетика секторунун мисалында мамлекеттик чет өлкөлүк инвестицияларды өнүктүрүүнүн натыйжалуулугуна талдоо жүргүзүлдү, тармактагы көйгөйлөрдүн жыйындысы аныкталды, чакан ГЭСтердин келечеги негизделди жана аларга инвестицияларды стимулдаштыруу боюнча сунуштар берилди

- Электрэнергиясындагы тарифтерди талдоонун методологиясы келтирилген жана электр энергетикалык кызмат көрсөтүүлөрдү баалоонун модели сунушталган
- Камбар-Ата 1,2 долбоорлорун ишке ашырууну эске алуу менен электр энергетика тармагында IPO жүргүзүү механизми сунушталган
- Электр энергетикасынын өнүгүүсүнүн негизги көрсөткүчтөрү математикалык каражаттарды колдонуу менен моделделген жана баалардын жана инфляциянын өзгөрүшүн эске алуу менен 2030-жылга чейин электр энергетикасынын негизги көрсөткүчтөрү болжолдонгон.

Издөнүүчүнүн жеке салымы.

Изилдөөнүн жыйынтыгында автор энергетика тармагына инвестицияларды тартуу боюнча теориялык жана практикалык аракеттерди толуктап, системага келтирип, тактап жана инвестицияларды тартуунун жагымдуулугун өркүндөтүүдөгү комплекстүү маселелерди математикалык моделдөө аркылуу чечти.

Диссертациянын натыйжаларын апробациялоо. Негизги теориялык жана методологиялык жоболору, жыйынтыктары эл аралык жана республикалык конференцияларда сунушталган жана талкууланган.

Диссертациянын натыйжаларынын жарыяланышы. Диссертациянын негизги жоболору жана натыйжалары 9 илимий макалада чагылдырылган. Төрт эл аралык жана университеттер аралык конференциялардын жыйынтыгы боюнча макалалар, анын ичинде РИНЦтин индекстөө системасына кирген басылмаларда (жергиликтүү жана чет өлкөлүк басылмалар).

Диссертациянын структурасы жана көлөмү.

1 бап. КРнын экономикасына чет өлкөлүк инвестицияларды тартуунун финансылык механизмдин түзүүдөгү теориялык аспектилерин

1.1. Инвестиция теориясына тарыхый көз караш

Кыргыз Республикасынын экономикасын, 30 жылдан бери уланып келе жаткан терең жана курч мүнөздөгү кризисинен алып чыгуу үчүн, комплекстүү чаралардын аныктоочу маанисине ээ болуучусу катары, илимдин жана техниканын жетишкендиктерине таянып, негизги капиталды жаңылоо жана көбөйтүү эсептелет. Бул шарттарда капиталдын, курулуштун каржылык булагы катары кызмат кылган негизги фонддорду жана керектүү корлорду түзүүгө өбөлгө түзгөн инвестициялардын мааниси жана ролу кескин өсөт. Өзүбүздүн изилдөөбүздө диалектикалык материализмдин ыкмаларына таянуу менен, биз «инвестиция» жана «чет өлкөлүк инвестиция» түшүнүктөрүнүн аныктамаларынын генезисин кароону максатка ылайык деп эсептейбиз. Бул болсо илимий көз караш боюнча негизги тарыхый байланышты эске алуу керектигин, ар бир маселе белгилүү кубулуш тарыхта кантип пайда болгонун, өзүнүн өнүгүшүндө кандай башка этаптарды басып өткөнүн эске алуу менен бүгүнкү күндө кандай абалда экенин талдоону билгизет.

Дүйнөлүк экономиканын жана экономикалык ой-толгоолордун өнүгүү тарыхы инвестициялар өндүрүштүк потенциалдын, социалдык сферанын калыптанышында жана чыңдалышында алдынкы ролду ойноп, коомдук турмуштун ар кандай багыттарына таасир көрсөтөөрүн күбөлөйт жана бул факт алдынкы экономикалык мектептердин баардык өкүлдөрү тарабынан колдоого ээ. Дүйнөлүк экономиканын өнүгүшүндөгү инвестициялардын маңызын жана ролун чечмелеген ар кандай илимий концепцияларды кароо инвестицияларды жана инвестициялык процессти башкаруунун объектиси катары окуп үйрөнүү үчүн теориялык базаны түзүү муктаждыгына жараша абдан зор көңүл бурууга татыктуу.

Дүйнөлүк экономиканын өнүгүшүндөгү инвестициялардын маңызы жана ролу жөнүндөгү түшүнүктөрүн кароодо көптөгөн чет өлкөлүк, анын ичинде орусиянын жана өлкөбүздүн окумуштууларынын эмгектери арналган.

Орун алып келе жаткан инвестиция теорияларын баалоодо, инвестиция теорияларынын илимий концепцияларынын заманбап көз карашы боюнча көбүрөөк мазмундуурагы классикалык, кейсиандык жана институционалдык мектептердин алкагында калыптанып келген. Бирок, андан мурдагы илимий багыттарга тиешелүү эмгектерди изилдөө, алардын тарапташтары да инвестициялардын керектигин көргөзүшүп жана алардын улуттук экономикалык системаны өнүктүрүүдөгү ролун аныкташкан.

«Инвестиция» термини латындын «investire»- кийгизүү, ороо деген маанидеги сөзүнөн келип чыгат.

Эң алгачкы илимий мектептин – меркантилизмдин өкүлдөрү, Т.Манн, Д.Юм, Д.Ло, Ж.Кольбер, Л.Зекендорф - улуттук байлык акча, жана алардын тышкы соода балансынын оң сальдосун камсыз кылуу максатында өлкөгө кириши менен теңдештүү кылышып, «инвестиция» терминин ачык түрдө пайдаланышкан эмес. Мында, алар акчаны кол өнөрчүлөр жана фермерлер «жер байлыктарынын жетишсиздигинен эмес, акчанын жоктугунан иш жүргүзө алышпай турган мезгилде коомдук өндүрүштү уюштуруу үчүн пайдалануу керектигин белгилешкен» [1, б.87]. Ошентип меркантилистер товарды өндүрүүдө инвестирлөө керек болорун белгилешкен, себеби товар өндүрүү тышкы сооданын өнүгүшү үчүн негизди түзүшкөн, демек, улуттук байлыгынын булагы болуп кызмат кылышкан. Меркантилисттер, инвестициялык ресурстардын калыптанышын жана алардын өлкөгө тыштан келип киришин камсыз кылуучу шарттарды биринчилерден болуп негиздешкен. Алардын көз карашы боюнча, бир эле маалда наркын төмөндөтүү менен акчалай топтоону көбөйтүү ишкелердин инвестициянын активдүүлүгүн стимулдаштыруунун башкы фактору болгон.

«Экономикалык таблицанын» автору физиократтар окуусунун өкүлү Ф.Кэне биринчи жолу инвестицияны, анын куралынан алгачкы аванстар

(avances primitives) жана жылдык аванстар(avances annuelles) деп аталгандарды бөлүп алып, түзүмдөштүрүүгө аракет жасаган. Ф Кэненин түшүнүгү боюнча, алгачкы аванстар айыл чарба машиналарын, курулуштарын, жумушчу малдарды сатып алуу чыгашалар курамына киргизилген жана чогуусунан айлануу мезгили 10 жыл болгон иш жабдыктар фондун түзгөн. Жылдык аванстар айыл чарба жумушчуларын жалдоого, үрөндөрдү сатып алууга жана ушуга окшош жоготууларды камтыган жаңыланып туруучу чыгашалар болушкан[2]. Аванстардын бул түзүлүшү жер иштетүү үчүн гана каралган, себеби алар боюнча, өндүрүштүк капиталдын бирден бир түрү болуп жер иштетүү капиталы болгон. Ошентип, инвестиrlenген каражаттарды негизги жана айлануучу деп бөлүү жана ошондой эле инвестирлөөнүн ошол убакыт приоритеттүү болгон багыты – жер иштетүүнү пайданын оң суммасын камсыз кылып, калыптандырган бирден бир булак катары белгилөөгө аракет кылынган.

Бир аз кийинчирээк ушул эле мектептин өкүлдөрүнүн эмгектеринде (Ж. Тюрго, М. Ривьеры, Т. Сиенса, Ле Трона) аванстар капитал аталышына ээ болушуп, өндүрүштүк капиталдын жана улуттук байлыктын өз ара байланышы баса көрсөтүлгөн. Ушуга карата Ле Трон минтип жазат: « Улут аздыр-көптүр созулган убакыт ичинде орун алган эмгектин натыйжасы түрүндөгү байлыктын олуттуу фондуна ээ болот: бул фонд үзгүлтүксүз жаңылануучу жана өсүп туруучу капитал түрүндөгү капитал түзөт» [3, с.213].

Экономикалык теориянын классикалык мектебинин өкүлдөрү А. Смит, Д. Рикардо, Дж. Милл, Ж.-Б. Сей, Дж. Лодердейл, Т. Мальтус, Н. Сениор инвестицияларды киргизүү аймактары кеңейтилип жана алардын өнөр жай өндүрүштүк сферасындагы, андан соң өндүрүштүк эмес сферадагы ролунун маңызынын үстүндө изилдөөлөрдү жүргүзүшкөн.

Классикалык экономикалык теориянын негиз салуучусу Адам Смит-экономикалык прогрессти камсыз кылуу үчүн таза инвестициялардын нормасын максималдаштыруу керек деп, ырастаган [4, с. 49]. Өзүнүн «Элдердин байлыгынын жаратылышы жана себептери жөнүндөгү

изилдөөлөр» эмгегинде автор капиталдын улуттук денгээлде көбөйүү процесси жана улуттун байлыгынын ортосундагы байланышты аныктайт: «..биз кайсы бир элдин эки ар-башка мезгилдеги оокаттуулугун салыштырсак, анын жеринин жана эмгегинин даяр өндүрүшү экинчи мезгилде мурдакысына салыштырганда көбөйөрүн, анын жерлери жакшы иштетиле тургандыгын, мануфактуралардын саны өсүп жана көбүрөөк ийгиликке жетишерин, ал эми анын соодасы кеңейээрин дана бул эки мезгилдин ортосундагы убакытта капиталдын өскөнүнө ишенсек боло турганын таптык...»[5, с.369]. Анын концепциясына ылайык, инвестициялардын экономикалык өсүшүнө болгон таасири, капиталдын чоңдугуна көбөйгөн же азайган жакты көздөй өзгөрүшү реалдык байлыктын жана өлкөнүн баардык тургундарынын кирешелеринин ушуга окшош эле өзгөрө тургандыгынан көрүнөт. А. Смит капиталды эки жактуу аныктаган: биринчиден, жеке адамдын ага пайда алып келе турган мүлкү жана акчасы; экинчиден коомдук масштабда байлыкты түзгөн өндүрүштүн факторы катары. Ошентип, А.Смит инвестиция теориясына салым кошуу менен каражаттардын жана инвестирлөө объектилеринин ар түрдүүлүгүн көргөзүп, инвестициялардын эки формасы боло тургандыгын божомолдогон:

- инвестициялар өндүрүштүк имараттар жана курулуштар, пайдалуу машиналар жана жабдыктар, жерди жакшыртууга сарпталган чыгашалар, айланып туруучу капитал формасында болуп, негизги тейлөөчү катары кызмат кылган капиталды калыбына келтирүүгө жана көбөйтүүгө сарпталган чыгашалар сыяктуу. Бул инвестициянын ишке ашырылышынын натыйжасында капиталдын ээсинин киреше алышы жана, жалпысынан алганда, улуттук байлыктын өсүшү ишке ашат;

- инвестициялар улуттук байлыкты көбөйтүү эмес, аны кайрадан бөлүштүрүү сыяктуу, мисалы, ээсине киреше алып келүүчү мүлктү сатып алууга сарпталган чыгашалар формасында.

А.Смиттин: «... жыл бою чогултулуп сакталгандар дээрлик ушул эле убакыт ичинде сарпталып, ырааттуу түрдө керектелет; бирок ал таптакыр башка типтеги адамдар тарабынан керектелет» [4, с.49] деген ырастоосу Сейдин мыйзамы же «Базарлардын мыйзамы» [6, с. 107] аталыш түрүндө белгилүү болгон Ж.Б. Сейдин теориясынын фундаменти болуп келет. Анын жалпы талап жалпы сунушка (башка сөз менен айтканда чыгарылган товардын наркы жалпы киреше менен туюнтулат) барабар жана ошондуктан кайта өндүрүү кризиси болушу мүмкүн эмес деген көз карашы ырасталган. Ашыра өндүрүү кээ бир товарларга гана мүмкүн [6, с. 107]. Сейдин мыйзамы акча алмаштыруунун куралы болгон шартта гана аткарылышы мүмкүн. Башкача айтканда, өндүрүмдүн каалагандай көбөйүшү чыгашалар менен кирешелердин эквивалентүү өсүшүн пайда кылат, болгондо да, экономиканы толук иш менен камсыз кылуу абалында кармап турууга жөндөмдүү өлчөмдө. Бирок рынок (базар) шарттарында ашыра өндүрүү мүмкүн, б.а. сунуш акчалай талаптан жогору боло алат. Товар алмашуунун өсүшү нарк менен керектөөчүлүк нарктын ортосундагы карама каршылыктын күчөшүнө өбөлгө түздү, ошондой эле акчаны өзгөчө типтеги товар катары пайдаланууга жана сатып алуу менен сатуунун активдеринин ортосунда ажырымдын пайда болушуна алып келди.

Джон Стюарт Миллдин «Саясий экономиянын принциптери» деген эмгегинде баяндалган көз карашы боюнча эмгектин өндүрүмдүүлүгүнөн алынган пайда, керектөө процесстин өндүргүч күчтөрүн колдоого жана чоңойтууга жумшалган учурда өндүрүштүк формада керектелет. Ошентип инвестициянын негизи катары капиталдын пайда болушу ишке тартуунун жана өндүрүштүн масштабын кеңейтүүгө мүмкүндүк берет [7, с.143] (мында капитал чогултуп сактоонун натыйжасы катары каралат) [7, с 237]). Автор Рикардонун гипотезасы «...капиталисттер өздөрүнүн пайдасын канчалык чоң реинвестирлешсе жана жеке керектөөлөрүнө канчалык аз сарпташса эмгекке болгон талаптык ошончолук жогору болот» деген божомолун өркүндөтөт [4, с.167]. Бул болсо капитал жөнүндөгү теоремаларды иштеп чыгууга мүмкүндүк берген:

- биринчи теоремада, «өндүрүш капитал менен чектелет»- иш менен камсыз болуу капиталдык салымсыз башка жол менен чоңойтулушу мүмкүн эмес деп ырастайт. Бул божомолду далилдөөдө, капитал толугу менен пайдаланылат деген тезис сунушталат, бирок ашыкча кубаттуулуктардын пайда болушу менен капиталды түзүү үчүн мамлекет катыша алат. Бул теоремада Милль «байлардын өндүрүмсүз чыгашалары жакырлардын иш менен камсыз болуусун кеңейтүүгө керектигин» далилдеп, инвестицияларды чектелген талапты тосмосун жеңүү үчүн көбөйтүү зарылдыгына басым жасайт;

-экинчи теорема, «капитал- аманаттардын натыйжасы» жана ал үчүнчү теорема менен байланышта деп ырастайт: «Капитал аманаттардын натыйжасы болгонуна карабастан ал керектелинсе болот» [4, с.167]. Ошентип Милль А Смиттин «аманат- маңыз - сарп кылуу» деген теоремасы классикалык экономика мектебинин өкүлдөрүн «көмүскө корлорду» кескин танууга жана аларды көңүлгө албоого түртпөйт, анын маңызы болуп, аманаттар жана инвестициялар керектөөгө кеткен чыгашалар сыяктуу эле эффективдүү жалпы талапты пайда кылат;

-төртүнчү теорема «Керектелүүчү товарга болгон талап эмгекке болгон талап эмес» деп ырастайт да, эң эле карама каршылыктуу мүнөзгө ээ. Бул теория илимпоз-экономисттердин арасында кызуу сынды пайда кылды. Бул теорема жөнүндө өз оюн айтып жатып Л.Стивен «доктрина түшүнүү үчүн ушунчалык татаал болгондуктан, аны татыктуу баалоо- экономист үчүн эң мыкты сынак» деп белгилейт. Бирок Кэннан бул теореманы ошол кездеги экономикалык теориянын кетирген орой катасы деп атаган [4, с.168]. Бул теореманы түзүүдө Милль иш менен толук камсыз болгон жагдайына таянган, б.а. өндүрүштүн бир тармагында эмгекке талаптын өсүшү, башка тармактарда эмгектин азайышына алып келиши керек деп ырастаган. Изилдөөчү, иш менен толук камсыз болуу шартында эмгекке болгон талап иш жүзүндө төмөндөөрүн көргөзгүсү келген, качан ресурстар керектөө жыргалчылыктардын кошумча көлөмүнө айланганда: керектөөлөрдүн өсүшү инвестициялардын

төмөндөшүнө алып келет, жана жумушчу фонд теориясына ылайык, жумушчу керектөө товарларын «аванстоо» катары болот[4, с. 168].

Ошентип Милль капиталды өндүрүүнүн негизги шарты катары карайт жана анын калыптанышы топтоп чогултуудан көз каранды деп эсептейт. Ошондой эле ал, товарларга болгон талап капиталдын кыймылдарына өбөлгө түзөт, ошондуктан, талапты жана сунушту жөндөөнүн негизи болот деп аныктайт.

Классикалык мектептин өкүлдөрү иштеп чыгышкан инвестициялык теория, инвестициялык сферанын өнүгүшүнүн инвестициялык процесстердин механизмдерин жана параметрлерин макро- жана микро деңгээлде камтыган тарыхый жактан биринчи жолу сунушталган толук кандуу модели болгон. Экономикалык теориянын классикалык багытынын өкүлдөрү акча жана капитал түшүнүктөрүн чектештеп, инвестициялык процесстеги капиталды топтоонун жана кредиттин акчалардын ролун негиздешкен.

Инвестиция теориясын өркүндөтүүгө К. Маркс өзүнүн баа жеткис эмгеги «Капиталда» олуттуу салым кошкон. Автор капиталды өзүнүн айлануусунда кошумча наркты алып келген нарк катры чечмелейт. К Маркс: « Капитал бул кыймыл , ар кандай стадияларды басып өтүүчү айлампалуу процесс, өзүнө айлампанын ар түрдүү үч формасын камтыган процесс» [8, с.509]. К. Маркстын окуусуна ылайык, биринчи стадияда капиталист товардын жана эмгектин базарынан өндүрүштүн факторун сатып алат; экинчи стадияда сатып алынган товарларды өндүрүштө колдонуу жана жалданма эмгек менен өндүрүштүн факторлорунун наркына караганда чоң наркка ээ жаңы товарларды өндүрүү ишке ашырылат; үчүнчү стадияда өндүрүлгөн жаңы товарды сатуу жүргүзүлүп, натыйжада капиталист, кошумча нарктын чоңдугуна башында аванстаган капиталына караганда чоң акчалай капиталды алат.

К.Маркс биринчи болуп инвестициялык процесстин стадияларынын мазмунун (ирилетилген түрдө) ачык көрсөткөн, иш жүзүндө бул салым азыр

да колдонулуп келүүдө: инвестирлөө, салымдалган баалуулуктардын капиталдык нарктын өсүшүнө айлануу, киреше алуу жана пайда көрүү.

Инвестициялар теориясынын өнүгүшүнө *маржиналдык мектебинин* өкүлдөрү: С. Джевонс, К. Менгер, Е. Бем-Баверк, Ф. Визер, Л. Вальрас, Дж. Кларк олуттуу салым кошушкан. Пайдалуулуктун чегине жеткен (чектүү) теориясынын авторлору болуу менен маржиналисттер инвестицияны талдоодо негизги көңүлдү микроэкономикалык аспектке бурушкан. Алар инвестициялык ресурстар жана инвестициялык товарларга болгон талаптарга жана сунуштарга таасир этүүчү факторлордун системасын аныкташышып, инвестициялык рыноктогу баанын түзүлүш көйгөйлөрүн изилдешип, инвестирленген капитал жана өндүрүштүн башка факторлорунун өз ара аракеттешүүлөрүнүн сандык көз карандыгын ачып көрсөтүшүп, «инвестициялык товардын чектүү пайдалуулугун» жана «инвестирленген товардын чектүү өндүрүмдүүлүгү» сыяктуу категориялардын мазмунун жана колдонулушун негиздешкен. Атап айтсак Л.Вальрас тарабынан «Вальрастын эрежеси» деген ат менен белгилүү товарлар жана кызмат көрсөтүүнүн соодалык балансы менен инвестирленген капиталдын кыймылынын балансынын ортосундагы байланышты туюнткан теңдеме сунушталган [6, с.271].

Инвестирлөөдө чыгымдарды жана алынган натыйжаларды салыштыруу менен аныкталуучу шарттарын аныктоо көйгөйлөрүнө неокласикалык багыттагы мектептин негиз салуучусу А. Маршалдын эмгектери арналган. Капитал рыногунун жашоо механизмдин изилдөө процессинде ал капиталга болгон сунуштун жана талаптын калыптанышынын факторлорун талдаган жана капиталга болгон талап ишкер сарп кылган капиталдан түшкөн пайданын нормасы менен жөндөлө турганын көргөзгөн жана ошондой эле, ишкердин чыгымдарынын түзүлүшүнө, салымдалган каражаттардын наркынын жана алардан болгон кайтарымдын убакыт боюнча өзгөрүшүнүн көйгөйүнө олуттуу маани берген. А. Маршал капиталдын кирешелүүлүгүнүн нормасын аныктоочу фактору болуп ишкердин субъективдүүлүгү жана эсептөөсү болот

деген жыйынтыкка келген: «... Алдын ала көрө билген бизнесмен, капиталдык салымдоону өндүрүштүн бардык бөлүгүнө кирешелүүлүктүн тышкы чек арасына же жеткен чегине жеткенче багыттайт, б.а.бизнесмен ар бир жаңы салым анын чыгымдарын кайтарат деп эсептөөгө жетишерлик негиз жок дегендей чекке жеткичекте багыттап турат»[9,297б.].

А. Маршалл боюнча, инвестицияларга келечекте ээсине пайда алып келүүгө жөндөмдүү капиталга тиешелүү бардык жоготуулар тиешелүү болот. Булар соода-өндүрүштүк капиталга болгон чыгашалар -фабрикалар, заводдор, машиналар, *сырьелор*, жашоо имарттар, кийимдер, азык-түлүктөр, жана акчалай капитал-күрөөгө коюу менен берилген *насыялар* жана акча рыногун көзөмөлдөөчү башка формалар.

Неокласикалык теорияны колдоочулар (Дж. Мид, Э. Денисон, Р. Солоу ж.б.) көбүнчө инвестиция теориясынын микроэкономикалык аспектилерин изилдешкен, негизги көңүлдү эркин атаандаштын шарттарында өндүрүштүн үч факторлору-капиталдын, эмгектин жана жаратылыш ресурстарынын, эмгектин жана капиталдын эң аз сарпталышында өдүрүштүн өсүшүн камсыз кылгандай эффективдүү шайкештигине бурушкан. Алар чогултулган капиталдын ашыктарынын инвестициалык товарларды сунуштоо баасына көргөзгөн таасирин изилдешип, бул товарлардын айрым түрлөрүн алардан арзан турган окшоштор менен алмаштыруу мыйзамы сунушталган.

XIX- кылымдын 70-жылдарында экономикалык теорияда микроэкономикалык мамиле басымдуулук кылып турганы белгилүү.Талдоонун борборуна өзүнүн пайдасын максималдаштырган экономикалык субъект (керектөөчү же фирма) жайгаштырылат. Экономикалык субъекттер жасалган атаандаштык шартында иштеп, фирманын ишмердүүлүгүнүн эффективдүүлүгү экономиканын бүт баарынын рационалдуу иштеши менен теңдештирилиши божомолдонгон. Бул мамиле ресурстардын эл чарбасында рационалдуу бөлүштүрүлүшүн эске алган жана анын негизинде, экономикалык системанын тең салмактуулугунун көпкө созулган бузулуш мүмкүндүгү болбойт, деп эсептеген. Бул пастулаттар

англиялык экономист Ж. Кейнс тарабынан сынга алынган. Кейнс экономикалык теорияда микроэкономикалык көйгөйлөрдү изилдөөсү менен белгилүү болгон [10].

АКШда 1930-жылдары болуп өткөн Улуу депрессия классиктердин мамлекет рыноктун эркин табияты механизминен кийлигишпөөсү жөнүндөгү негизги тезисине шек туугузду. Натыйжада, Кейнсиандык мектептин өкүлдөрүнүн, макродеңгээлдеги туруктуулукту мамлекет тарабынан камсыз кылуу максатында рыноктук процесстерди жөндөөчү керектүү ыкмаларды иштеп чыгууга жана колдонууга чакырган эмгектери кенири колдоого ээ болгон.

Макроэкономикалык мамиленин негиздөөчүсү Ж.М. Кейнс «Ишке тартылуунун, пайыздын жана акчанын жалпы теориясы» деген китебинде эл чарбасынын жалпы чоңдуктары: улуттук пайда, чогултуп топтоо, инвестициялар, жалпы талаптардын ортосундагы көз карандылыктарды жана пропорцияларды изилдөөнү негизи катары эсептеген.

Автор Сейдин неоклассиктер тарабынан колдоого алынган «рыноктор мыйзамын» сынга алат, жана «инвестициалар» категориясы жөнүндөгү өзүнүн ой толголоорун жыйынтыктап минтип жазат, алар «... капиталдык мүлктүн баалуулугунун бардык өсүшүн курамына камтыйт...», мында капиталдык мүлк «негизги, айлантылуучу же тез өтө турган капиталдан» болушу мүмкүн [11,196б.]. М. Кейнстин ою боюнча аманаттар эмес, инвестициянын өзү пайданын өзгөрүшүнө алып келет, мында пайданын чоңоюшу келечекте өндүрүштүн кеңейишине өбөлгө түзөт. Ал «Мыйзам бар, ага ылайык түздөнтүз инвестициалар менен байланышкан иш менен камсыз болуунун кеңейиши, сөзсүз түрдө стимулдаштыруучу жыргалчылыктарды өндүргөн тармактарга стимулдаштыруучу таасир көргөзүшү керек» [11,229б.].

Инвестициялардын көбөйүүсү жана улуттук пайданын көлөмүнүн өсүшүнүн ортосундагы байланыш *мультипликатор* эффектиси деп аталган белгилүү бир экономикалык максаттуу катнаш катары колдонулат. Мультипликатор (k)- инвестициянын көлөмүн чоңойткон кезиндеги улуттук

өндүрүштүн өсүү өлчөмүн көрсөтүүчү сандык коэффициент. Б.а. «качан инвестициялардын жалпы суммаларынын өсүшү жүргөндө, анда пайда инвестициялардын өсүшүнөн k эсе ашкан суммага чоңоет» [11. 229б.]. Дж.М.Кейнстин ою боюнча бул кубулуштун себеби «негизги психологиялык мыйзам» да аныктайт. Бул мыйзамга ылайык «реалдык пайданын өсүшүнө жараша коом анык дайыма азайып туруучу бөлүгүн керектөөнү каалайт»[11,226-227б.]. Инвестициялардын өлчөмүн Дж.М.Кейнс эффективдүү талаптын жана андан келип чыккан натыйжа улуттук пайданын өсүшүнүн башкы фактору катары эсептеген. Бирок, инвестициялардын нормалдуу өлчөмүн камсыз кылуу бардык аманаттарды реалдуу капитал-салымдоого которуу койгөйүнө келип такалат. Классикалык жана неоклассикалык багыттардын өкүлдөрүнөн айырмаланып Кейнс аманаттар акты бир эле убакытта инвестирлөө актысына айланып өтөөрүн төгүндөйт, б.а. аманаттар жана инвестициялар теңдеш барабар, демек жогорку аманаттар экономикалык өсүштүн шарты болот деген тезисти толугу менен четке каккан жана анын кейипкерлүү түрдө айтканы боюнча « жекече акыл эстүүлүк социалдык жиндиликке айлануу коркунучун пайда кылат» [11, 229б.], себеби, ашыкча аманаттар-башка нерсе эмес товарды ашыкча сунуштоо, б.а. ашыкча өндүрүүнүн жалпы кризиске өтүү коркунучун пайда кылган кырдаал пайда болот. Ошондуктан, аманаттардын улам кеңейип отурган көлөмүн жок кылып турууга арналган капиталдык салымдар чоңойуп турушу керек деген жыйынтык келип чыгат. Эффективдүү талаптын инвестициялык компонентинин дал өзүнө улуттук пайда жана иш менен камсыз болуунун деңээлин аныктоодо чечүүчү роль тиешелүү болот. Кейнсиандык теориянын түйүндүү теңдемеси деп, төмөндөгү барабардыкты эсептесек болот:

$$GNP=C+ I (1)$$

Мында

GNP-улуттук дүң өндүрүм,

C-керектөө чыгымдары,

I-инвестициялар [10].

Дж.М. Кейнстин теориясына ылайык, инвестициалардын реалдык көлөмү эң чоң чоңдуктан көз каранды болот: капиталдык салымдардан түшүүчү күтүлгөн пайдадан же алардын эң чоң чектик эффектидүүлүгүнөн (капиталдын акыркы инвестириленген бирдигинин рентабилдүүлүгүнөн) жана пайыздын нормасынан.

Изилдөө процессинде Ж.М. Кейнс илимий түшүнүктөрдүн курамына керектөөгө жана чогултуп топтоого эң чоң жөндөмдүүлүк, инвестирилөөгө жөндөмдүүлүк, коротуучулуктарды жактыруу ж.б.у.с. түшүнүктөрүн киргизген. Ал инвестициалык активдүүлүктү стимулдаштыруунун шарттарынын бири катары эффективдүү талаптын калыптанышын эсептеген жана анын эки : керектөөчү жана инвестирилөөчү түрүн бөлүп көрсөткөн. Андан ары ал талап кылуунун жана инвестициалардын ортосундагы түз жана тескери байланыштын бардыгын ачып көрсөткөн. Кейнстин теориясы боюнча, керектөөнүн бир бөлүгүнүн төмөндөшү пайда чоңойгон учурда чогултуп топтоонун бир бөлүгүнүн жогорулашына алып келет, мунун натыйжасында керектөө предметтерине болгон талаптын салыштырмалуу кичирейиши болот.

Мындай кичирейүүнү калыбына келтирүү инвестициалык талапты чоңойтуу аркылуу гана ишке ашышы мүмкүн, башка аракеттер ишсиздиктин өсүшүнө алып келип, натыйжада улуттук пайданын өсүшүнүн темпи төмөндөйт [6, 253б.].

Макродеңээлде инвестициалык процесстерди жөндөөнүн ал сунуштаган жолдору: мамлекеттик насыялоону, мамлекеттик заказды жана салык салуу системасын курамына камтыйт. Ж.М. Кейнстин инвестициалык теориясы ушуну менен бирге мамлекеттик жөндөөнү жана анын ою боюнча чогултуп топтоонун деңээли, инвестициалык киреше деңээли жана насыя ресурстарынын наркы сыяктуу факторлор негизги таасирди көргөзгөн фирмалардын инвестициалык жүрүм турумун көзөмөлдөөнү да көңүлгө алган.

Экономикалык теорияга мультипликатор жөнүндөгү түшүнүктөр инвестициалардын өсүшүнүн иш менен камсыз болууга көргөзгөн таасирин изилдеген Р.Ф. Кан киргизген [6. 253б.]. Кийинчерээк Ж.М. Кейнс бул

концепцияны кабыл алып, чогултуп топтоо мультипликатору идеясын өркүндөткөн. Чогултуп топтоо мультипликатору (M)-баштапкы инвестициалардын натыйжасында улуттук пайданын өсүндүсү канча эсе чоңоерун көргөзүүчү коэффициент. Ал көз каранды эмес өзгөрмөлүү-керектөөгө эң чоң жөндөмдүүлүк (K) менен аныкталат. Чогултуп топтоонун мультипликатору (M) төмөндөгүчө аныкталат:

$$M = \frac{1}{(1 - K)} \quad (2)$$

M-мультипликатор;

K-керектөөгө эң чоң жөндөмдүүлүк.

Реалдуу экономиканын шарттарында мультипликатордун чоңдугу дайыма бирден чоң болот, себеби кайсыл-бир тармака кылынган кошумча инвестициалардын өсүндүсү анын өзүн эле өстүрбөстөн, аны менен байланышкан тармактарды да өстүрөт. Ушул бардык тармактар да кошумча жумушчу орундарды түзүү бул тармактарды иш менен камсыз болгон жумушчулардын төлөө жөндөмдүүлүктөрүн жогорулатууга өбөлгө түзөт да, тиешелүү түрдө, эл колдонуучу тамак аш өндүрүмдөрүн жана товарларын кеңейтүү үчүн стимулдарды пайда кылат. Ошентип, өз ара байланышкан эки көйгөй: экономикалык өсүү үчүн шартты түзүү жана жумушсуздук көйгөйүн чечүү ишке ашат. Баштапкы инвестицияны керектөөчүлөр жана экономиканын жеке сектору тарабынан талап жетишээрлик эффективдүү эмес болуп турганда, Ж.М. Кейнстин ою боюнча мамлекет камсыз кылыш керек жана муну менен бирге инвестициялоону стимулдаштыруунун кыйыр ыкмаларында колдонууну унутпоо керек.

Инвестиция теориясына *польшалык экономист М. Калецкийдин кошкон салымын да белгилеп кетүү чоң мааниге ээ*. Кейнстен айырмаланып ал кеңири белгилүү болгон эмес, бирок анын «Конъюктура теориясы боюнча очерктер» аттуу эмгеги (1933) Кейнстин божомолунан мурда жарык көргөн.

М. Калецкий өзүнүн изилдөөлөрүндө, Ж. М. Кейнстен көз карандысыз эле, көп жагынан бирдей тыянактарга келген, ал эми кээ бир жекече

аспектерде анын талдоосу бир топ терең болгон. Ошондуктан М. Калецкийди Ж.М. Кейнс менен бирге эле макроэкономиканын негиздөөчүсү катары эсептөөгө болот.

М. Калецкий кирешенин *оригиналдуу* теориясын сунуштаган. Ал төмөндөгүчө жазылат.

$$Y = C_{и} + C_{ж} + I. \quad (3)$$

$$Y = И + Ж. \quad (4)$$

(3) жана (4) формулалары ИДӨнү (ички дүң өндүрүм же киреше) же К(У)тиешелүү түрдө чыгымдар жана пайдалар боюнча аныктоочу макроэкономдук белгилүү формулалар болушат. Бир жагынан ИДӨ керектөөнүн (ал өз иретинде ишкерлердин (капиталистердин) $C_{и}$ жана жумушчулардын $C_{ж}$ керектөөлөрүнө бөлүнүшөт) жана инвестиция алардын I суммасына барабар. Экинчи жагынан ал пайданын-кирешенин жана иш акысынын суммасына барабар. М. Калецкий андан ары жөнөкөйлөтүүчү (бирок анча реалдуу эмес) мейличүүлүктү (болжол) киргизет. Буга ылайык жумушчулар чогултуп топтошпойт. Бул жумушчулардын иш акысынын жана керектөөсүнүн барабардыгын билгизет:

$$W = C_{ж}. \quad (5)$$

Мындан төмөндөгү келип чыгат.

$$П = C_{и} + I. \quad (6)$$

М. Калецкий акыркы эки формуланы: «жумушчулар алганын коротушса; капиталистер коротконун алышат» деген учкул сөздөрү менен мүнөздөгөн.

Ишкерлердин керектөөлөрү, өз иретинде, төмөндөгүдөй факторлордон көз каранды болот:

$$C_{и} = C_{а} + \lambda П, \quad (7)$$

Мынды $C_{а}$ – капиталистердин кирешелеринен көз карандысыз болгон керектөөлөрү, λ – турактуу чоңдук ($0 < \lambda < 1$). (6) жана (7) формулаларын эске алуу менен кирешенин функциясынын формуласын төмөнкүдөй түрдө жазсак болот:

$$\Pi = C_a + \lambda\Pi + I = (C_a + I/1 - \lambda). \quad (8)$$

λ – турактуу экенин, ал эми C_a нын өтө чоң өзгөрүшү анча мүмкүн эместигин эске алуу менен, капиталистердин кирешеси барынан мурда алардын инвестициалык активдүүлүгү аркылуу аныкталат деген тыянакка келүүгө болот. Ошентип, пайданы бөлүштүрүүнү талдоого болгон М. Калецкийдин көз карашынын неоклассикалык көз караштан радикалдуу айырмаланышы төмөнкүчө: эгерде неоклассиктерде өндүрүштүн факторлорунун ээлеринин пайдаларынын бөлүштүрүлүшү бул факторлордун эң чоң чектин өндүрүмдүүлүгү менен байланышкан болсо, Калецкийде болсо-макроэкономикалык абал, жана барыдан мурда, инвестициялык активдүүлүк байланышта болот.

Ишкерлердин инвестициалык активдүүлүгү М. Калецкий боюнча төмөндөгүдөй формула менен аныкталат:

$$I_t = aS_{t-w} + b\Delta\Pi_{t-w} - c\Delta K_{t-w} + d, \quad (9)$$

Мында t -убакыттын учурдагы моментинин индекси, $-w$ - убакыттык маал (лаг), тиешелүү түрдө, $t-w$ - убакыттын кайсыл бир өткөн убактысы; S_{t-w} – ишкердин секторунун $t-w$ мезгилде чогултуп топтогодорунун чоңдугу, $\Delta\Pi_{t-w}$ $t-w$ - мезгилинде кирешенин көлөмүнүн өзгөрүшү, ΔK_{t-w} $t-w$ - мезгилин декапиталдык кордун өзгөрүшү, d -узак мөөнөттөгү өзгөрүүлөрдү, барыдан мурдат техникалык прогрессти (убакыттын кыска мезгили ичинде, атап айтканда, ишмердүүлүк цикли ичинде турактуу катары чечмеленет) эске алуучу фактор, a , b жана c - оң турактуулар. (9) убакыт лагы боюнча чогултуп топтоонун көлөмүн кеңейишинин кирешенин өсүшүнүн жана капиталдык кордун кыскарышынын натыйжасында инвестициалардын чоңоюшун көргөзөт.

Мында киреше функциясынын формуласын убакыттын лагын эске алуу менен кайрадан жазып алууга болот:

$$\Pi_t = I_{t-w} + C_a/1 - \lambda. \quad (8^*)$$

Ошентип, киреше убакыттын лагдуу инвестициалардан көз каранды болот. М. Калецкий капиталдык корго карата да ушуга окшош тыянак чыгарат:

$$\Delta K_t = fI_{t-w}, \quad (10)$$

Мында f - турактуу оң чоңдук. Ишмердүүлүк циклинин жүрүшү (9), (8*) жана (10) формулалары менен аныкталат. Башка жагынан алганда, инвестициалар менен капиталдык кордун ортолорундагы өз ара аракеттенишүүлөр циклдердин амплитудасын чектейт.

Инвестициалар жана кирешелердин өз ара аракеттешүүлөрү ишмердүүлүк циклдеринин амплитудаларын чоңойтот да, экономикалык туруксуздуктун фактору болот. Инвестициалардын функциясында (9) кирешенин бар болушу өзүн ылдамдаткыч принцибинин эң эрте варианттарынын бири катары көргөзөт.

Башка жагынан алганда, инвестициалар менен капиталдык **кордун** ортолорундагы өз-ара аракеттенишүүлөр циклдердин амплитудасын чектейт.

Өзүнүн ишмердүүлүк цикли теориясынын башка бир вариантында М. Калецкий циклдин фазаларын ийне жибине чейин талдаган. Бул үчүн ал инвестициалык процесс менен байланышкан макроэкономикалык жаңы өзгөрмөлүүлөрдү киргизген: D -инвестициалык заказдар, жана U -амортизация. Циклдин конкреттүү фазалары D , I жана U нун ортолорундагы катнаш аркылуу мүнөздөлөт:

а) жандануу фазасы: $D > U$, $I < U$;

б) бум (дүркүрөө) фазасы: $I > U$; бул K нын өсүшүнө алып келет да, убакыт лагы менен бирге I нин кыскарышын пайда кылат.

в) Рецессия (өсүү) фазасы: $D < U$, $I > U$;

г) Депрессия (чөгүү) фазасы: $I < U$; бул K нын кичирейишин алып келет да, убакыт лагы менен I нин кеңейишин пайда кылат.

Инвестициалардын жана циклдердин М. Калецкий сунуш кылган теориясы көпчүлүк аспектери (кирешени, капиталдык корду эске алуу) боюнча Кейнстин теориясына караганда байырак, бирок, андан айырмаланып, рыноктук экономикада инвестициалык активдүүлүккө өтө чоң таасир көргөзүүчү келечектин аныксыздыгын жана күтүүнү таптакыр эске албайт.

Өндүрүштүн улуттук көлөмүнө мультипликациалык аракет этишинин натыйжасында, инвестициянын так өзү макроэкономикада экономиканын балансталышына таасир кылуучу жалпы талаптын эң активдүү элементи болуп эсептелет. Экономиканын өнүгүүсүндөгү инвестициалардын маанилерин талдоо неокейнсианцтар: Е. Доммар, Р. Хэррод, Э. Хансен, Дж. Робинсон, С. Харрис, Дж. Хикс тарабынан улантылган. XX-к. 1950-ү жж. «мультипликатор-өсүндү» системасынын негизинде өсүү теориясы пайда болду. Э. Домар жана Р. Хэррод инвестициалар пайданын өнүгүшүн камсыз кылууда, өндүрүштүн кубаттуулуктарды чоңойтууда олутту рольду ойнойт, деген бирдей көз карашты карманышат. Алар тарабынан өз иретинде ишканалардын толук эмес жүктөлүшүн жана ишсиздиктин пайда болушун жокко чыгарган иш менен камсыз кылууну чоңойтууга пайданын өсүшү өбөлгө түзгөн деген божомол айтылган [12, 44б.]. Неокенсиандык мектептин өкүлдөрү жүргүзүшкөн көптөгөн изилдөөлөр, өлкөнүн жалпы экономикасы сыяктуу эле, анын инвестициалык сферасын (бюджет-салыктык жана акча – насыялык чаралар, ылдамдатылган амортизация) түз жана кыйыр жөндөө чараларынын системасын сунуш кылууга мүмкүнчүлүк берген. Бул ситеманын алкагында «карматылган турукташтыргычтар» деп аталгандар бөлүп алынышкан. Алар автоматтык, дискреттик, институционалдык болуп бөлүнүшүп: пайыздын нормасы, салыктар, өсүү – мультипликатору, укуктук ченемдер болушат. Математикалык аппараттын жардамы менен Е. Домар жана Р. Хэррод инвестициялык түзүүчүнүн техникалык прогресс процессине, эмгектин өндүрүмдүүлүгүнүн өсүшүнө, инфратүзүлүштүн өнүгүшүнө жана социалдык багыттагы рынок экономикасын түзүүгө таасирин чагылдырышкан.

Инвестициялар теориясына белгилүү бир таасирди монетаристердин илимий көз караштарды көргөзүшкөн. Монетаристер инвестициалык процесстерди жөндөөнүн акча-насыялык механизмдин карашкан. М. Фридмандын теориясына ылайык айланууда жүргөн акчалардын саны, инвестициалык ресурстар жана товарлардын бааларынын деңгээлине,

капиталдык өсүшүнүн чоңою темпине жана, жалпысына алганда, чарбачыл субъекттердин инвестициалык активдүүлүгүнө олутту түрдө аракет этет демек, аны жөндөө үчүн анчалык айлануунун акча массасынын чоңдугу, анын айланышынын ылдамдыгы, акчалык жана насыялык эмиссиянын көлөмү сыяктуу өлчөмөлөрүнө аракет этүүчү чаралардын системасы керек.

Инвестициялар теориясынын өнүгүшүнө институтционалдык багыттын өкүлдөрү олутту салым кошушкан. Алар инвестициалык процесстерди талдоонун методологиясын саясий, социалдык, технологиялык, укуктук жана башка көйгөйлөрдү кароо менен толуктоону сунуш кылышкан. Бул сунуш методологияны олуттуу байытат жана инвестициалык маселелерди коомдук өнүгүшүнүн заманбап тенденциясын эске алуу менен чечүүнүн *комплектүүлүгүн* жогорулатат.

Атап айтканда, Т. Веблен дагы бир өз алдынча социалдык топту-инженердик-техникалык *персоналды* киргизишти [6, 283б.]. Бул теорияга рынок-чарбасынын *доору* эки стадияны камтыйт: биринчи стадияда менчик жана реалдуу бийлик ишкерлерге тиешелүү, ал эми экинчисинде бизнес менен өнөр жайдын (индустрия)ортосунда **ажырым** пайда болот. Бул ажырым капиталдык менчиктин ээлери менен өндүрүштү уюштуруучулардын ортосундагы антагонизми (карама каршылыктар) билинет. Авторлор белгилегендей «Ишкерлер классынын кол алдында болуп калган бизнес өзүнүн капиталынын кирешесине гана кызыктар болуп калат. Менчик ээлери бул капиталды өндүрүшкө салышпайт да, аны насыяга беришет» [13].

Ал монополиянын манилүү фактору катары насыянын эбегейсиз алсызданышын эсептейт. Ишкерлер үчүн пайданын түздөн түз булагы катары *индустрия* эмес, каржы сферасы болуп калат. Капиталистердин менчиги сатып алуу жөндөмдүүлүгүн насыялоонун эсебинен чоңоет жана абсетентейтикке (иш жүзүндө жок) айланат, б.а. өндүрүш ыкмаларына эмес, балуу кагаздарга айланат [6, 284б.]. Ошентип, экономикалык реалдуу спектордон каржылыкка өтүшү жүрүп, ал капиталдын акчалай байланышы менен анын реалдуу наркынын ортосунда ажырымдын пайда пайда болушуна алып келет [6, 284б.].

Бул теорияга ылайык каржылык капитализмди технократизм алмаштырат [6, 284б.]. Институтционализмдин дагы бир өкүлү У. Ростоу, Н.Д. Кондратьевдин «узун толкундар» теориясына таянып, экономдук өсүүнүн агрардык-балоочулук, инновация-инвестициялык жана демографиялык түзүчүүлөрүн: аныктоого (ачып көрсөтүүгө) аракет жасаган. Бул классикалык, неоклассикалык теорияларды жана индустриялаштыруу идеяларын жалпылоого жасалган аракет болуп эсептелет [14, 33б.]. Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин институтционалдуулуктун таасири начарлай баштайт, бирок институтционалдык идеялар башка формада Ж.К. Гелбрейттин эмгектеринде кайрадан жаралган. Гелбрейтти институтционализмдин теориясынын негиздөөчүсү деп атоого болот. Анын «Жаңы индустриялык коом» деген эмгеги «Техноиндустрия» экономикасынын окумуштуулардын, конструкторлордун, технокарт-адистердин бирдиктүү ишмердүүлүгүн талдоо жана анын рольдоруна арналган. Индустриялыктан кийинки коомдун дескриптивдик моделинин модели болуп сөзсүз түрдө технократия болот жана ал инновациялык ишмердүүлүктү активдештирүү жана тобокелчиликти өтө кичирейтүүгө алып келүү аркылуу корпорациянын рыноктогу абалын чыңдоого багытталат [14 35б.]. Окумуштуунун изилдөөлөрүнө ылайык, заманбап рыноктук экономиканын жүрүм –туруму улам күчөп чоң корпорациялар (талаалар) алдыңкы техникаларды (автомобилдер, самолеттор (учактар), программалык камсыз кылуучулар, компьютерлер ж.б.у.с.) тарабынан аныкталып жатат. Ошентип Ж.К. Гелбрейттин теориясына ылайык, экономдук өсүш кайсыл жерде инвестициалар эң чоң болсо, ошол жерде эң чоң болот. Индустриялыктан кийинки коомдук теориясы-«жашоо сапатын жакшыртуу» теориясы, ал эми «жашоо сапатын жакшыртуу» көлөмдүү жаңы инвестициаларды талап кылат, а бул болсо каржылык ресурстардын керектүү көлөмүнө ээ экономикалык ишмердүүлүктүн жана ТУК тун(ТНК) субъекти катары эсептелген мамлекеттин гана колуна келет, себеби, сапат категориясы-өсүп өнүгүүнүн жогорку чечим бербейт жана жаңы салымдарды талап кыла берет, ал эми салымдар, өз иретинде, изилдөөлөрдүн

татаалданышына жана алардын ийне-жибине чейин сыпатталышына жараша улам кымбаттап турат. Ийне–жибине чейин сыпаттоо (детализация) - татаалдантуучу (ИТПнын айынан баалануусу улам татаалданган абстракттуу эмгек) процесс.

XX кылымда экономдук ой жүгүртүүнүн өсүп өнүгүшү Н.Д. Кондратьевдин «Узун толкундар теориясынын» «Экономдук циклдер» атаандаштык теорияларынын ж.б.у.с. пайда болушуна алып келди.

Кондратьевдин «Узун толкундар» теориясынын негизинде К. Маркс иштеп чыккан «Экономдук кризистер» теориясы жатат.

К. Маркстын ишмердүүлүк циклдерин түшүндүрүүсүндө эки негизги вариант каралат, алар: биринчиси-кирешенин нормасынын төмөндөшү мыйзамына таянган жетишерлик эмес топтоо теориясы, экинчиси жетишерлик эмес керектөө теориясы [15,102-103б.].

Бул концепцияга ылайык экономдук өнүгүүнүн циклдеринин алмашуусунун экзогендик механизми капиталдык жыргалчылыкты жаңылоого негизделген [14, 37б.]. Автор технологиялык инвестицияларга жасалган инвестициалардын маанилүүгүн көргөзгөн: биринчи тартиптеги тең салмактуулук (талап менен сунуштун ортосундагы) кыска мөөнөттөгү олку солкулук менен улантылат(3-3,5ж); экинчи тартиптегиси жаңы жабдыктарга болгон талап менен сунуштардын ортосундагы олку-солкулуктарды божомолдойт, мындан четтөө капиталдык тармактар арасындагы куюлуусунун жүрүшүндө экономиканын ар-кайсыл тармактарындагы жабдыктардын жаңыланышынын бирдей болбой калышына өбөлгө түзөт. Мындай тең салмактуулуктун калыбына келүү мезгили «ортоңку цикл» деп аталат да, 7-10 жылга созулат; Үчүнчү тартиптеги тең салмактуулук-узун толкундар, материалдык жыргалчылыктарды (негизги, айлануучу капиталды жана эмгек ресурстарын, коомдук өндүрүүнүн түзүлүшүн)[14, 37б.]. Көргөзүлгөн жаңылануу илимий техникалык прогресстин динамикасын чагылдырат жана инвестициалардан (насыялык капиталдык ресурстардан) түздөн түз көз каранды болот. Узак циклдин

көтөрүлүү фазасында өндүрүштүн технологиялык ыкмасын өзгөрткөн негизги өндүрүштүк фонддордун сапаттын өзгөртүп түзүлүшү жана сандык кеңейиши ишке ашат, ошондой эле баалардын өсүшү жана эмгек акынын өсүшү байкалат. Тескерисинче, төмөндөө фазасында алардын төмөндөшү (баалардын жана эмгек акынын деңээлинин төмөндөшү) төмөндөшү жана инвестициалардын көлөмүнүн түшүшү мүнөздүү.

Мунун баары инвестициалардын (ссудалык капиталдык) жыйналып топтолушуна өбөлгө түзөт жана көтөрүлүүнүн фазасына өтүүнү даярдайт. Түшүү жана көтөрүлүү фазаларынын **биргелиги** мезгили 50дөн 60 жылга чейин созулган узун толкундун түзүчүүлөрү болушат [14, 38б.].

Н.Д. Кондратьев узун толкундун көтөрүлүү негизги капиталга болгон инвестициалардан көз каранды болорун, ал эми кийинки узун толкундагы инновациалар, мурдакылары менен шартталышат жана толкундун мезгили ичинде өнүгүп, сапатты түп тамырынан бери өзгөртөт жана толкундун пайда болушун ээрчитет.

Циклдердин өзгөрүш (алмашышы) «негизги капиталдык жыргалчылыктарды» жаңы корун түзүүнүн зарылчылыгынын пайда болушу менен жүрөт [16, 15-17б.]. Узун циклдин узактыгы жаңыланышы инновациалык процесстердин ургалдуулугунан көз каранды болгон негизги өндүрүштүк фонддордун кызмат көрсөтүүсүнүн орточо мөөнөтүнөн көз каранды болот.

Н. Д. Кондратьевдин узун толкундар теориясынын улантуучулары Й. Шумпеттер, С. Кузнец, К. Кларк, У. Митчел ж.б. болушкан.

Й. Шумпеттерге циклдин динамикалык концепциясы тиешелүү. Мында, циклдүүлүк экономдук өсүүнүн негизи катары каралат. Бул концепцияга ылайык, жагымдуу оң өсүүнүн негизги фактору болуп негизги капиталга жасалган инвестициалар эсептелет. Бул теорияда маанилүү роль жаңы сунуштарды ишке ашыруу үчүн кошумча ресурстарды тартуунун куралы катары каралган насыяга берилет.

Бул концепцияга ылайык циклдер эки фазаны өтүшөт: биринчи фазада-ишканын инновациалык ишмердүүлүгүнүн натыйжасында экономика тең салмактуулук абалынан чыгат. Экинчи фазада экономика инновациалардын болуп туруусунун жаңы шарттарын эске алуу менен тең салмактуулук абалына кирет (б.а. бул кыймыл инновациалардын жаңыланышына чейин сакталат)[6, 311б.].

Й. Шумпеттер ишкерлер өндүрүштүн факторлорунун жаңы шайкештигин каражаттарды салымдоонун (инвестициалар) жардамы аркылуу ишке ашыруу менен алектенишет деп белгилейт да өндүрүш факторлорунун бир нече шайкештигин бөлүп көрсөтөт:

- жаңы жыргалчылыктарды түзүү;
- өндүрүштүн жаңы технологияларын пайдалануу;
- сатыктын жаңы рынокторун өздөштүрүү;
- керектелүүчү чийки заттардын жаңы булактарын ачуу [6, 312б.].

Инвестициалык теориянын эволюциясын эске алсак, «инвестициалар» теориясын заманбап чечмелөөлөрүнүн ата мекендик жана чет элдик адабияттардагы ар түрдүүлүгү мыйзам ченемдүү.

Инвестициалардын дүйнөлүк теориясынын өнүгүшүнүн жүрүшүндө изилдөө объектиси олуттуу кайра жаралуларды башынан өткөздү. Экономикалык илимдин алкагындагы инвестициалык ишмердүүлүктүн иш жүзүндөгү баардык аспектери сындалып, түшүнүлдү жана натыйжасында өркүндөтүүгө дуушар болду.

1.2. Инвестициалардын маңызынын заманбап мааниси жана улуттук экономиканы өнүктүрүүдө чет өлкөлүк салымдардын ролу.

Өлкөнүн экономикалык абалынын туруксуздугунун уланышына байланыштуу көптөгөн алдынкы экономистер биздин өлкөнүн келечегин, жарандарынын жашоосунун жогорку деңгээли менен мүнөздөлгөн цивилизациялык коомду түзүүнүн узак мөөнөттүү максатын көздөгөн кеңири

масштабдагы чет өлкөлүк салымдарды тартуу менен байланыштырышат. Чет өлкөлүк инвестициялар гана биздин өлкөнүн бүткүл экономикасын көтөрүүгө жардам берээрине ишенүү кыйын. Бирок, башка жагынан караганда, чет өлкөлүк инвестициялар ички инвестициялардын өнүгүшүнө жана өсүшүнө күчөтүүчү стимул катарында кызмат кыла алышат. Тышкы капиталдык салымдардын келип кириши заманбап кризистик абалдан чыгуунун, экономиканын баштапкы көтөрүлүшү сыяктуу максаттарга жетүү үчүн өтө маанилүү. Ушуну менен бирге биздин улуттук – коомдук кызыкчылыктарыбыз чет өлкөлүк инвестиция кылуучулардын кызыкчылыктары менен дал келбейт, демек, капиталды алардын ээлерин өздүк жүйөлөрүнөн ажыратпастан туруп, коомдук максаттардын өсүп-өнүгүшүн камсыз кылгандай тартуу маанилүү. Бирок, чет өлкөлүк инвестицияларды кароодон мурда, биз инвестициялардын маңызынын заманбап түшүнүгүнө кайрылабыз.

Заманбап экономикалык илимде инвестициалардын маңызы мурдагыдай эле изилдөөлөрдүн актуалдуу жана талкулоонуучу объектиси болот. Инвестициялардын экономикалык табиятын изилдөөнүн актуалдуулгу өлкөнүн социалдык-экономикалык өнүгүшүнүн тактикалык жана стратегиялык маселелери менен да шартталат. Инвестициалардын маңызын жана теориясын окуп үйрөнүүгө капиталисттик саясий экономикада да жана социалисттик саясий экономикада да чоң көңүл бөлүнгөн.

Өлкөнүн саясий багыты экономикалык жараяндарды (процесстерди) объективдүү аныктайт. Инвестициялардын маңызы эволюциалык өнүгүүнүн жүрүшүндө да, жана өлкөнүн экономикалык жана саясий түзүлүшүнүн түрүнө жараша да эч качан өзгөрбөйт, болгону мазмууну гана өзгөрөрү анык. Акыркы кырдаал биздин изилдөөлөрүбүздүн чегинде өтө чоң мааниге ээ.

Г. И. Иванов «Инвестициялар: маңызы, түрлөрү, аракет кылуу механизми» (2002) окуу колдонмосунда туура белгилегендей, принциптүү жаңы чарбалык байланыштардын калыптанышы мурдакы категориялардын мазмуундарынын өркүндөтүлүшүнөн жана жаңыларынын пайда болушунан ачык көрүнөт⁹. Чынында эле, экономист илимпоздор, «инвестиция»

түшүнүгүн изилдөөдө, баарыдан мурда, инвестициялоо ишмердүүлүгү аларга тааныш конкреттүү шарттарда кандайча ишке ашаарына көңүл бөлүшкөн. Мына ушул шарттар, ар-түрдүү өлкөлөрдөгү инвестициялардын маңызын изилдөөлөрдүн өзгөчөлүгүнүн субъективдүү түзүүчүлөрүн аныктады.

Советтик саясий экономикада «инвестициялар» термини иш жүзүндө колдонулган эмес. Советтик мезгилдеги адабияттарда инвестиция негизинен капиталдык салымдоо көзкарашы боюнча каралган, ошондуктан «инвестиция» категориясы, маңызы боюнча, «Капиталдык салымдоо» категориясы менен теңдештирилген.

В.В. Бочаровдун пикири боюнча «1991 жылгы чейин инвестиция түшүнүгү заказ кылуучулардын (инвесторлордун) ишмердүүлүгүн мүнөздөөчү «Капиталдык салым» термини менен алмаштырылып келген¹⁷». Орусиянын базар катнашына өтүүсү менен терминдердин алмашылышы ишке ашып: «эгерде мурда «Капиталдык салымдар» жөнүндө айтуу кабыл алынса, азыр болсо экономикалык катнаштардын өтө кеңири аймагын камтыган «инвестиция» түшүнүгү орун алууда»-деп, ырастоо менен Н.М. Мухетдинов, В.В. Бочаровдун пикирин тең бөлүшөт. Бирок, совет мезгилиндеги экономикалык адабияттардын мазмуунун талдообуз бир катар беделдүү советтик илимпоздор инвестициялардын табиятын изилдөөлөрдүн жүрүшүндө «инвестиция» түшүнүгүн «кайта куруу» деген мезгилге жана СССРдын тарашына чейин пайдаланышкандарын күбөлөйт. Атап айтканда «Капиталдык салымдар жана аларды пайдалануунун резервдери» (1963) аттуу жамааттык монографияда В.П. Красовский капиталдык куруудагы пропорцияларды изилдөөдө «Капиталдык салымдардын технологиялык жана тармактык түзүлүшүн окуп үйрөнүүдө баарыдан мурда инвестициялардын кайрадан өндүрүү түзүлүшүнүн көйгөйлөрүн туура талдоо менен жүргүзүү керек» -деп жазат.

А.М. Бирман «Советтик финансылардын теорияларынын очерктери» (1975) илимий эмгекте төмөндөгүнү белгилейт: «Финансылардын негизги өндүрүштүк фонддорду түзүүдөгү жана пайдалануудагы рольун күчөтүү

инвестициялардын булактарын калыптандыруудан башталышы керек». Л.С. М.А. Пессель «Коомдук өндүрүштү ургаалдатуунун финансалык-кредиттик механизми» аттуу эмгекте (1977) негизги фонддорду пайдаланууну ургаалдатуу жана капиталдык салымдардан эффективдүүлүгүн жогорулатуу көйгөйлөрүн изилдөөдө «инвестициялар», «инвестициялык жараян», «инвестициялоо», «инвестициялоо каражаттары» түшүнүктөрүн бир нече жолу колдонот²¹. Авторлору В.И.Рыбин, А.А. Хачатурян жана башка илимпоз-экономистер болушкан «Инвестициялоо сферасындагы чарбалык механизм (өркүндөтүү көйгөйлөрү)» (1981) аттуу жамааттык монографияда инвестициялык каражаттарды калыптандыруу, аларды жайгаштыруу жана башкаруу көйгөйлөрүнүн кеңири спектри ачып көрсөтүлөт. А.П. Ермоловдун «Капитализмдеги инвестициялык циклдин механизми» (1986) илимий эмгектеги салым түшүнүгүнө берген «Эмгек каражаттарын (негизги капиталдын элементтерин) сатып алууга жумшалган чыгымдар инвестициялар деп аталат» деген аныктамасы өзгөчө көңүл бурууга татыктуу.

Бирок, атап айтсак, СССРдагы илимий адабияттарда «Капиталдык салым» кыскартып айтканда «капсалым» түшүнүгү басымдуулук кылып келген. Аны негизги капиталга салымдоо катары чечмелешкен. Бирок, экономикалык каражаттардын башка түрлөрүнө (маалыматтык, баалуу кагаздар, материалдык корлор, жан дүйнөлүк капитал) болгон акча салымы эске алынган эмес. Мындай кароодо реалдык инвестициянын маңызы гана эмес баардык көлөмү да камтылбайт да, алар негизги фонддорду кайрадан өндүрүүгө сарпталган чыгымдар менен чектелген капиталдык салымдарга алып келинет [96, б234].

Теориялык жактан алганда капиталдык салымдарды окуп үйрөнүшкөн совет мезгилиндеги экономистердин ичинде **негизинен**: капиталдык салым-негизги фонддорду кайрадан өндүрүүнү камсыз кылган материалдык, эмгектик жана акчалык чыгымдар болот, деген биримдик калыптанган. Демек, инвестициялык комплекси эл чарбасынын, региондун, ишканалардын материалдык-техникалык базасынын негизин түзгөн негизги фонддорду

калыптандыруу үчүн эмгек каражаттарын өндүргөн биринчи бөлүктүн бардык тармагын камтышы керек [1].

Заманбап түшүнүгүндөгү «инвестиция» терминин «капиталдык салым» менен окшоштуруу туура эмес болот. Бул учурда инвестиция негизги фонддорду (имараттар, курулуштар, унаа каражаттары ж.б.у.с.) кайрадан өндүрүүгө каражатты салымдоо катары каралат. Бирок, салымдар айлануучу активдерге да, жана ар кандай финасылык аспаптарга (акциялар, облигациялар ж.б.у.с.) да, материалдык эмес активдердин кээ бир түрлөрүнө (патенттерди, лицензияларды ж.б.у.с. сатып алуу) да жумшалышы мүмкүн.

Мына ошентип, «Экономика багыты» китебинде (профессор Б.А. Райзбергдин редакциясы астында), советтик экономикалык адабияттарда кеңири колдонулган «капиталдык салым» же кыскартып айтканда «капсалым» түшүнүгү «инвестиция» түшүнүгүнө караганда тарыраак чечмеленет деп белгиленет. Аталышына жараша «капсалым» негизги капиталга гана болгон салым, ал эми экономикалык ресурстардын-маалыматтык ресурстар, баалуу кагаздар, жан дүйнөлүк потенциал, материалдык корлор сыяктуу башка түрлөрүнө болгон салымдарды капсалым деп, атоо кабыл алынган эмес, же эскертүү менен айтылган [97,6206]. Ошентип, капиталдык салым, инвестициялардын тар маанидеги түшүнүгү жана алардын негизги бөлүгү болушат. Бул башка бир нерсе эле эмес, ишканаларды куруу, кеңейтүү, жаңылап кайрадан куруу жана заманбап техникалык каражаттар менен камсыздоо болот. Демек, капиталдык салым тарыраак түшүнүк болот да, инвестициялардын окшоштугу эмес, алардын бир формасы катары гана каралышы мүмкүн.

Инвестициялардын «батыштык» деп аталган теорияларынын эволюциясы көбүнчө инвестицияларды сактоодон, кирешеден айырмаланышын тактоо багытында, андан соң инвестициялоонун формаларынын спектрин кеңейтүү багытында жүрөт. Атап айтканда, Ж.М. Кейнс жана анын жолун жолдоочулар инвестициялардын маңызын макроэкономикалык процесстер менен өз-ара байланышта изилдөөгө аракет

кылышкан. Ж.М. Кейнстин «Иш менен камсыз болуунун (аракетенүүнүн), пайыздын жана акчанын жалпы теориясы» илимий ишинде «учурдагы инвестициялар» деп, аталагандар кирешенин каралган мезгилде керектөө үчүн пайдаланылбаган, өндүрүштүк ишмердүүлүктүн натыйжасында капиталдык мүлктүн баалуулугунун учурдагы өсүүсүн камсыздаган бөлүгү катары аныкталат[2].

А. Маршал «Экономикалык илимдин принциптери» аттуу эмгегинде: «Байлыкты өндүрүү-адамдын жашоосун колдоонунун, анын керектөөсүн канааттандыруунун жана анын-физикалык, акыл эстик жана нравалык күчтөрүн өстүрүүнүн каражаты. Бирок адамдын өзү-ушул байлыкты өндүрүүнүн башкы каражаты, жана ал байлыктын акыркы максаты болуп кызмат кылат, деп белгилеген[3]».

Биздин пикирибизче Дж.М. Кейнс жана А. Маршалл илимий изденүүгө туура багыт беришкен, бирок өнөр жайы өнүккөн чет өлкөлөрдүн экономикалык илими негизинен капиталисттик коомдун талаптарына, башкача айтканда пайданы жана рентабелдүүлүктү кыска мөөнөттө максималдаштыруу талабына баш ийген.

АКШда жана Батыш Европада (ЕС те) фонддук жана банктык базарлардын өнүгүшүнө жараша жана алардын кийинки трансулутташтырылышында инвестиция аныктамасы андан да тар алкакка ээ болду: инвестиция деп, көбүнчө фонддук баалуулуктарга, банктык салым жана башка финансылык аспаптарга жасалган салымдарды атай башташты.

Өздөрүнүн «Инвестициялар» аттуу эмгегинде У.Ф. Шарп, Ж.А. Гордон жана Дж.В. Бэйли ырастагандай «жөнөкөй (примитивдүү) экономикаларда инвестициалардын негизги бөлүгү реалдууга тиешелүү болсо, заманбап экономикада инвестициалардын көпчүлүк бөлүгү финансылык инвестициалар түрүндө болушат» жана баалуу кагаздар менен болгон инвестициалык ишмердүүлүктү чагылдырышат. Ал эми инвестициалар түшүнүгү көп учурларда, акча каражаттардын - алардын коомдук көбөйтүп өндүрүүдөгү жана башка макроэкономдук жараяндарды (процесстерди) ишке ашыруудагы

ролуан көз карандылыкта болбогон, эреже катары пайда алып келүүчү кайтарылуучу баардык салымдоо катары аныкталат. Чындыгында эле жогорудагы авторлордун ою боюнча «инвестирилөө» кеңири маанисинде «Акчаны келечекте алрды көбөйтүп алуу үчүн бүгүн жоготуу керек. Акчаны белгилүү санда азыр берүүгө туура келет. Пайда көрүү кийинчерээк, эгер боло турган болсо келет жана анын чоңдугу мурдатан белгилүү болбойт³». Л. Крушвициттин ою боюнча, Германияда инвестирилөө төлөмдөрдөн, ал эми каржылоо- акчалай каражаттардын келип түшүшүнөн башталган процесстер катары аныкталат. А. Мертенс «каржылык теориясында инвестициалар деп келечекте пайда көрүү максатында реалдык же финансылык активдерди сатып алуу, сарпталган б.а. бүгүнкү күндөгү чыгымдарды түшүнүшөт. Инвестициалар- бул учурдагы анык наркты келечекте анык эмес болуучу наркка алмашуу⁵». Л.Ж. Гитмандын жана М.Д. Джонканын чечмелөөсүндө «инвестициалар акчаны алардын наркын сактоо же көбөйтүү жана (же) пайданын оң болушун камсыз кылууну эсептөө менен жайгаштыруу; бул капиталдык наркынын сакталышын же өсүшүн камсыз кыла турган жана (же) пайданын оң чоңдугун алып турган баардык аспаптар⁶» болушат.

Биздин заманбап ата мекендик илимибизде базар жана пландык экономиканын баалуулуктарынын конвергенциясынын келип чыгышына(болушуна) байланыштуу жана КМШ өлкөлөрүндөгү экономиканын трансформацияланышына жараша инвестициялар теориясынын алкагы кеңейтилди. Ошентип, биздин пикирибизче «инвестиция» түшүнүгүн чечмеленүүнүн кеңири диапозону, «капиталистик» жана «социалистик» деп, аталган өлкөлөрдүн идеологиялык карама-каршы туруулары менен да шартталган. Өз иретинде бул-инвестицияларды, алардын экономикалык табиятын жана коомдун турмушундагы рольун талдоодо жаңы мамиленин керектигин шарттады. Базар катнаштарынын өнүгүшү «инвестициалар» категориясынын маңызын кайтадан карап чыгуу керектигин жана аны жаңы шарттарга туура келтирүү керектигине алып келди.

Капиталдын калыптанышы жана кайрадан өндүрүлүшү боюнча инвестициялык катнаштардын, объектилердин, субъектилердин, булактардын көп түрдүүлүгүн эске алуу менен Мисалы, В. Бочкарев жана Р. Попова төмөндөгүдөй аныктама беришет: «Инвестициялар, натыйжасында пайда (киреше) калыптанган же социалдык эффекттин жетилиши ишке ашкан ишмердүүлүктүн объектилерине инвестицияланган мүлктүк жана интеллектуалдык баалуулуктардын баардык түрлөрүн туюнтат»[27, С.94].

Белгилүү бир деңгээлде, аталган түшүнүктү төмөндөгүдөй багыттар боюнча тактоо керектигин сунуштаган Ф.С. Тумусовдун [138.С.11-12] пикири менен да макул болууга болот.

- «Инвестиция» категориясында ресурстун гана эмес, чыгашалык мамилелер да айкалышы керек. Анткени, инвестициялардын өзү, бир жагынан караганда-өндүрүштүк ишмердүүлүктүн жыйынтыгы, экинчиден- учурда керектелүүгө жумшалбаган кирешенин бир бөлүгү;

- инвестициялар капиталдын баардык-негизгисин да, айлануучусун да, туруктуусун жана өзгөрмөлүүсүн да, өзүнө айлануучусун да кайрадан өндүрүүнү өзүнө камтыйт. Бул каражатка гана эмес, эмгектин предметине да тиешелүү чыгымдар. Инвестицияларга турак жай курулушуна кеткен чыгымдар да киргизилет. Бул дагы кирешени да, социалдык эффектини да пайда кылат (алып келет).

Инвестициялар жумушчу күчтөрүнө-билимге, квалификацияга ээ болууга жана жогорулатууга кеткен чыгымдар менен байланышта болорун да кошумчалай кетишибиз керек. Мындан тышкары, интеллектуалдык өндүрүмдөрү: ноу-хау, патенттер, лицензиялар ж.б. алууга жумшалган чыгымдарды да эске алуу керек.

Ошентип, инвестициялар-капиталдын өсүшүнө гана эмес, аны калыбына келтирүүгө жумшалган чыгымдар да болушат. Базардык чарбада интеллектуалдык инвестициялар өзгөчө мааниге ээ болорун да белгилеп кетүү маанилүү. Базарда атандаштыкка туруктуулук кылуу үчүн жогорку сапаттагы товарга, кичинекей жекече жоготууларга ээ болуу керек. Албетте бул,

капиталды интеллектуалдык инвестицияларсыз ишке ашырууга болбой турган кайрадан өндүрүү жараянына (процессине) жаңылыктарды киргизүүнүн керектигин шарттайт. Жаңылыктарды киргизүүдөгү инвестициялар, же инновациялардын дал өзү иштеп жаткан капиталды эффективдүү пайдаланууга жардам кылат.

Инвестициялардын концептуалдык аспектилери катары алардын типтүүлүгүн, б.а. белгилүү бир нече критерийлер боюнча классификациялоону кароону камтыйт.

Учурда, инвестициялардын типтелишинин баардык жактарын ачып көрсөтүүчү бирдиктүү жана бүтүндүү классификациялоо жок. Ошондуктан биздин изилдөөлөрүбүздүн максаттарына жетүү үчүн, ишибизде инвестициялардын абдан толук классификацияланышы келтирилмекчибиз.

Экономикалык адабияттарда инвестицияларды классификациялоонун көптөгөн жолдору кездешет, ушуга байланыштуу, биз топтолгон илимий тажрыйбаны жалпылап жана өзүнө: илимий-практикалык өнүткө инвестициялоо ишмердүүлүгүнүн табиятын баардык жагынан негиздөөнү жана түшүнүүнү өбөлгөлөгөн макро-жана микро деңгээлди камтыган, ар кандай деңгээлдерди бөлүп кароо менен инвестициялардын түрлөрүн өркүндөтүүнү жана ачык айкын типтештирүүнү сунуштайбыз.

Инвестицияларды классификациялоо инвестицияларды квалификациялоочу белгилер боюнча бир тектүү топторго бириктирүүгө мүмкүндүк берүүчү критерийлердин негизинде жүргүзүлөт.

Инвестицияларды классификациялоонун учурда колдонулган жолдорун талдоо, теориянын көз карашы боюнча да, жана чарбалоонун конкреттүү субъектилеринин, б.а. практиканын көз карашы боюнча да пайдалуу болуп көрүнөт.

Биздин оюбуз боюнча, классификациялоонун эң эле оптималдуу системасы болуп, инвестицияларды төмөндөгүдөй типтер менен чектөө кызмат кыла алат:

- Физикалык активдерге инвестициялар (реалдык инвестициялар);

- акчалык активдерге болгон инвестициялар;
- материалдык эмес активдерге (байкалбаган же көзгө көрүнбөгөн) инвестициялар

Илимий адабияттарда портфелдик жана реалдык (болуучу) инвестициялар жөнүндө түшүнүк таралууда. Чет өлкөлүк адабияттарда инвестициялардын реалдык жана портфелдик деп бөлүнүшүнүн өзү баалуу кагаздардын базарынын өнүгүшү жана өзгөчө, жамааттык инвестицияларга (инвестициялык фонддор) үчүн түзүлгөн атайын институттардын өнүгүшүнүн натыйжасында кеңири таралууга ээ болду. Мындай институттардын балуу кагаздарынын протфели капиталды балуу кагаздарга жайгаштырууга жана балуу кагаздар менен жүргүзүлгөн келишимдер менен байланышкан тобокелчиликти азайтуу максатында атайын түзүлгөн.

Реалдык инвестициялар-бул, реалдык капиталдын өнүгүп жогорулашын камсыз кылуучу, башкача айтканда, өндүрүү каражаттарын, материалдык-буюмдук баалуулуктарды, товардык корлордун көбөйүшүнө өбөлгө түзгөн экономиканын тармактарына жана экономикалык ишмердүүлүктүн түрлөрүнө жасалган инвестициялар.

Реалдык инвестицияларды типтештирүүнү илимий изилдөөдөгү көз караш боюнча, Золотогоров В.Г.[1] айткан мамиле көңүл бурууга татыктуу. Ал реалдык инвестицияларды инвестициялоо объектилери боюнча классификациялайт. Реалдык инвестициялоону чагылдырган жана аталган классификация 1-сүрттө көргөзүлдү.

Золотогоров В.Г. [1] классификациялоосу боюнча реалдык инвестицияларга материалдык активдерге жасалган салымдар кирет:

- негизги фонддор, башкача айтканда, имараттар, өндүрүштүк жана өндүрүштүк эмес имараттар, ошондой эле иштегенине бир жылдан ашык мөөнөтү бүткөн машиналар жана жабдыктардын каалагандай түрлөрү;

- айлануучу капитал. Реалдуу (болуучу)инвестицияларга, гудвил жана франшиза сыяктуу материалдык эмес активдерге жасалаган салымдар да тиешелү болот.

Мында, гудвилл деп, фирманын өзүнө бир ишкананын башкасына салыштырмалуу артыкчылыгын аныктоочу, атап айтканда: башкаруучу команданын адистик деңгээлин, негизги персоналдык классификациясын беделин, жарнамалоону, алдынкы технологиялардын бардыгын сыяктуу факторлордун жыйындысын камтыган наркын түшүнүбүз керек. Бул белгилүү деңгээлде ишкананын беделди болуп эсептелет.

Франшиза бул, сатуучу марканын, ысмынын же автордук укугунун ээси, башка фирмага мындай укуктарды төлөө боюнча макулдашылган шарттарды аткарганда пайдаланууга мүмкүндүк берген конкреттүү келишим. «Гудвилл» жана «франшизим» түшүнүгү реалдуу инвестирилөө кылынган негизги метерилдик эмес активдерди камтыйт.

Каралган классификациялоо, биздин оюбузча, салымдануучу объекттер боюнча реалдык инвестициялоону жетишээрлик түрдө толук чагылдырат, бирок, ошону менен бирге классификациялоонун башка белгилерин өзүнө камтыбайт.

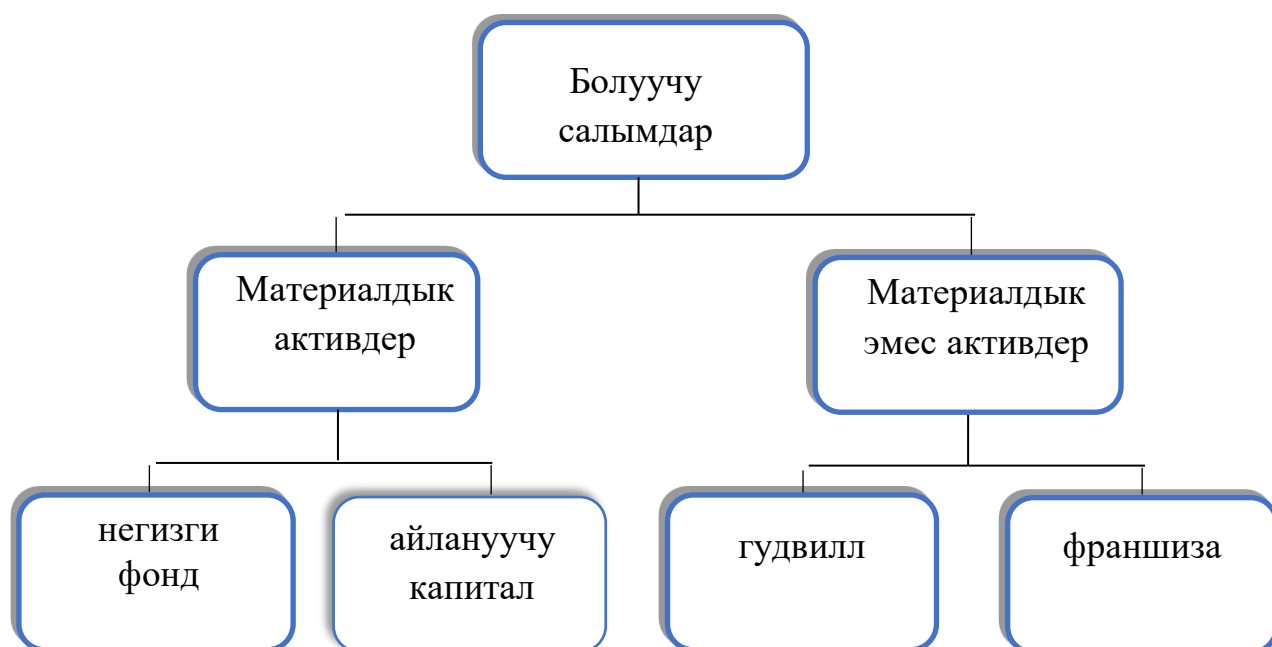
Изилдөөбүз үчүн, В.В. Шеремет [4] жана М.И. Кныштын [2] илимий эмгектериндеги, реалдык (болуучу) инвестицияларды классификациялоо маселелери боюнча айтылган илимий ырастоолору илимий кызыгууну туудурат.

Аталган авторлор реалдык (болуучу) инвестициялоонун максаттарынан көз карандылыкта инвестициялоонун төмөндөгүдөй типтерин айырмалашат:

- өзүнүн өндүрүшүнүн эффективдүүлүгүн жогорулатууга багытталган инвестициялар. Бул топко жабдыктарды алмаштырууга, негизги фонддорду өркүндөтүүгө, өздүк персоналдарды окутуу үчүн жумшалган инвестициялар кирет;
- өзүнүн өндүрүшүн кеңейтүүгө жумшалган инвестициялар: мындай инвестициялоонун максаты болуп, иштеп жаткан өндүрүштөрдүн алкагында мурда калыптанган базарлар үчүн товарларды чыгаруунун мүмкүнчүлүгүн кеңейтүү эсептелинет;

- жаңыланган өздүк өндүрүштү түзүү же өздүк өндүрүштө жаңы технологияларды колдонуу үчүн инвестициялар. Аталган топ, жаңы өндүрүмдөргө же сатуунун жаңы базарларына багытталган жаңы ишканаларды түзүү, иштеп жаткандарды кайрадан жаңылап курууну, камтыйт;

- башкаруунун мамлекеттик органдарынын талаптарын канааттандыруу үчүн жумшалган инвестициялар. Инвестициялардын бул тобу, ишкана бийликтердин экономикалык стандарттар же коопсуздук боюнча бийликтердин талап кылган милдеттерди жана талаптарды канааттандыруусу керек болгон учурда колдонулат

1.1 сүрөт. Болуучу (реалдык) салымдардын объектилери.

Аты аталган авторлордун илимий эмгектеринде баяндалган илимий терминдерди жалпылоо менен, биз болуучу инвестицияларда төмөндөгүдөй белгилердин негизинде классификациялоону жүргүзсөк болот деп, эсептейбиз:

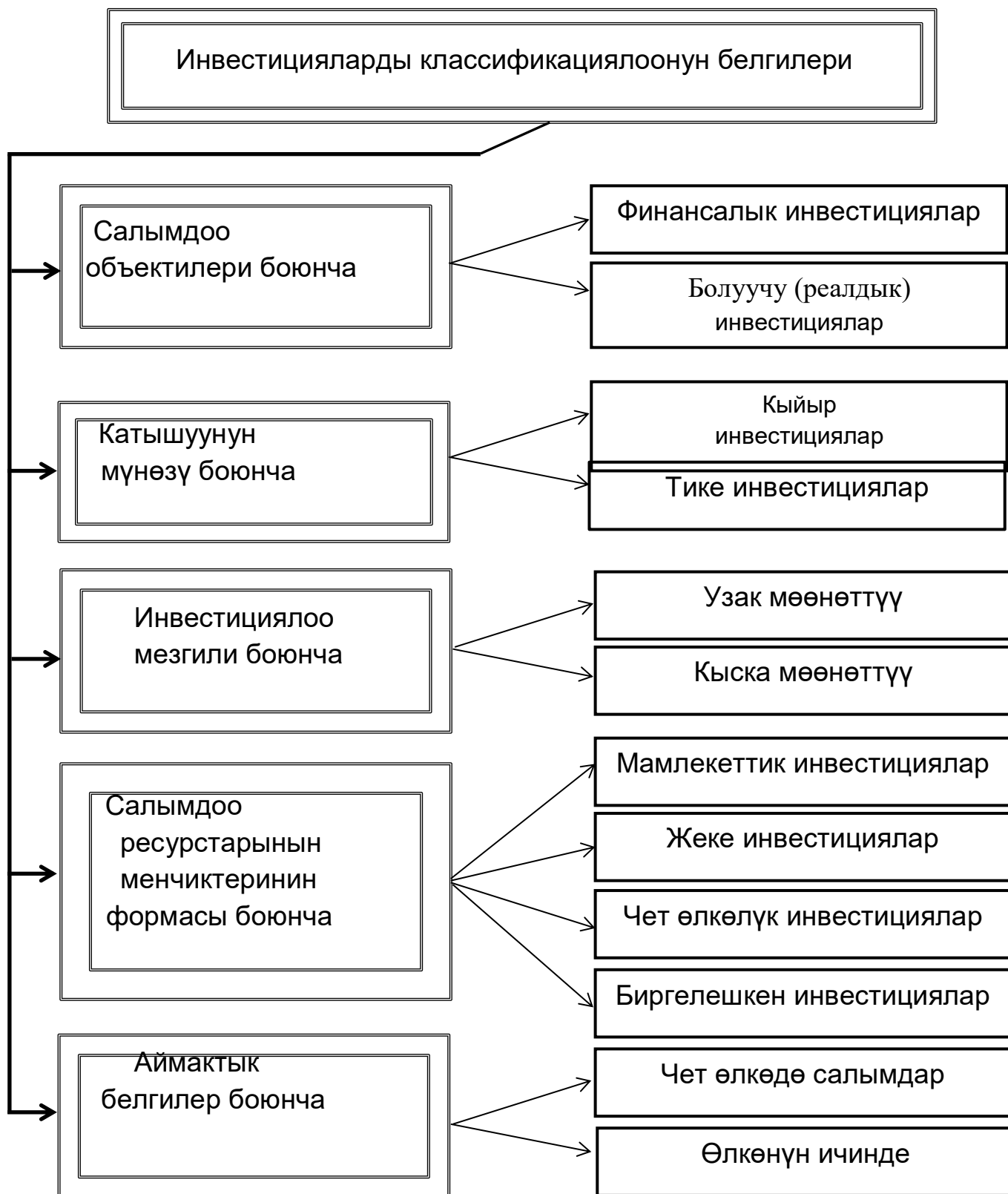
- Салымдоо объектиси боюнча;
- инвестициялоого катышуусунун мүнөзү боюнча;
- инвестициялоо мезгили боюнча;

- инвестициялык ресурстардын менчиктигинин формасы боюнча;
- региондук белгилер боюнча

Аталган классификациялоо 2-сүрөттө схематикалык түрдө көрсөтүлдү.

2-сүрөттө берилгендей, каражаттарды салымдоо объектилерине жараша болуучу (реалдык) жана финансылык инвестициялоону айырмалашат. Финансылык же портфельдик инвестицияларга, ишкананын акцияларына, облигацияларына, жана башка баалуу кагаздарына, активдерине жасалган салымдоону тиешелүү кылышат. Мындай салымдоолор өзүнөн өзү реалдык (болуучу) мүлктүк капиталдын көбөйүп өсүшүнө өбөлгө түзбөйт, бирок, маселен улуттук валютанын жана баалуу кагаздардын курсунун убакыт боюнча өзгөрүүсүнүн же валютаны сатып алуунун жана сатуунун курсунун ар кайсыл жеридеги айырмачылыгынын эсебинен жүргүзүлгөн негизинде спекулятивдик пайда алып келүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болушат.

Финансалык инвестициялар кээ бир учурларда негизги каражаттарды, өндүрүштүн *факторлору* н жаратууну камсыздап, өлкөнүн потенциалын жогорулатып, экономикалык өсүшкө алып келет. Баалуу кагаздарды сатып алуунун өзү эле, реалдык же физикалык капиталды пайда кылбайт. Бирок, сатуудан түшкөн акча, компания тарабынан өндүрүшкө, курулушка же жабдыктарды сатып алууга жумшалса финансалык инвестициялар реалдык инвестицияларга айланышат. Ошондуктан, ата мекендик, ал гана эмес чет мамлекеттик экономикалык адабияттарда [136,с.846] министирликтер жана *ведомстволор* кабыл алынган нормативдик документтерде реалдык инвестициялар көпчүлүк учурда финансылык менен бекеринен теңдештирилген эмес.

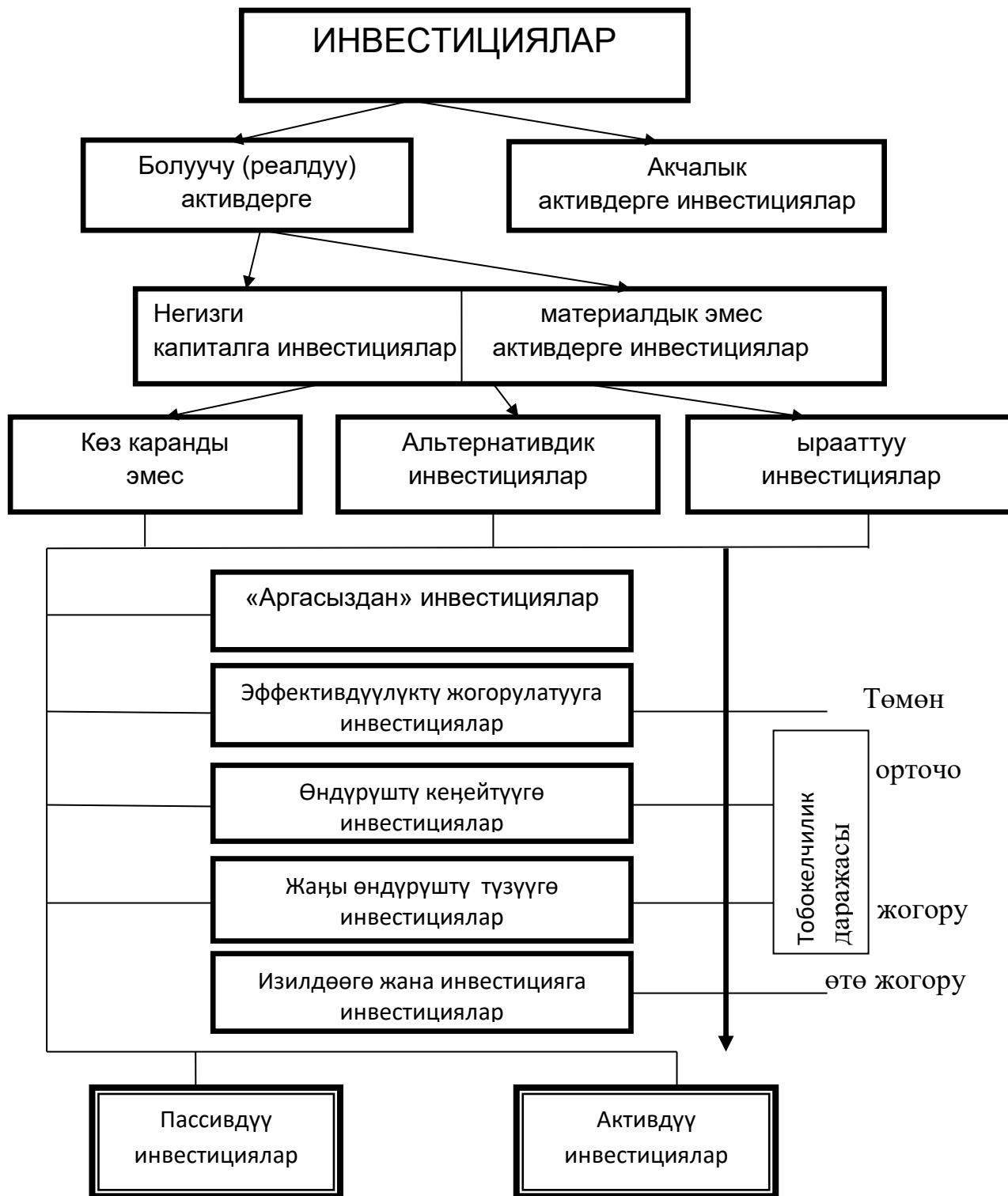
1.2 сүрөт. Болуучу (реалдык) инвестицияларды салымдоонун объектилерине жараша классификациялоо.

Жеке инвестициялар жарандар, ошондой эле менчиктик мамлекеттик эмес формасына ээ ишканалар тарабынан жүргүзүлөт. Малекеттик инвестициялар, тескерисинче, бийликтин борбордук жана жергиликтүү органдары тарабынан бюджеттик каражаттардын эсебинен, бюджеттен тышкары жана карыздоо каражаттарынын, ошондой эле мамлекеттик ишканалардын жана мекемелердин өздүк каражаттарынын эсебинен жүргүзүлөт.

Чет өлкөлүк инвестицияларды чет элдик инвестициялоочулар: юридикалык жана физикалык тараптар, мамлекет жана эл аралык уюмдар тарабынан жүргүзүлөт. Акырында биргелешкен инвестициялар-бул аталган мамлекеттин жана чет өлкөлүк мамлекеттин субъектери тарабынан жасалган инвестициялар. Аймактык белгилер жөнүндө сөз болгондо, өлкөнүн ичиндеги жана чет өлкөлөрдөгү инвестицияларды, б.а. аталган мамлекеттин аймагынан сырткары жайгаштырылган объекттерди карообуз керек. Болуучу (реалдуу) активдерге жасалган инвестицияларды төмөндөгүдөй негизги беш топ боюнча классификациялоого болот:

- «Аргасыздан жүргүзүлгөн инвестициялар»;
- өндүрүштү кеңейтүүгө жумшалгандар инвестициялар;
- жаңы өндүрүштү түзүүгө жүргүзүлгөн инвестициялар;
- изилдөөлөргө жана инновацияларга бөлүнгөн инвестициялар;
- эффективдүүлүктү жогорулатууга арналган инвестициялар

Келтирилген классификациялоонун негизинде, инвестициялоонун типтери менен алардын тобокелчилик деңгээлдеринин ортосундагы көз карандылыктын логикасын айкын элестетүү мүмкүн эместей көрүнөт. Бул базардын инвестициялоо бүткөндөн кийин ишкананын жумушунун жыйынтыктарынын өзгөрүшүнө кандай реакция кылаарын алдын-ала айта албоо коркунучунун даражасы менен аныкталат. Инвестициялордун

1.3-сүрөт. Болуучу (реалдуу) активдерге жумшалган инвестицияларды жана тобокелчиликтин деңгээлин классификациялоо.

типтери менен тобокелчиликтин деңгээлинин ортосундагы өз-ара көз карандылык 1.3-сүрөттө көргөзүлгөн.

Болуучу активдерге жумшалган инвестицияларды: көз каранды эмес, альтернативдүү, удалаш (ыраатуу) деп, бөлүүгө болот. Инвестициялар

пассивдүү жана активдүү да болушат. Пассивдүү инвестициялар пайдалуулуктун көрсөткүчүн колдоп, алар эскирген жабдыктарды алмаштыруунун, персоналдарды даярдоонун эсебинен начарлабоосун көздөйт. Активдүү инвестициялар жаңы техниканы жана керектөөгө ээ, жаңы базарларды жеңип алуучу товарларды чыгарууну илимий уюштуруунун инновациялык технологиясын өндүрүшкө киргизүүнүн эсебинен атандаша алуу жөндөмдүүлүгүн жогорулатууда маанилүү ролду ойнойт.

Технологиялык новациялар сыяктуу эле илимдеги жетишкендиктер, ошондой эле, дүйнөлүк сооданын көлөмүнүн өсүшү жана эл аралык келишимдердин жөнгө салынбай калышы эл аралык финансылык базардын ааламдашуусуна алып келди.

Инвестицияларды классификациялоонун ар түрдүү башкы жана анча маанилүү эмес белгилерин бөлүп көргөзгөн немец окумуштуусу В. Керндин илимий көз карашын окуп үйрөнүү көңүл бурууга татыктуу. В. Керндин пикири боюнча, классификациялоонун башкы критерийлерин бөлүп көргөзүү, инвестициялардын экономикалык мазмууну менен шарталат, *экинчиликтеги* (негизги эмес) критерийлер болсо алардын тышкы ачыкталышын мүнөздөйт. Бул кароо, биздин оюбуз боюнча практикалык жактан караганда пайдалуу.

Инвестицияларды экинчилик критерийлердин жардамы менен классификациялоону, баарыдан мурда, конкреттүү инвестициялык көйгөйлөрдү мүнөздөө жана бир маанилүү чектөө үчүн пайдаланууга болот. Мындан айырмаланып, башкы критерийлердин негизинде классификациялоо инвестицияларды пландоодо жана негиздөөдө инвестициялоонун максатка ылайык ыкмаларын тандоо үчүн кызмат кылат.

В. Керн боюнча, экинчилик (негизги эмес) критерийлердин негизинде классификациялоону:

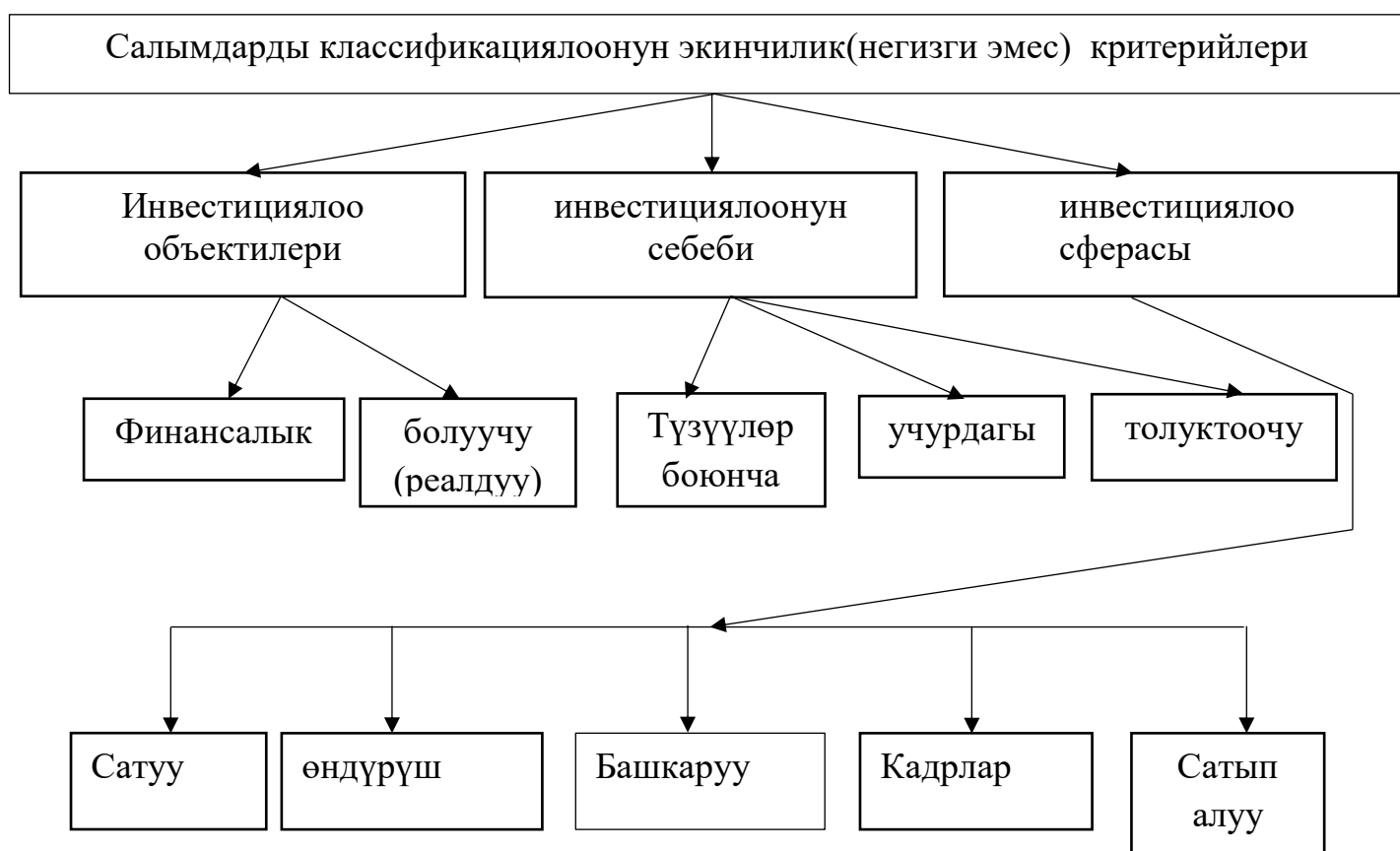
- Инвестициялоо объектилери;
- инвестициялоонун себеби;
- инвестициялоо сферасы

боюнча жүргүзүүгө болот.

Классификациялоонун башкы критерийлери өзүнө төмөндөгүлөрдү:

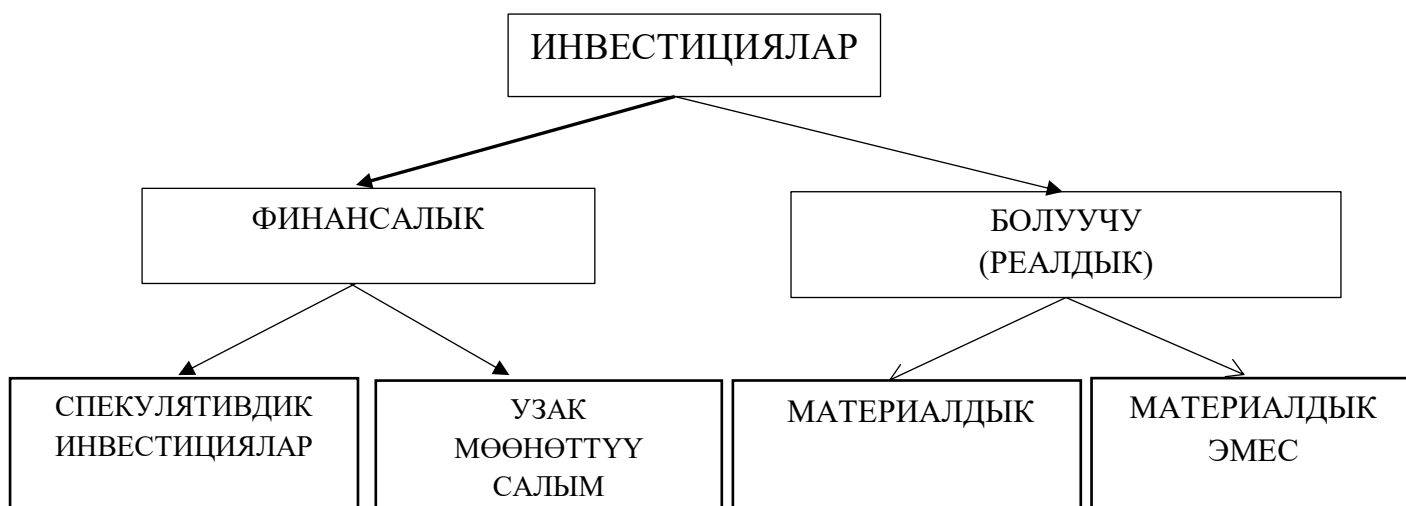
- Сандык кароону;
- сапаттык кароону;
- убакыт боюнча кароону;
- инвестициялардын өз-ара көз карандылыктарынын даражасын камтыйт.

Инвестицияларды экинчилик (негизги эмес) критерийлердин негизинде классификациялоо 4-сүрөттө келтирилди.

1.4-сүрөт. Экинчилик критерийлер боюнча инвестицияларды классификациялоо

«Инвестициялык объект» критерийи боюнча В. Керн инвестициялардын төмөндөгүдөй түрлөрүн бөлүп көргөзөт (1.5-сүрөт).

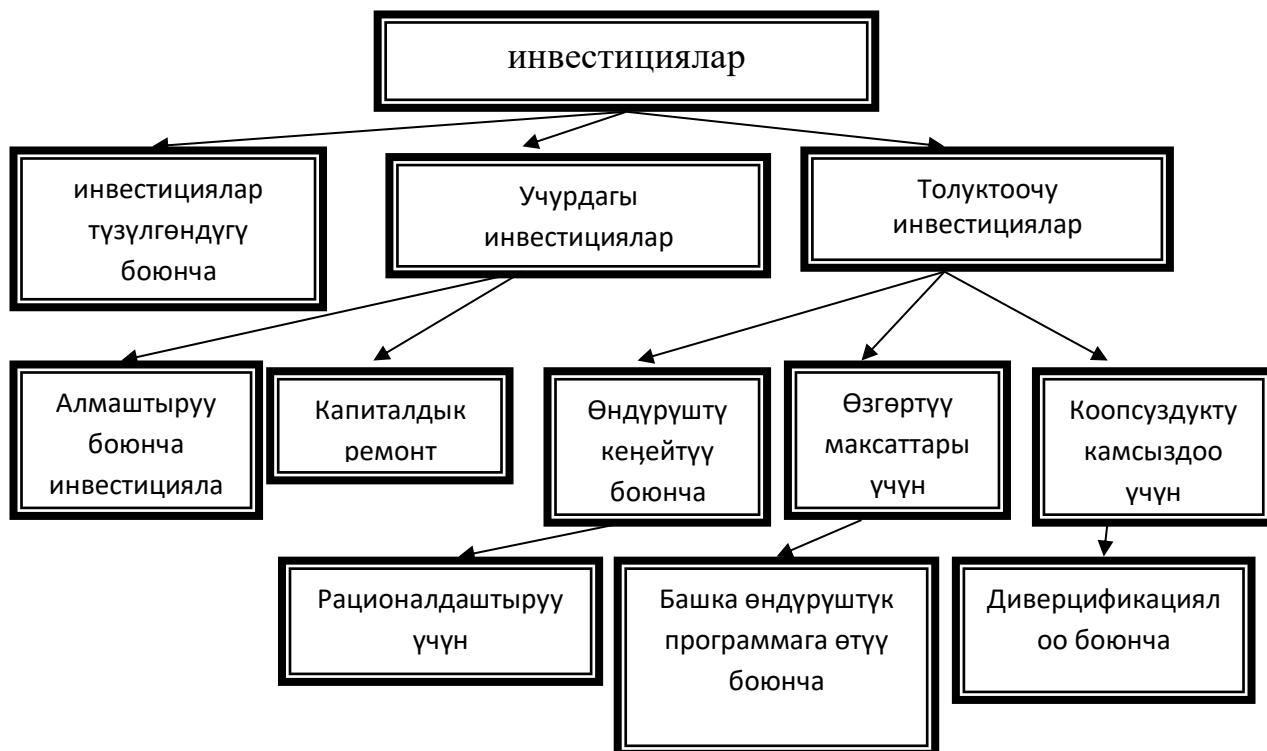
1.5-сүрөт. «Ивестициялардын объектиси» критерийи боюнча инвестициялардын түрлөрү

Инвестицияларды экинчилик (негизги эмес) критерийлердин негизинде жүргүзүлгөн классификациялоо «Инвестициялоонун себеби» критерийи боюнча деталдаштырылса болот. Бул учурда салымдоолордун төмөндөгүдөй түрлөрүн бөлүп көргөзүшөт (1.6-сүрөт):

1.6-сүрөттө көргөзүлгөн классификациялоо болуучу (реалдуу) салымдарга тиешелүү болот.

Инвестицияларды «Сандык кароо» белгиси боюнча классификациялоонун негизинде В. Керн аларды инвестициялык агымдардын формаларынын көз-карашы боюнча бөлөт, башкача айтканда инвестициялык чыгымдар акчалай (нарктык) же материалдык-буюмдук формасында жүргүзүлөт да салымдоодон болгон жыйынтык күтүлөт.

Инвестицияларды сапаттык критерийдин негизинде кароо, инвестициялоонун сапаттын жыйынтыктарын сапаттык мүнөздөмөлөрүн б.а. өндүрүштүн коопсуздугун, калдыксыздыгын, өндүрүмдүн сапатын, социалдык эффектисин эске алууга мүмкүндүк берет.

1.6-сүрөт. «Инвестициялоолордун себеби» критерийи боюнча классификациялануучу инвестициялардын түрлөрү.

Инвестицияларды убакыт аспектиси боюнча караганда, аларды инвестициялоонун объектисин эксплуатациялоо мөөнөтүнөн көз карандылыкта классификациялоо мүмкүн болот. Бул критерий боюнча инвестициялар анык жана анык эмес болуп классификацияланышат.

Практикалык көз караш боюнча, инвестицияларды алардын өз-ара көз карандылыгынын даражасына жараша классификациялоо маанилүү болот. Өзүнчө алынган каалагандай инвестициялык проект башка бир инвестициялык проектен экономикалык көз карандылыкта болушу мүмкүн. Эгерде, инвестициялык проектке салымдоодон күтүлгөн акчалай агым башка бир проекттердин ишке ашышынан көз карандылыкта өзгөрбөсө, анда мындай инвестициялоо көз каранды эмес деп аташат. Эгерде көз карандылык орун алса, анда инвестициялар өз-ара көз каранды болушат.

Өз-ара көз карандылыктары боюнча инвестицияларды: көз каранды эмес, өз-ара көзкаранды; өз-ара толукташкан, өз-ара бири-бирине карама-каршы болуп классификациялашат.

Биздин оюбузча, В. Керн келтирген илимий кароо (мамиле), толугураак жана практикалык көз караш боюнча пайдалуу болот. Мындай кароо инвестициялардын эффективдүүлүгүн пландоодо жана алардын талдоодо колдонууга болот.

Инвестициялардын негизги методологиялык *аспектерин* аныктаган соң, чет өлкөлүк инвестицияларды кароого өтөбүз, анткени алар биздин изилдөөлөрүбүздүн объектилери болушат. Аларга түшүнүк берүү жана алардын улуттук экономика үчүн кандай мааниге ээ болорун кароо максатка ылайык болот деп, эсептейбиз.

Мурда, инвестициялардын маңызын изилдөөдө ата мекендик илимпоз экономистер чет өлкөлүк инвестицияларга, алардын улуттук экономиканы өстүрүүдөгү ролуна жана инвестицияларды тартуу көйгөйлөрүнө өзгөчө көңүл бөлүп келишкен. Чет өлкөлүк инвестициялар экономикага куюп туруучу булактардын бири катары экономиканын инновациялык өнүгүү жолу менен болгон кыймылын ылдамдатууга жогорку технологиялык өндүрүштү түзүүгө жана өнүктүрүүгө жөндөмдүү болушат.

Заманбап дүйнөлүк экономика өтө ачык болушу менен гана эмес, атаандаштыктын олуттуу күчөшү менен да мүнөздөлөт. Уламдан-улам улуттук экономиканын өнүгүшү дүйнөлүк чарбачылыктын субъектеринин катышуучуларынын ортолорундагы байланыштардан басымдуу даражада көз каранды-болушкан экономикалык өсүүнүн темптери менен өлчөнүүдө.

Мындай байланыштарды дүйнөлүк ресурстарды (каражаттарды) генерациялоо жөндөмдүүлүгүнө жараша калыптандыруу жана кармап (колдоп) туруу, өндүрүштү жана сатууну интернационалдаштыруу (Жалпы улуттук), борборлоштурулган командалык-административдик башкаруудан кетишкен, бирок эффективдүү базар экономикасын дагы да, болсо түзүшө элек өтмө экономика үчүн өтө актуалдуу. Мындай экономикаларда чет өлкөлүк

капитал катышкан ишкана сөзсүз чарбалык түзүлүштүн элементи болуп калат да, базарлык чарбанын принциптерине жана чет өлкөлүк инвестициялоочулардын маселелерине жооп берген өндүрүштү улам кеңирирээк түзө баштайт. Башкача айтканда, алар дүйнөлүк чарбага улам ийгиликтүү кошула башташат.

Илимий адабияттарда чет өлкөлүк инвестициялар «... башка өлкөлөрдүн каралган өлкөнүн экономикасына ар кандай формада жасаган капиталдык салымы» катары аныкталат.

Заманбап экономикалык сөздүктөр да, «чет өлкөлүк инвестициялар» түшүнүгүн чечмелөөнү-кандайдыр бир өбөлгө чет өлкөлүк инвестицияларды жүргүзүшкөн чет өлкөлүк физикалык жана юридикалык *тарантар*, ошондой эле мамлекеттер жана эл аралык уюмдар деп, беришет[4].

Көпчүлүк учурда чет өлкөлүк инвестициялар «бир өлкөдөн чыгарылып кеткен жана чет өлкөлүк ишкердүүлүк ишмердүүлүгүнүн ар кандай түрлөрүнө ишкердүүлүктүн пайдасын же процентин алуу үчүн салымдалган капиталдык каражат» катары кралат[5].

Кыргыз Республикасынын «КРдагы инвестициялар жөнүндө» мыйзамдарына ылайык «Чет өлкөлүк инвестор ата мекендик инвестор болуп саналбаган жана Кыргыз Республикасынын экономикасына инвестиция салууну жүзөгө ашыруучу бардык эле жеке жана юридикалык жактар».

Заманбап этапта жалпысынан алганда баардык өнүккөн өлкөлөр үчүн, анын ичинен Кыргыз Республикасы үчүн да, атап айтсак, инвестициялар экономикалык жараяндарда (процесстерде) өтө маанилүү ролду ойнойт. Алар капиталдын кайталанып өсүү жараянын түздөп оңдоого жана анык өсүү темпин колдоого өбөлгө түзөт, улуттук чарбанын эң маанилүү тармактарынын өсүшүн, түзүлүштүк өзгөрүүлөрүн, экономиканы кайта курууну жана өлкөнүн инновациялык өнүгүшүн тездетет жана өркүндөтүүнү камсыздайт социалдык чөйрөнү жакшыртат. Алар иш жүзүндө, өндүрүү жараяндын (процессин), керектөөнү жана топтоону гана эмес, бир катар табыгый-техникалык жана

социалдык кубулуштарды камтыйт, инфратүзүлүштүн өнүгүшүнө таасир кылат, б.а. заманбап коомдун турмушунун баардык сферасына аракет кылат.

Инвестицияларды тартуу аркылуу түзүлгөн коомдук дүң өндүрүмдү коомдогу айрым менчик ээлеринин, коомдук өндүрүштүн сфераларынын жана деңгээлдеринин ортосунда акчалай формасында бөлүштүрүү жүрөт. Бөлүштүрүүнүн мүнөзү максаттардан, мамлекеттик бийликтин органдары тарабынан бекитилген социалдык-экономикалык өнүгүүнүн стратегиялык приоритеттеринен түздөн-түз көз каранды болот. Ушуну менен бирге эле, эгерде инвестициялоону бөлүштүрүү катнаштарын ишке ашыруу катары сөз кылсак, анда ал коомдун өнүгүү милдеттерине туура келет, жыргалчылыкты (молчулукту) жеңип алуу (ээлеп алуу) мүнөзүнө ээ болот жана социалдык карама-каршылыктарды өлкөнүн деңгээлинде чечүүнүн аспабы катары колдонулат.

Чет өлкөлүк инвестициялар улуттук экономиканын өнүгүшүнүн маанилүү факторлорунун бири болуу менен, бир катар функцияларды аткарат. Чет өлкөлүк инвестициялардын функцияларынын көйгөйлөрү толугу менен иштелип чыкпагандардын ичине кирээрин белгилей кетишибиз керек. Биздин оюбузга (пикирибизге), чет өлкөлүк инвестициялардын экономикалык *милдети* кайталап өстүрүүчү жана *стимулдоочу* функцияларды аткаруу аркалуу ишке ашырылат. Диссертациялык бир изилдөөнүн автору Мурадов Д.А. өзүнүн ишинде жөндөөчү, бөлүштүрүүчү жана *индикативдик* функцияларын кайталап өндүрүү функциялары менен чогуу караса боло тургандыгын бөлүп көрсөтөт. Аталган функцияларды талдоого токтолобуз.

Кайталап өндүрүү функциясы, анык салымсыз кайталап өндүрүү жараянынын (процессинин) мүмкүн эместигине негизделген, себеби кайталап өндүрүүнүн *нормалдуу* жүрүшү өндүрүштүн факторлоруна, жыргалчылык абалынын өсүшүнө жана өндүрүштү өркүндөтүүгө таасир кылат. Бул бизнести негиздөө, улантуу жана кеңейтүү үчүн жасалган финансалык жана материалдык ресурстарды салымдоо. Чет өлкөлүк инвестициялар менен кайталап өндүрүүнүн өз-ара байланышкан багытын бөлүп көргөзүү керек.

Биринчиден, чет өлкөлүк инвестициялардан салымдарынан кайталап өндүрүүнү көздөй. Өз-ара байланыштын бул жагы өндүрүш каражаттары менен жумушчу күчтөрүүнүн, ошондой эле жаратылыш ресурстарынын өндүрүүнүн фактору катарында иштешин (иштеп турушун) камсыздайт. Экинчиден, кайталап өндүрүүдөн инвесторлордун салымдарын көздөй. Бул учурда инвестициялардын эсебинен өндүрүш камсыздалат.

Чет өлкөлүк инвестициялардан кайталап өндүрүүнү көздөй кыймылдоо жараянында (процессинде) кайталап өндүрүү байлыктарынын фонддору-өндүрүштүк жана өндүрүштүк эмес фонддор, ошондой эле коомдун топтогон байлыктары (резервдери) калыптанышат. Заманбап шарттарында чет өлкөлүк инвестициялардын түзүлүштүк (тармактык) бөлүктөрүнүн теңделип өсүшүнүн зарылчылыгы өзгөчө мааниге ээ болот. Чет өлкөлүк инвестициялардын кайталап өндүрүү функциясына жараша белгилүү бир деңгээлде коомдун өндүрүш күчтөрүнүн иштеши камсыздалат, ошону менен бирге эле материалдык эмес байлыктар (жыргалчылыктар) да түзүлөт.

Кайталап өндүрүүнүн керектөөсүнүн объективдүү үч түрү бар, алар: өндүрүштүн керектелүүчү каражаттардын ордун толтуруу, топтоо жана коомдун өндүрүштүк эмес керектөөсүн камсыздоо. Ошентип, чет өлкөлүк инвестициялардын кайталап өндүрүүчү функциясы өндүрүмдү чыгаруу (жумуш, кызмат көрсөтүү) жана ортосундагы сандык көз карандылыкты өндүрүмдү чыгаруу үчүн керек болгон ресурстардын, ошондой эле ресурстардын өздөрүнүн ортосунда болуучу көз карандылыкты көргөзөт.

Стимулдоочу (өбөлгөөлөчү) функция мамлекетте өлкөнүн инвестициялык жагымдуулугун көбөйтүүгө болгон кызыгуусун пайда кылат. Бул чет өлкөлүк инвестициялоочулар өздөрүнүн финансалык ресурстарын өлкөнүн белгилүү бир аймагына же тармагына багытоого экономикалык жактан кызыккандай салык жеңилдигин киргизүү, закондорду кабыл алуу жана шарттарды түзүүнүн жардамы аркалуу ишке ашырылат.

Чет өлкөлүк инвесторлордун пайда болушу техникалык өнүгүүнүн ылдамдануу жараяны (процесси), инвестициялардын чет өлкөлүк

инвестицияларга ээ ишканалардын жумушчуларынын эмгек акысынын өсүшү менен коштолот, бул болсо өлкөнүн социалдык-экономикалык абалына жакшы (оң) таасир кылат.

Чет өлкөлүк инвестициялар үчүн Spillover деп аталган эффект мүнөздүү: чет өлкөлүк инвесторлордун келиши өндүрүштөгү технологиялардын жаңылынышына гана өбөлгө түзбөстөн, атаандаша алууну каалаган башка ишканалардагы ушуга окшош жаңыланууларга кыйыр түрдө өбөлгө түзөт.

Стимулдаштыруучу функция өзүн конкреттүү чаралардын системасы аркылуу көргөзөт. Бул ситемалардын жардамы менен инвесторлордун экономикалык кызыкчылыктары өндүрүштү өстүрүү, керектөөчүлөрдүн талабын абдан толук канагаттандыруу жана өндүрүштүн эффективдүүлүгүн жогорулатуу, илим, билим жана маданият (б.а. адамдын капиталын) сферасын ресурстар (финансалык жана материалдык-техникалык) камсыздоо үчүн пайдаланылат.

Андан ары чет өлкөлүк инвестицияларды капиталдын эл аралык кыймылынын алкагында миграция (эл аралык капиталдын) жараянында (процессинде) негизги аспап катары, анын которулуштуруучу капиталдын башка түрлөрүнө салыштырмалуу артыкчылыгын карайбыз:

1. Чет өлкөлүк салымдар (мындан кийин ЧС)-негизги капиталды жаңылатуу жана кеңейтүү, салымдык саясатты ишке ашыруу, улуттук экономиканы жогорулашын жана өсүшүн камсыздоо, базарда атаандаша алуучу товарлар жана кызмат көсөтүүлөр менен каныктыруу үчүн өлкөнүн ресурстарын олуттуу чоңойтуучу капиталдык кошумча булагы болушат;
2. Алдыңкы технологияларды, ноу-хау, башкаруунун жана маркетингдин жаңы ыкмаларын киргизүү үчүн жумшалуучу каражаттардын булагы болуп кызмат кылат;
3. ЧС көпчүлүк учурда жаңы технологияларды, базар механизмдин эффективдүү колдонгон, эл аралык тажрыйбаны өздөштүргөн кызматкерлерди окутуу менен коштолот;

4. ЧС базар экономикасынын иштеп туруу тажрыйбасына ээ болууну жана бекемдөөнү, ага тиешелүү оюн эрежесин ойготот. Капиталдын иштеп туруусунун шарттарынын дүйнө жүзүндө кабыл алынгандар менен жакындашууну чет өлкөлүк салымдардын агып киришине өбөлгө түзөт, салымчылык салымдаган каражаттары жетишерлик пайда менен кайтарыла турган ишенимин туудурат жана ошону менен бирге эле ата мекендик салымчылар жана чет өлкөлүк салымчылар үчүн жагымдуу салымдык климатты калыптандыруу жараянын ылдамдатат;
5. ЧС эффективдүү интеграциялык жарандардын өнүгүшүн өбөлгөлөйт, улуттук экономиканын дүйнөлүк чарбачылыкка кошулушун жана эмгектин эл аралык бөлүштүрүлүшүнүн, ааламдаштыруунун артыкчылыгын билгичтик менен пайдаланууну, дүйнөлүк чарбачылыктын системасынын эффективдүү орунду табууну жана өздөштүрүүнү өбөлгөлөйт;
6. Карыздар менен насыялардан айырмаланып ЧС өлкөнүн тышкы карызын көбөйтпөйт, тескерисинче, карызды төлөө үчүн каражаттарды алууну өбөлгөлөйт.

Чет өлкөлүк инвестициялар кээ бир белгилери боюнча инвестициялардын өздөрүн классификациялаганга окшош классификациялоого ээ болушат. Чет өлкөдөн келген инвестициялар пайдалануу мүнөзүнө жараша, инвестициялык ресурстарга болгон менчиктин формасы, инвестициялоонун максаты жана салымдоонун мөөнөтү боюнча бөлүнүшөт.

Чет өлкөлүк инвестициялар боюнча статистикалык маалыматтарды талдоодо көпчүлүк учурда аларды Эл аралык валюталык фонддун ыкмасы тарабынан каралган белгилер боюнча классификациялоо пайдаланылат, атап айтканда аларды: тике, протфелдик жана башкалар деп, бөлүшөт. ЭВФ классификациялоосу боюнча тике чет өлкөлүк инвестицияларга уюмдун капиталына тикелей катышуусу жана аны инвестициялоо (жаңылап салымдоо), ошондой эле, карыздаганда тикелей инвестициялоочулардын

алдында кабыл алган милдеттемелери сыяктуу түздөн түз жүргүзүлгөн башка салымдар тиешелүү болушат. ЭВФдун аныктоосу боюнча, чет өлкөлүк инвестициялар түздөн түз болуп, качан чет өлкөлүк менчик ээси акционердик коомдун уставдык капиталынын 25% кем эмесине ээ болгон учурда гана эсептелинет. Америкалык мыйзамдар боюнча-10% дан, Европа биримдигинин өлкөлөрүндө-20-25% дан, ал эми Канада, Австралия жана Жаңы Зеландияда - 50% [37].

Тике инвестициялар эки топко бөлүнүшөт:

– Жаңы өндүрүштүк комплекстен товарларды белгилүү өлкөнүн (континенттик) базарына алып келүү мүмкүнчүлүгү бар кездеги базардын жакшы шарттары менен шартталган-*трансконтиненталдык капиталдык салымдар*. Чыгымдар бул учурда акча чоң эмес ролду ойнойт, башкысы базарда болуу эсептелинет. Өндүрүштүн чыгымдарынын энелик компанияга салыштырмалуу айырмаланышы өндүрүштү каралган континентте жайгаштырууга таасир этүүнүн анча чоң эмес фактору болот. Жаңы өндүрүштүк кубаттуулуктарды түзүү үчүн аталган континенттеги өлкөнү аныктоодо өндүрүштүк чыгымдары чечүүчү ;

– *Транс улуттук салым*-бул тикелей, көбүнчө кошуна мамлекетке жасалган салым. Бул инвестициялардын максаты-чыгымдарды энелик компанияга салыштырмалуу абдан төмөндөтүп, азайтуу.

Түздөн түз жасалуучу инвестициялардын негизги өзгөчөлүктөрү төмөндөгүлөрдөн турат:

– Чет өлкөлүк түздөн түз инвестициялоодо инвестициялоочулар, эреже катары, базардан тез чыгып кетүү мүмкүнчүлүгүнөн ажырашат;

– Портфельдик инвестициялар учурундагыга караганда, тобокелчиликтин чоңдугу жана чоң сумма;

– Капиталды салымдоонун мөөнөтүнүн узагыраак болушу, алар чет өлкөлүк капиталды импорттоочу өлкөлөр үчүн артыкчылытуу болот.

Түздөн түз чет өлкөлүк инвестициялар кабыл алуучу өлкөлөргө эки жол менен жөнөтүлөт:

- Жаңы ишканаларды уюштуруу;
- Мурда эле түзүлгөн компанияларды сатып алуу же өзүнө кошуп алуу.

ЮНКТАДдын (БУУнун соода жана өнүгүү боюнча комиссиясы) классификациясы боюнча тике чет өлкөлүк инвестицияларга, өздөрүнө бир өлкөнүн экономикалык агенттиктерин (чет өлкөлүк инвестициялоочу же «энелик фирма»), алардын кабыл алуучу өлкөдө жайланышкан чарбалык уюмдун үстүнөн көзөмөл кылуусу менен туруктуу түрдө тартуу аркылуу өнөктөштөрдүн ортосунда узак убакытка түзүлгөн катнашты мерчемдеген (болжолдогон) чет өлкөлүк салымдарды тиешелишет. Тиешелүү түрдө аларга төмөнкүлөрдү киргизүүнү сунушташат:

- Өзүнүн капиталын салымдаган ишканалардын жарыяланган акционердик капиталынын суммардык наркынын 10-20% дан кем эмес өлчөмдөгү акцияларынын пакетин чет өлкөлүк инвестордун сатып алышы;

- Көргөзүлгөн ишкананын ишмердүүлүгү шарттаган пайданын, инвестордун акционердик капиталдагы үлүшүнө тиешелүү жана *дивиденддерди* бөлүштүргөндөн жана кирешенин бир бөлүгүн *репатриациялагандан* кийин анын карамагында калган бөлүгүн инвестициялоо;

- Фирманын ичинде кредиттерди берүү же «энелик» фирма менен анын чет элдик филиалдарынын ортосундагы катнаштар менен шартталган карыздарды *шайкештөөчү* бирдей балуулуктардагы операциялар.

Чет өлкөлүк инвестициялар чет өлкөлүк компаниялар тарабынан бир нече ыкмалар менен ишке ашырылышы мүмкүн (1.1табл.).

Ошентип, тике инвестицияларды ишке ашыруунун негизги жолдору болуп төмөндөгүлөр болушат:

- чет өлкөдө инвестордун толук менчиги болгон өзүмдүк филиалдарды же ишканаларды түзүү;
- чет өлкөлүк ишканаларды сатып алуу же өзүнө сиңирүү (кошуп алуу);

– чет жердик фирмалардын ишмердүүлүгүн каржылоо, анын ичинде энелик компаниянын өзүнүн чет жердин филиалдарына берген корпорациялар ичиндеги карыздар жана насыялар эсебинен да;

1.1 Таблица

Чет өлкөлүк инвестициялар				
Нөлдүк этаптагы инвестициялар, б.а. өндүрүмдөрдү (товарларды, иштерди, кызмат көрсөтүүлөрдү) өндүргөн компанияларды түзүүгө жана алардын ишмердүүлүгүн уюштурууга, анын кийинки өнүгүшүнө багытталган каражаттарды инвестициялоо	Максат ишке ашуучу өлкөдөгү мурда эле иштеп жаткан уюмдарды сатып алуу аркылуу каражаттарды инвестициялоо	Биргелешкен ишмердүүлүктү инвестициялоо (биргелешкен ишканаларды түзүү)		
	инвестициялоочу компания өндүрүштүк кубатуулукта рды өндүрүштү улантуу үчүн колдонот	өндүрүштү инвестициялоочу компаниянын өндүрүмүн чыгаруу үчүн кайрадан багыттайт	резидент өнөктөшү менен биргелешип ишмердүүлүк кылуу	<i>Резидент эмес</i> өнөктөшү (башка бир чет өлкөлүк салымдоочу менен) менен биргелешип ишмердүүлүк кылуу

– жерди (арендалоону да), жаратылыш ресурстарын пайдалануу укуктарын жана башка мүлктүк укуктарды сатып алуу;

– белгилүү бир технологияларды, ноу-хау ж.б. пайдалануу укугун берүү;

– инвесторго ишкананын ишмердүүлүгүн көзөмөлдөө укугун камсыздуулугун берүү үчүн чет өлкөлүк компаниянын уставдык капиталындагы акцияларды жана пайларды сатып алуу;

– инвестор филиал же биргелешкен ишкана жайгашкан өлкөдөн алган пайдасын реинвестициялоо.

Инвестициялоо объектисин түздөн түз көзөмөлдөөнү орнотууга жана башкарууга багытталган тикелей инвестициялар реалдуу экономикалык активдерге гана эмес, финансалык аспаптарга да жумшалышы мүмкүн. Инвестициялоо объектисин башкаруу мүмкүнчүлүгүнө акциялардын

көзөмөлдөөчү пакетин сатып алуу жана көзөмөлдөөнүн башка формаларына катышуу аркылуу жетүүгө болот.

Чет өлкөлүк инвестициялардын ролу улуттук экономикага жана чогуусу (в целом) менен эл аралык бизнеске олуттуу таасир кылуу гана эмес, төмөндөгүлөр да болот;

- инвестицияларга мүнөздүү болгон *мультипликативдик* эффектке жараша инвестициялоо процессин жараянын активдештирүү жөндөмдүүлүгү;

- жалпы социалдык-экономикалык туруктуулукту өбөлгөлөө, материалдык базага (улуттун экономика үчүн терс *кесепеттерди* көргөзүүчү, күтүүсүздөн чыгарылып кетүүчү спекулятивдик жана туруксуз портфелдик инвестициялардан айырмалануучу) өндүрүштүк салымдоону *стимулдаштыруу*;

- ортолук жана кичи бизнестин атаандаштыгын активдештирүү жана өнүгүүсүн стимулдаштыруу;

- эл аралык базарга чыгарууну жеңилдөөтүчү практикалык билгичтикти жана квалификациялуу менежментти ноу-хауну өз-ара пайдалуу алмашуу менен бирге *каторууну айкаштыруу*;

- туура уюштуруу, стимулдаштыруу жана жайгаштыруу аркылуу тармактардын жана аймактардын өнүгүүсүн ылдамдатуу жөндөмдүүлүгү;

- элдердин ишке тартылышын жана кирешелеринин деңгээлинин өсүшүнө, салык базасынын кеңейишине өбөлгө түзүү;

- кошумча нарктын жогорку үлүшүнө ээ экспорттук өндүрүмдөрдү, инновациялык товарларды жана өндүрүштүк технологияларды, сапат менен башкарууну, керектөөчүгө багыт алууну өнүктүрүүнү стимулдаштыруу.

Чет өлкөлүк капиталдуу ишканалар (ЧӨКИ) чийки заттардын, материалдардын жана жабдылоочулардын улуттук сунуштоочуларын дүйнөлүк стандартка чейин «жетүүгө» *аргасыздайт*. Жумушчу күчтөрүнө жогорулатылган талаптарды коет да, тиешелүү түрдө билимдүүлүктүн жана кесиптик чеберчиликтин деңгээли жогорулайт, талапташ ишканаларда, чийки

заттарды сунуштоочуларда, жабдылоочуларда жана кызмат көрсөтүүчүлөрдө айлануучулук жараяны (процесси) жогорулайт да, тиешелүү түрдө, кошумча жумушчу күчтөрүн керектөө пайда болот. Мисалы, Польшада жана Румынияда CocaCola компаниясынын заводдорун ишке киргизүүдө анын бир жумушчусуна талапташ ишканаларда жети-сегиз жумушчу орундун пайда болушу белгиленген.

Инвестициялардын Эл аралык валюталар фонду бөлүп көргөзгөн түрү болуп портфельдик салымдар эсептелет. Чет өлкөлүк портфельдик инвестициялар деп, экономикалык субъекттин үстүнөн көзөмөлдөөнү максаттабаган жана пайда алып келүүчү инвестицияларды түшүнүшөт. Мындай инвестицияларга айлануу мөөнөтү 1 жылга чейин болгон карыздык баалуу кагаздар жана инвестициялоочуга капиталга катышууга мүмкүндүк берүүчү баалуу кагаздар кирет. Өндүрүүчү каржылык аспаптар чет өлкөлүк инвестициялардын өзүнчө тобу болуп бөлүнөт. Акыркы он жылдыкта портфельдик салымдардын ролунун жогорулашы, масштабынын күчөшүнө төмөндөгүдөй бир катар факторлор: фонддук биржалардын ишмердүүлүктөрүнүн интернационаланышуусу, чет өлкөлүк компаниялардын көптөгөн ири фонддук биржаларга катышуусун чектөөнү алып салуу, банктардын пенсиялык фонддордун жана башка сактоочу мекемелердин баалуу кагаздары менен жүргүзгөн эл аралык операцияларынын кеңейиши өбөлгө түзгөн спекулятивдик операцияларды жүргүзүү мүмкүнчүлүгү менен байланышкан.

Бир караганда финасалык инвестициялар өндүрүмдүү эместей, өндүрүштүн факторлорун түзүүнү, өлкөнүн ресурстук потенциалын жогорулатууну, экономикалык өсүүнү камсыздай албагандай болуп көрүнөт. Чындыгында бул мындай эмес. Баалуу кагаздарды мисалы, акцияларды сатып алуу реалдуу, физикалык капиталды түзбөшү шексиз. Бирок, акцияларды сатуудан түшкөн акчалар өндүрүшкө, курулушка же жабдууларды сатып алууга салымданса, анда каржылык инвестициялар реалдык капиталга жасалган акчалык

салымдар болуп калышат да, ошону менен реалдык инвестицияларга айланышат.

Чет өлкөлүк инвестициялардын каралган классификациясындагы кийинки түрү болуп *башка инвестициялар* болушат. Алар Эл аралык валюталык фонд, эл аралык уюмдар тарабынан берилген карыздардын, ошондой эле чет өлкөлүк валюталар менен жүргүзүлгөн келишимдердин эсебинен топтолгон банктык карыздар, соодалык насыялар болушат. Чет өлкөлүк инвестициялардын маанилүү эмес дебей турган дагы бир тобуна атайын укуктар, баалуу кагаздар, Эл аралык валюталык фонддогу резервдик *позициялар*, алтын жана чет өлкөлүк валюталар түрүндөгү өлкөнүн *резервдик* активдери киришет.

Мамлекеттик чет өлкөлүк инвестициялардын өзгөчөлүктөрүн (*инвестициялык ресурстарга болгон менчиктин формасы* боюнча классификациялоодо чет өлкөлүк инвестициялар мамлекеттик, жеке жана аралаш болушу мүмкүн) белгилей кетүүбүз керек-бул мамлекеттик бюджеттен же тикелей өкмөттүн, же өкмөттөр аралык уюмдардын чечимдеринин негизинде чет өлкөгө жөнөтүлгөн же ал жактан алып келинген каражаттар. Булар, Эл аралык которулушу өкмөттөр аралык келишимдердин негизинде аныкталган мамлекеттик карыздар, ссудалар, гранттар (белектер), жардамдар. Буга эл аралык уюмдардын насыялары жана башка каражаттары (мисалы, ЭВФдун насыялары) да тиешелүү болушат. Бул учурда мамлекеттердин ортосундагы эл аралык келишимдер менен жөндөлгөн жана аларга эл аралык укуктун ченемдери колдонулган катнаштары жөнүндө сөз болуп жатат. Жеке банктардын консорциуму (тобу) мамлекеттин өзүнө эле инвестицияларды бергенде, диагоналдык катнаштар да болуп калышы мүмкүн.

Мамлекеттик инвестициялар өнүгүп келе жаткан, өзгөчө начар өнүккөн өлкөлөр үчүн өтө маанилүү деп аташат. Мамлекеттик инвестицияларды көпчүлүк учурда официалдуу деп аташат, негизи аларга, өкмөттөр беришкен карыздарды, насыяларды жана жардамдарды гана эсептебестен, эл аралык уюмдар ЭВФ, Эл аралык РжӨБ, ЕРжӨБ жана башкалардан келген ушуга

окшош агымдар жана өнүгүүгө берилген официалдык жардамдардын гранттарын да эсептөө керек. Мамлекеттик инвестициялар үчүн чыгымдын акталуусунун салыштырмалуу узак мөөнөтү мүнөздүү, себеби каражаттар негизинен *инфратүзүлүштөргө жана базалык билим берүүгө салымданат*.

Пайдалануу мүнөзүнө жараша чет өлкөлүк инвестицияларды ишкердүүлүк жана ссудалык деп, бөлүп коюшат.

Ишкердүүлүк салымдары бизнестин ар-кандай түрлөрүнө, дивиденд (эреже катары, жеке капиталдан) түрүндөгү кирешени табуу үчүн, тигил же бул укуктарды алууга багыттаган тике жана кыйыр салымдар болушат.

Ссудалык салымдар пайыз түрүндөгү киреше алуу үчүн каражат берүүнү билгизет. Бул сферада пайызды алуу максатында карыздык негизде каражатты берүү менен байланышкан мамлекеттик жана жеке булактардан бөлүнгөн капиталдар жетишээрлик активдүүлүктө аракет кылышат.

Биздин божомолубуз, Кыргызстанда инвестициялык базардын ургаалдуу (интенсивный) өнүгүшүнө микрочарбалык байланыштардын интеграцияланышындай эле, ааламдашуу да таасир көргөзөт. Алар чет өлкөлүк инвестициялардын *транскальптанышкан* өлкөлөрдөгү ролунун өсүшүнө мыйзам ченемдүү түрдө алып келет.

Бирок чет өлкөлүк инвестицияларды тартып келүү улуттук экономиканын өнүгүү стратегиясы менен айкаш болушу жана өлкөнүн улуттук кызыкчылыгына дал келиши керек. «Улуттук кызыкчылык» түшүнүгү биринчиден, мамлекеттин өз коопсуздугун (экономикалык, саясий, согуштук, экологиялык ж.б.у.с.) камсыздоодон, экинчиден, улуттун өзүнүн өнүгүүсүнүн керектигин түшүнүүсүн, улуттук кызыкчылыктарды *формулировкалоону*, бул карамагындагы ресурстарды эске алуу менен кызыкчылыктарга жетүү боюнча башкы приоритеттерди аныктоо үчүн критерийлерди иштеп чыгуудан турган эки аспекти камтыйт.

Мамлекет өлкөнүн экономикасына инвестициялардын келишин колдоп, инвестициялык климатты жакшыртуу менен чет өлкөлүк инвестициялоочуларды стимулдаштырып туруусу керек. Бирок, көзөмөл чет

өлкөлүк мамлекеттер же жеке адамдар (тараптар) тарабынан жүргүзүлбөөчү тармактардын бардыгын унутпоо керек. Мамлекет, анын аткаруучу жана мыйзам чыгаруучу тараптары тарабынан өлкөнүн инвестициялык потенциалына аракет этүүнүн тыюу салуучу жана уруксат берүүчү чаралары сакталгандай чегин табуусу керек.

Бизге аталган чараларды мамлекеттик каржылык жөндөө системасына салыштырмалуу комплекстүү түрдө кароо максатка ылайыктай көрүнөт.

1.3. Чет өлкөлүк инвестицияларды тартуудагы финансылык механизмдин мазмуну

Финансы-инвестициялык саясатты мамлекеттин чет өлкөлүк инвестицияларды тартуу жана максаттуу пайдалануу боюнча ишмердүүлүгү катары кароо керек. Финансы-инвестициялык саясаттын мазмуну көп кырдуу жана өзүнө төмөндөгүлөрдү камтыйт: чет өлкөлүк инвестицияларды тартуунун илимий негизделген концепциясын иштеп чыгууну, аларды пайдалануунун негизги багыттарын аныктоо жана коюлган максаттарга жетүүгө багытталган иш-чараларды иштеп чыгуу. Чечилүүчү маселелердин мөөнөтүнүн узактыгына жана мүнөзүнө жараша финансы-инвестициялык саясат финансы-инвестициялык стратегияга жана финансы-инвестициялык тактикага бөлүнөт. Биринчиси мамлекеттин чет өлкөлүк инвестициялар аймагында узак мөөнөттүү курсун аныктайт, ал эми экинчиси-өнүгүүнүн конкреттүү аймагындагы маселелерди чечүүнү аныктайт. Финансы-инвестициялык саясат ата-мекендик экономиканын өнүгүшүнүн шарттарынын өзгөрүшүнө тез реакция жасоосу керек. Финансы-инвестициялык саясаттын приоритети болуп, капиталдык салымды каржылоо булактарын кеңейтүү жана ченемдик-мыйзамдык базаны андан ары өркүндөтүүнүн жана эффективдүү инвестициялык проекттерди мамлекеттик колдоонун негизинде ата мекендик жана чет өлкөлүк инвестицияларды тартуу үчүн жагымдуу чөйрөнү түзүү эсептелет. Инвестициялык саясатты ишке

ашыруу мамлекеттин тышкы экономикалык стратегиясынын алкагында жүрөт, ошондуктан анын өзгөчөлүктөрү тышкы соодалык саясаттын (экспорттук же импорттук) приоритеттүү багыттарынан, ошондой эле тышкы соодалык саясаттын өнүгүшүнүн негизги тенденцияларынын ортосундагы катнаштардан көз каранды болот [1].

Инвестициялык саясат - мамлекеттин экономикалык саясатынын бөлүнгүс элементи катары көргөзөт жана бир эле убакытта чарбачылык кылган субъекттердин ишкердүүлүк ишмердүүлүгүнө жана өлкөнүн бүтүндөй экономикасына аракет кылуунун маанилүү рычагы болот [6].

Мамлекеттин азыркы инвестициялык саясаты болуп: өндүрүштүн эффективдүүлүгүнүн өсүшүнө, социалдык көйгөйлөрдү чечүүдө жана экономиканы көтөрүүдө, ошондой эле ишкердик ишти жүргүзүүдө жагымдуу шарттарды калыптандыруу боюнча инвестициялык процесстерди жандандыруучу чаралардын комплекси катары көргөзөт. Мындай саясаттын негизги максаты болуп инвестицияларды активдештирүү үчүн оптималдуу чөйрөнү түзүү кызмат кылат.

Инвестициялык саясаттын магистралдык багыты социалдык-экономикалык өнүгүүнү турукташтыруу жана калктын жашоо деңгээлин өстүрүү максатында чет өлкөлүк жана ата мекендик инвестициялоочулар үчүн жагымдуу режимди түзүү, тобокелчиликти минималдаштыруу жана кирешелүүлүктү өнүктүрүүлөр боюнча чаралардан турат.

Инвестициялык саясатты ишке ашыруунун жыйынтыгын баалоо, экономиканын өнүгүшүнө тартылган инвестициялык ресурстардын көлөмүнөн көз каранды болот.

Мамлекет бийликтин органы катары чет өлкөлүк капиталдык салымдарды экономикалык өсүүнү стимулдаштыруу ошондой эле өлкөнүн экономикалык суверенитетин (көз каранады эместигин) камсыздоо максатында тартуу сферасында инвестициялык саясатты калыптандырууга жана ишке ашырууга активдүү катышышы керек. Ушуну менен бирге, экономикалык өнүгүүнү өбөлгөлөө учурунда сөз компаниялардын уставдык

капиталында чет өлкөлүк менчиктин жогорураак үлүшүн орнотуу жана чет өлкөлүк инвестицияларды тартуу капиталды реципиентөөчү өлкөдө эмгектин өндүрүмдүүлүгүнө оң таасир эткен тармактарда көзөмөлдөөнү чет өлкөлүк менчик ээлеринин колуна берүү жөнүндө болуп жатат. Эгерде экономикалык суверенитет (көз каранды эместик) жөнүндө сөз кылсак, анда сөз жергиликтүү инвесторлордун үстүнөн болуучу көзөмөлдөөнү сактоо жана улуттук менчиктин жогорураак үлүшү жөнүндө болууда.

Чет өлкөлүк инвестицияларга карата реципиент- өлкөнүн саясаты өзүнө өз алдынчылыкка ээ эки багытты камтый алат:

– капиталдык салымдын бирдигине болгон пайданы максималдаштыруу үчүн инвестицияларды жөндөө саясаты, мында инвестициялык саясаттын аталган багыттын ишке ашыруунун негизги көйгөйү чет өлкөлүк капитал салымдарынын эффективдүү кайтарымын камсыздоо болот;

– капиталдын мүмкүн болушунча эң чоң көлөмүн тартуу максатындагы стимулдоо саясаты; бул учурда чет өлкөлүк инвестициялардын эң чоң агымын камсыздоо маанилүү [7].

Мамлекет инвестициялык саясаттын көргөзүлгөн эки багытын (стимулдаштыруу жана жөндөө) тең алып жүрүүсү керек, бирок, эреже катары, өлкөнүн социал-экономикалык өнүгүшүнүн деңгээлине, жана ошондой эле мамлекеттин коомдун тигил же бул катмарынын кызыкчылыгын колдоосуна жараша көргөзүлгөн багыттын кайсыл бирине басым жасалат.

Финансылык-инвестициялык саясат өзүнүн практикалык ишке ашырылышын мамлекет тарабынан *финансылык механизми*, анын рычагдары жана стимулдары аркылуу ишке ашырат. Финансылык саясаттын өтө эле динамикалык бөлүгү болуу менен, финансылык механизм анын эң маанилүү жыйынтыгы катары чыгат. Ал ар кандай тактикалык маселелерди чечүүнүн натыйжасында, өлкөнүн экономикасындагы жана социалдык сферасындагы учурдагы абалдын баардык өзгөчөлүктөрүнө сегизчтүү реакция жасоо менен, өзгөрүп турат. Аяккы эсепте финансылык механизмдин жардамы аркылуу

мамлекеттин финансылык аймагында баардык ишмердүүлүгү ишке ашырылат.

Экономикалык адабияттарда «финансылык механизми» түшүнүгүнүн ар-кандай аныктамалары кезигет. Финансылык механизмди, мамлекет коомдук экономикалык жана социалдык өнүгүшүнө жагымдуу шарттарды түзүү максатында колдонгон финансылык ресурстарды тартуунун жана пайдалануунун финансылык катнаштарынын, методдорунун (ыкмаларынын) формаларынын жыйындысы катары кароо керек.

Финансылык механизм, өзүн финансылык катнаштардын мамлекет тарабынан бекитилген формаларынын, түрлөрүнүн жана методдорунун системасы катары көргөзөт. Финансылык механизм-каржылардын финансылык практикада ачылып көрүнгөн тышкы кабыкчасы [2].

А.М. Бабич жана Л.Н. Павлова финансылык механизмди финансылык аймагында мамилелерди уюштуруунун формасы, аларды ишке ашыруу аспаптарынын жыйындысы катары аныкталат [3].

Биздин көз караштарыбызда, биринчи аныктама өтө толук жана финансылык механизмдин маңызын жана маанисин чагылдыруучу болот.

Финансылык механизмдин формалары—объективдүү финансылык катнаштардын, мамлекеттик бийликтин органдары ченемдик актыларды (мыйзамдарды, декреттерди) кабыл алуу менен мыйзамдуу бүткөрүлүп жасалган түрлөрү болушат. Мисалы, мамлекеттин чет өлкөлүк ар-кандай субъекттер менен аталган өлкөгө инвестициялоодо жеңилдиктерди берүү боюнча финансылык катнаштары объективдүү финансылык катнаштардын дал өзү, ал эми анын формалары мамлекеттик ченемдик актылар түрүндө орнотулган ар-кандай салыктык жеңилдиктер, мамлекеттик кепилдиктерди берүү, кирешени камсыздоо ж.б.у.с.

Финансылык катнаштардын формаларын түзүү (өркүндөтүү) учурунда, аталган жараян (процесс) жөн гана ортолоруна өз-ара байланышка ээ болбогон финансылык катнаштардын жекече формаларын иштеп чыгууга (өркүндөтүүгө) эмес, финансылык механизмди түзүүгө багытталышы керек.

Финансылык механизм жалпысынан өлкө боюнча, анын курамдык бөлүгү сыяктуу эле, аны куруунун белгилүү принциптери сакталган учурда гана эффективдүү боло алат.

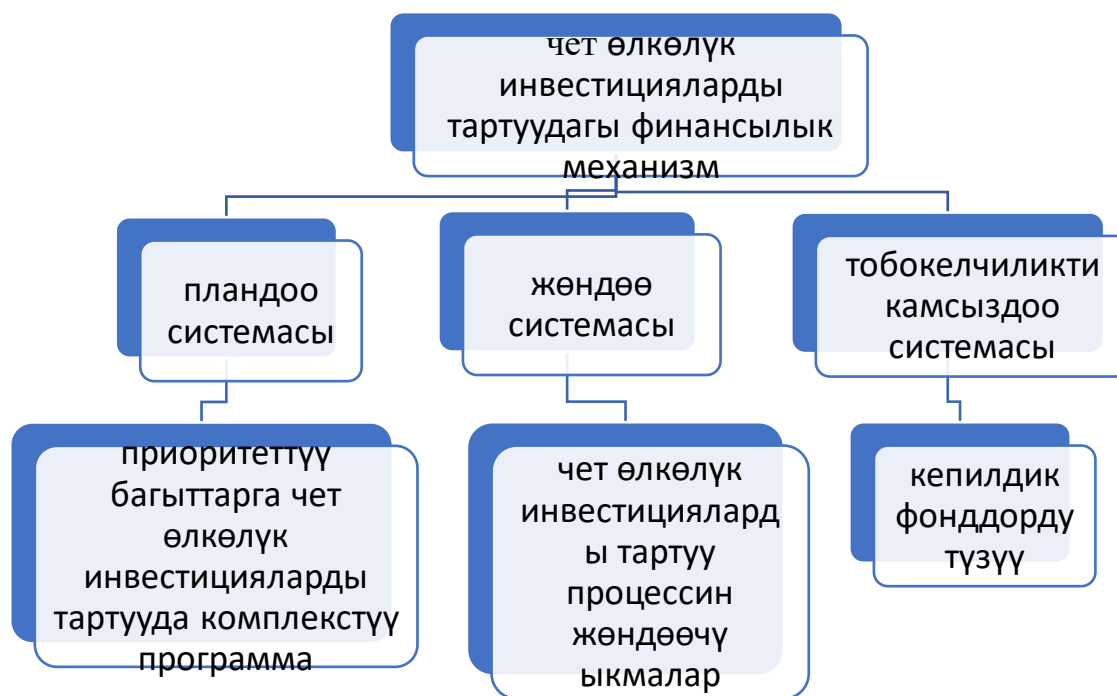
Финансылык механизмди куруунун принциптери:

1. *Финансылык катнаштардын формаларынын макулдашылгандыгы* (финансылык катнаштын ар-бир формасы аталган (ушул) финансылык механизмге кирген финансылык катнаш менен каршылыкта болбошу керек)
2. *Финансылык механизмдин жана каржы-инвестициялык саясаттын макулдашылгандыгы* (өлкөнүн жалпы финансылык механизмдин түзгөн финансылык механизмдер мамлекеттин коомдук өнүгүшүнүн объективдүү экономикалык закондорун сактоо менен түзүлгөн каржы-инвестициялык саясатына каршы боло албайт)
3. *Финансылык рычагдардын бар болушу* (финансылык рычагдар-бул каалагандай финансылык механизмдин мазмуну болгон жана ишкердүүлүктүн субъектисинин (мамлекеттин анын райондорунун, ишканалардын, уюмдардын, мекемелердин, жеке кызматкерлердин) кызыкчылыгына экономикалык (материалдык) таасир этүү үчүн аркалган финансылык катнаштардын формалары).
4. *Финансылык рычагдарды иштеп чыгууга илимий мамиле* (кылуу).

Финансылык механизм *директивдүү* жана *жөндөөчү* болуп бөлүнөт. Директивдүү финансылык механизми, эреже катары, мамлекет тикеден-тике катышкан финансылык катнаштар үчүн иштелип чыгат. Анын сферасына салыктар, мамлекеттик насыя, бюджеттик түзүлүштү жана бюджеттик процессти уюштуруу, финансылык пландоолор кирет. Бул учурда мамлекет тарабынан финансылык катнаштарды уюштуруунун ага катышкандардын баардыгы үчүн милдеттүү болгон баардык системасы толугу менен иштелип чыгат. Жөндөөчү финансылык механизми мамлекеттин финансылык кызыкчылыгына тикелей зыян келтирбеген конкреттүү сегментинде оюндун негизги эрежесин аныктайт. Финансылык механизмдин

мындай ар түрдүүлүгү ишканаларда ички чарбачылык финансылык катнаштарды уюштуруу үчүн мүнөздүү. Бул учурда мамлекет ишканада салыктарды жана башка милдеттүү төлөмдөрдү төлөгөндөн кийин калган финансылык ресурстарды пайдалануунун жалпы тартибин бекитет.

Финансылык механизмди караган кезде анын функцияналдык звенолорун: чет өлкөлүк инвестицияларды тартуунун приоритеттүү багыттарынын комплекстүү программасын иштеп чыгууга негизделген пландоо системасын; чет өлкөлүк инвестицияларды тартуу процессин стимулдоо ыкмаларын жана аталган процесстин өнүгүшүнүн каалабаган багыттарын чектөөнү камтыган жөндөөчү системасын; кепилдик фонддорду түзүүнү болжогон тобокелчиликти камсыздоо системасын бөлүү керек (1 сүрөт).

1.6 сүрөт. Чет өлкөлүк инвестицияларды тартуудагы финансылык механизмдин функционалдык звенолору.

Финансылык механизмдин ар-бир звеносу бирдиктүү бүтүндүн курамдык бөлүгү болот. Алар өз-ара байланышта жана көз карандылыкта болушат. Ушуну менен бирге эле звенолор салыштырмалуу өз-алдынча да боло алышат.

Бул кырдаал финансылык механизмди дайыма бир ыңтайга келтирип туруу керектигин мажбурлайт. Финансылык механизмдин түзүлүшүндө: салык ставкалары, салык жеңилдиктери, амортизациялык ставкалар, рекаржылоонун эсептик (учетная) ставкасы сыяктуу элементтердин кыймылдуу блогу бөлүнүп турат. Бул элементтер экономикалык катнаштардын субъектилеринин кызыкчылыктарын эске алуу менен корректиралоого (оңдоого) дуушар болушат. Финансылык механизмдин ар-бир элементинин сандык өлчөмөсүн орнотуу менен кыймылга келтирилген «конструкциясын» пайда кылат. Финансылык механизмди түзүү менен мамлекет анын финансылык-инвестициялык саясаттын талабына абдан толук туура келишим камсыздоого умтулат. Бул болсо анын максаттарын жана милдеттерин толук ишке ашыруунун кепилдиги болот. Ушуну менен бирге эле, финансылык механизмдин жана анын элементтерин биздин өлкөнүн жана чет элдик мамлекеттердин кызыкчылыктары менен абдан толук байланыштырууга дайыма умтулуу сакталат. Бул финансылык механизмдин эффективдүүлүгүнүн кепилдиги болот. Макродеңгээлде финансылык механизми финансылык рычагдардын жардамы менен экономиканы жөндөө системасынын курамдык бөлүгү болот. Инвестициялык талап жана инвестициялык сунуш жөндөөнүн объектиси болушат. Мамлекеттик деңгээлде финансылык механизм финансылык формаларын жана эл чарбасын башкаруунун ыкмаларынын системасы катары иштейт. Мында мамлекеттин жөндөөчү аракетине реакция катары чет өлкөлүк инвестициялар боюнча чечимдерди кабыл алуу жана аткаруу да каралат.

Бүткүл дүйнөлүк банктын тобуна кирген эл аралык финансылык корпорация тарабынан Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө өлкөнүн инвестициялык климатын жакшыртуу боюнча баяндама даярдалган [3]. Баяндамада инвестицияларды стимулдоонун иштеп турган режимин оптималдаштыруу боюнча жалпы рекомендациялар берилген жана чет өлкөлүк инвестициялоочуларды тартуу үчүн берилген инвестициялык стимулдар боюнча толук талдоо жүргүзүлгөн. Баяндамага ылайык

инвестициялык стимул «өлкөлөрдүн өкмөттөрү конкреттүү ишканаларга же ишканалардын тобуна инвестицияларды приоритеттүү секторлорго же райондорго тартуу үчүн, же инвестициялардын мүнөзүн өзгөртүү үчүн берилген өлчөнүүчү экономикалык артыкчылыктар» болушат. Бул артыкчылыктар фискалдык (салыктык жеңилдиктер) да, фискалдык эмес (гранттар, насыялар же бизнестин өнүгүшүн колдоо же атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу үчүн субсидиялар) да болушу мүмкүн. Тиешелүү түрдө инвестициялык стимулдарды негизинен үч башка типке: фискалдык, финансылык жана жөндөөчүлүккө бөлүүгө болот.

1. Фискалдык стимулдар

Эл аралык практикада тикелей чет өлкөлүк инвестицияларды тартуу үчүн төмөндөгүдөй фискалдык стимулдар пайдаланылат:

- тикелей корпоративдик салык салууну азайтуу (салыктык каникулдар жана инвестициялоого жагымдуу эмес райондор үчүн атайын салыктык жеңилдиктер);
- капиталды түзүү үчүн стимулдар (атайын инвестициялык жеңилдиктер, салыктык насыялар жана кирешенин (пайданын) реинвестициялоо учурунда стимулдар);
- трансгенералдык соода учурундагы тоскоолдуктарды азайтуу КНС (НДС) боюнча ставкаларды, бажы төлөмдөрүн азайтуу, жергиликтүү жумушчу күчтөрүн жалдоону киреше салыгы социалдык чыгаруулар боюнча ставкаларды азайтуу аркылуу стимулдоо;
- башка салыктык жеңилдиктер (мүлккө болгон салыкты бир мезгилде салыктык кармап калуу моделдерди азайтуу).

2. Финансылык стимулдар

Инвестициялоочуга капиталдык салымды түзүү жана анын андан аркы иштеши менен байланышкан чыгымдарды азайтуу аркылуу акчалай пайданы берүүчү финансылык стимулдар.

Инвестициялар үчүн финансылык стимулдар төмөндөгүчө классификацияланышына мүмкүн:

- Алектенүүчүлүк боюнча стимулдар. Булар, инвестициялоочулук персоналдарга болгон чыгымдарын, көп учурда эмгек акысы боюнча субсидиялардын жардамы менен, кыскартуучу инвестициялык стимулдар. Кабыл алуучу өлкөнүн алектенүүчүлүк боюнча стимулга болгон чыгымдарды инвестицияларды башка сфераларга, атап айтканда, социалдык куюштуруу аркалуу жабат.
- Окутуу боюнча стимулдар. Квалификациялуу жумушчулар жетишпеген учурда кабыл алуучу өлкөдө кадрдык потенциалды жакшыртуу үчүн субсидияланган окуу программалары уюштурулат.
- Каржылоо боюнча стимулдар инвестициялоо процессин инвестициялоочунун, негизинен, стартаптар, кээде операциялык чыгымдар менен байланышкан чыгымдары боюнча акчалай колдоо аркалуу жеңилдетүүгө багытталат. Финансылык стимулдар жеңилдетилген насыялар, насыялар боюнча кепилдиктер, акчалай гранттар же ал гана эмес мамлекеттик секторго үлүштүк катышуу сыяктуу ар-кандай формаларга ээ боло алат.
- Инфратүзүлүшкө кирүүнү берүү. Бул стимулдар, инфратүзүлүшкө жеңилдетилген же акысыз кирүү укугун камтышат. Мамлекеттик да, жергиликтүү бийликтер да мамлекеттик жерди акысыз бөлүп берүү же базар баасынан төмөн сатуу аркалуу инфратүзүлүштү, автомобиль жана темир жол, порттор, коммуникациялар ж.б. менен кошо камсыз кылат.
- Социалдык экономикалык зоналар (СЭЗ). Инвестициялык жагымдуулукту жакшыртуу боюнча стратегиянын мүнөздүү өзгөчөлүгү, эркин соода жүргүзүү зоналар жана өндүрүштүк парктар сыяктуу өнүгүү зоналарынын ар-кандай түрлөрүн сунуштаган стимулдар болушат. Алар, эреже катары, фискалдык эмес стимулдардын ар-кандай типтерин айкалыштырат жана инвестициялоочулар үчүн жеңилдиктердин абдан жагымдуу пакеттерин, физикалык инфратүзүлүштү жана тиешелүү органдар тарабынан өзгөчө көңүл буруу (операциядан кийинки тейлөө) менен кошо сунушталат. Кошумча артыкчылыктар ата мекендик өндүрүш үчүн да, аны

тейлөөчү зонанын ичинде же айланасында тармактык кластерлердин пайда болушунун натыйжасында келип чыгат.

- Бизнеси уюштуруу сферасындагы колдоо. Өздөрүнүн бизнесин пландоодо жана түзүүдө инвестициялоочулар кабыл алуучу өлкөгө белгилүү талаптарды коет. Мында, аларга мисалы жер тилкелеринин бардыгы жөнүндө, бизнеси уюштуруунун ички эрежелери жана жоболору, өндүрүмдү сатуунун каналдары сыяктуу маалыматтарды алууга жардам сунуштоого болот. Ушуну менен бирге эле, жергиликтүү чиновниктер, эл, өндүрүмдөрдү коючулар жана кызмат көрсөтүүчүлөрдү байланыштыруу да жогору бааланат. Мындай өбөлгөлөө көпчүлүк учурда инвестицияларды илгерилетүү боюнча ар-кандай агенттиктер тарабынан бекер көрсөтүлөт.

- Бизнеси колдоо боюнча операциялардан кийинки кызмат көрсөтүүлөр ишканаларды уюштурууну колдоого окшош жана, негизинен кийинки тейлөөлөргө багытталып, тоскоолдуктарды жоюуда жана инвестициялоочулардын бизнеси ачуудагы жана эксплуатациялоодогу көйгөйлөрүн чечүүгө жардам берет. Бул түрдөгү кызмат көрсөтүүлөр инвестициялоочулар менен узак мөөнөттүү катнаштарды бекемдөө үчүн сунушталат.

3. Жөндөөчү стимулдар.

Стимулдардын аталган түрү улуттук эрежелерди, укук-ченемдик көрсөтмөлөрдү, талаптарды (алардын ичинде, субулуттук деңгээлдеги ченемдер жана эрежелер) аткарууда жеңилдиктерди жана четтөөнү берүү менен байланышкан. *ОЭСР*дин маалыматы боюнча, жөндөөчү стимулдардын кеңири колдонушунун конкреттүү далилдери аз. Булардын кеңири белгилүү эместигинин себептеринин бири, чет өлкөлүк инвестициялоочуларга улуттук саясаттан четтөөсү көпчүлүк учурда, мисалы, экологиялык, социалдык талаптар, эмгек базарынын талаптары аймактарында сунушталат, ошондуктан мындай учурларда кабыл алуучу өлкө да, инвестициялоочулар да келишимдерди ачыка чыгарууга кызыктар болбойт.

Кыргыз Республикасынын өкмөтү экономикага чет өлкөлүк инвестицияларды тартуу максатында кабыл алган ыкмаларынын бири катары салыктык стимулдоонун механизмдин дыкаттык менен карайбыз.

Кыргыз Республикасынын территориясында инвестицияларды ишке ашырып жатышкан чет өлкөлүк жарандарга Кыргыз Республикасынын юридикалык жана физикалык тараптарына карата колдонулган экономикалык ишмердүүлүктүн улуттук режимин берет, б.а. четөлкөлүк инвестициялоочулар атамекендик инвестициялоочулардыкынан кем эмес жагымдуулуктагы шарттарды пайдаланууга укуктуу. Бүткүл дүйнөлүк банктын изилдөөсүнө ылайык, Кыргыз Республикасы берген стимулдардын көпчүлүгү, фискалдык мүнөзгө ээ жана мамлекеттик жана жергиликтүү деңгээлде берилет. Республикалык деңгээлде -74 жана жергиликтүү деңгээлде - 6 - жер салыгы жана мүлккө салык боюнча берилет. Фискалдык эмес стимулдар республикалык деңгээлде гана берилет. Төмөндө стимулдардын түрлөрү боюнча жайгаштыруу көрсөтүлгөн.

Фискалдык стимулдар төмөндөгүдөй документтер менен регламенттелет:

- кырк төрт түрүн берүү - КРнын Салык кодекси менен;
- социалдык камсыздоонун төрт жеңилдиги - КРнын «Мамлекеттик социалдык камсыздоо боюнча камсыздоо төлөмдөрүнүн тарифи жөнүндө» мыйзамы менен;
- бажылык каттоого эки жеңилдик - КРнын Бажы кодекси менен;
- бирден - КРнын «Кыргыз Республикасындагы инвестициялар жөнүндө», «КР дагы мамлекет-жеке өнөктөштүк жөнүндө» жана «КР дагы эркин экономикалык зоналар жөнүндө» мыйзамдар менен.

Инвестициялык стимулдардын түрлөрү

Түр	Стимулдардын саны
1. Фискальдык	53
Алардын ичинен	
а) салык салуучуга жеңилдиктер	44
б) Бажылык төлөмдөргө жеңилдиктер	5
с) Социалдык камсыздоого жеңилдиктер	4
2. Фискальдык эмес	27
Алардын ичинен	
а) Финансылык стимул	14
б) Жөндөөчү стимул	13

Фискальдык эмес стимулдар төмөндөгүдөй документтер менен регламенттелет:

- финансылык стимулдардын көбү КРнын «КРдагы мамлекет-жеке өнөктөштүгү жөнүндө» мыйзамында берилет;
- үчтөн - КРнын «Чакан (кичи) ишкердүүлүктү мамколдоо жөнүндө» мыйзамы жана КРнын Өкмөтүнүн токтомдору менен;
- бирөө - «КРдагы эркин экономикалык зоналары жөнүндө мыйзамы» менен.

Жөндөөчү стимулдар төмөндөгүдөй алкактарда берилет:

- «КРдагы мамлекет-жеке өнөктөштүк жөнүндө» жана «Чакан (кичине) ишмердүүлүктү мамколдоо жөнүндө» мыйзамдар менен-бештен;

- КРнын «КРдагы эркин экономикалык зоналар жөнүндө» мыйзамы жана КРнын Өнүн «КРнын визаларын каттоо жана берүүнүн тартибин бекитүү жөнүндө» 2009 жылдын 10 мартындагы №156 токтому менен - экө.

Чет өлкөлүк инвестицияларга абдан эффективдүү таасир көрсөтүүчү салыктарга - пайдага салыкты, мүлккө салыкты, капиталдан болгон кирешеге салыкты, физикалык жактардан алынуучу пайда салыкты кошууга болот. Аталган салыктар боюнча төлөмдөрдү эсептөө тартибин өзгөртүү (салыктык ставкаларын жогорулатуу же төмөндөтүү, салыктоочу базаны эсептөөдө эске алынуучу элементтердин тизмесин кеңейтүү же кыскартуу) мамлекетке инвестицияларга муктаж уюмдардын да, потенциалдык инвестициялоочулардын да инвестициялык активдүүлүгүн жогорулатууга же төмөндөтүүгө абдан эффективдүү таасир кылууга мүмкүндүк берет. Экономикалык стагнация болуу мезгилинде өкмөт чарбачылык ишмердүүлүктө инвестициялык импульс берүү максатында параметрлерди төмөндөтүүгө барат. Тескерисинче, экономикалык өсүү мезгилинде, инфляциялык процесстин өсүүсү учурунда башкача тактиканы - уюмдардын ашык баш инвестициялык ресурстары салык төлөмдөрүн жогорулатуу жолу менен алынат. Классификациялоо жаатында төмөндөгү түрлөрдү техникалык салыктык инвестициялык жеңилдиктерди кароо керек:

«Салыктык каникулдар»-салык алынбаган мөөнөттү (эреже катары, операциялар башталгандан кийинки алгачкы бир нече жылдар) бекитүү. Бул ыкманан татыктуулугу болуп, бул жеңилдиктик инвестицияларды тартууга караганда жаңы компанияларды ачууга багытталгандыгында жана узак мөөнөттүү инвестицияларды тартпаган, өзүн тез актаган проекттери менен кызыктуу болгондугунда болот.

Мисалы, Швецияда экономиканын жогорулаган жылдарында инвестицияларга алардын өсүүсүн акырындатуу (басандатуу) үчүн өзгөчө салык алынган. Экономиканын төмөндөө мезгилинде ал азайтылган же

капиталдык салымдын өсүүсүн демилгелөө (максатында алып салынган). Мындан башка да, инвестициялык *резервдердин* системасы колдонулган. Бул учурда ишканаларга инвестициялык *резервдерге* алардын салык салынбаган пайдаларынын (доход) 40% чейинкисин кийинкиге бөлүп коюуга уруксаат берилген. Төмөндөө мезгилинде булл *резервдер* инвестицияларды кеңейтүүгө тартылган.

АКШда компаниялар биригишкен учурда, биригип жаткан компаниялардын жок дегенде бирөө (зыяндуу) болсо жаңы компания салык төлөөдөн бир жылга бошотулат. Францияда биригишкен же кайтадан уюшулган компаниялар үчүн салык төлөөдөн бошотуу (отсрочка) берилет.

Чет өлкөлөрдүн башка мамлекеттен келген инвестициялоочуларга жеңилдик берүү аймагындагы оң тажрыйбасына таянуу менен, 5-7 жылга салыктык каникулдарды берүү варианты сунушталат. Бул учурда чет өлкөлүк жана ата мекендик инвестициялоочулар капиталды салымдоо үчүн кошумча стимул алышат.

Кыргыз Республикасында пайдага салык салуудан б.а. салык салуу боюнча нөлдүк ставкалар, тамак аш жана айыл чарба өндүрүмдөрүн өнөр-жайды иштеп чыгууну ишке ашырган кайта иштеп чыгуучу өнөр жайлардын ишканалары үч жылдык мөөнөткө бошотулат. Ишканалардын тизмеси жана аларды бул тизмеге киргизүүгө тандап алуунун критерийлери КРнын Өкмөтү тарабынан бекитилет. Ошондой эле насыялык союздар, лизинг берүүчү компаниялар жана айыл чарбалык өндүрүүчүлөр да бошотулат.

Салыктарды бир моменттүү төмөндөтүүнүн радикалдуу варианты бар, бул учурда бюджеттик жоготуулары ички да, тышкы да карыздоо аркылуу компенсацияланышы керек [1]. Төмөндөтүлгөн салыктык ставка-бул жеңилдиктин турактуу мүнөзү, демек узак мөөнөттүү инвестициялык проектер үчүн чоң жагымдуулук айырмалап турат. Бирок максаттуу пайдалануу жана ишмердүүлүктүн башка түрлөрүнөн түшкөн пайданы жеңилдик берилүүчүлөргө «кошуп жазуу» аракеттерин тосууну администрациялоо боюнча суроолор кала берет. Салык системасын салыктын

оордугун төмөндөтүү жагына реформалоодо ишкердик жана инвестициялык активдүүлүк стимулданат да, келечекте салыктык базаны кеңейтүүгө жетишүүгө болот. Бул жагынан караганда Чыгыш Европанын (Чехия, Славация, Польша, Венгрия), кирешеге салыктык ставкасы ЕБ көпчүлүк өлкөлөрүнө караганда эки эсе төмөн болгон бир катар өлкөлөрүндөгү кризиске чейинки экономикалык өсүшүнүн көрсөткүчтөрү кызыктуу.

Ушуну менен бирге эле салыктарды төмөндөтүү инвестициялык активдүүлүктү жогорулатуунун кепилдиги болбойт. 2009 жылдан бери Кыргыз Республикасында Салык кодексинин салык саясатын реформалоо үчүн негиз салган жана салык чогултуунун шартын жакшырткан жаңы редакциясы иштейт жаңы СК төмөндөгүлөрдү камтыйт:

- Чет өлкөлүк инвестициялоочулар үчүн салык оордугун төмөндөтүү жана салык системасын либералдаштыруу;

- Салык санын 16дан 8ге чейин кыскартуу;

- КСС ставкаларын 20%дан 12%га чейин төмөндөтүү;

- Чакан ишмердүүлүктүн субъектери үчүн бирдиктүү ставкаларды киргизүү;

- Жеңилдетилген салык режимин жана бир катар салыктык преференцияларды киргизүү.

Салыкты төмөндөткөндө инвестициялык активдүүлүктүн өскөн жагын көздөй маанилүү өзгөрүүлөр байкалаган жок. Анын үстүнө салык жүктөмүн инвестициялык ишмердүүлүктүн финансылык саясатын алкагында вариациялоону мамлекеттин максаттарын жана приоритеттерин, бюджеттик инвестицияларды пайдалануунун натыйжалуулугун жана эффективдүүлүгүн эске алуу менен жүргүзүү керек.

Кыргыз Республикасынын Өкмөтү стимулдардын көпчүлүгүн дотациялык тармактарга мамлекеттик колдоо көргөзүү үчүн, атап айтканда, айыл чарбасына, айыл чарба өндүрүмдөрүн кайта иштеп чыгууга жана өлкөнүн алыскы райондорун өнүктүрүүгө берет. Ошондой эле, чакан жана орто бизнести колдоого, мамлекет жеке өнөктөштүктүн алкагында узак

мөөнөттүү 50 жылга чейин кызматташууга да берет. Тармактык инвестициялык стимулдардын эң көбүн айыл чарбасы пайдаланылат, бул дотациялык тармактарды мамлекеттин колдоосу менен байланышта болуусу менен түшүндүрүлөт.

Салыктык стимулдоонун дагы бир жолу бул-капиталдык салымдардын салыктык базасынан кармап калуу мүмкүнчүлүгүн кеңейтүү же тездетилген амортизация. Жалпы эрежеге ылайык эсептелген салыктардын суммасынан атайын кармап калууну колдонууда, салык салынуучу базадан капиталдык салымдарды кармап калуу да мүмкүн болот. Мунун кийинкиси тездетилген амортизация аркылуу жана кармап калуунун өлчөмүн капиталдык салымдардын наркынан ашык жогорулатуу мүмкүнчүлүгү аркылуу жүргүзүүгө болот. Чогуусунан алганда мындай инвестициялык жеңилдик, «салык каникулдары» жана салык ставкасын төмөндөтүүгө караганда эффективдүүрөк болот. Ушуга карабастан кыянаттык кылуулардан алдын ала сактап калуу үчүн капиталдык салымдардын наркын объективдүү баалоону жана берилген жеңилдиктердин (жумушчу орундарды түзүү, райондорду өнүктүрүү, кыйыр салыктардын эсебинен салык төлөмдөрүн көбөйтүү ж.б.у.с) тууралыгын көзөмөлдөөчү башка чаралар керек. Мисалы, иш жүзүндө жабдууларды чет өлкөдөн пайдаланган лизингдик компанияларды түзүү бул жеңилдиктерди берүүнүн максатына карама-каршы келет да, мындай жеңилдиктер берилбеши керек.

Кыргыз Республикасынын Салык кодексинде да салык базасынан инвестициялоочуларга сезилерин стимулдарды берүүчү кармап калуулар алдын ала каралган. Мисалы үчүн: кадрларды даярдоо жана кайрадан даярдоого чыгымдар, насыялар жана карыздар боюнча пайыздарды төлөө боюнча чыгымдар, негизги каражаттарды, материалдык эмес активдерди жана товар-материалдык корлорду сатып алууга чыгымдар негизги каражаттар боюнча амортизациялык кошумчалоолор, негизги каражаттарды оңдо боюнча чыгымдар; потенциалдык жоготууларды жана зыяндарды, кайрымдуулука жумшалган чыгымдар ж.б.у.с.

Жеңилдиктүү салык салуунун механизминин кийинки формасы чет өлкөлүк капиталды тартууга кызыктар көптөгөн өлкөлөрдө пайдаланылат-бул экспортоого багытталган өндүрүмдөрдү жана жогорку технологияларды өндүрүү үчүн атайын экономикалык зоналарды уюштуруу. Мындай зоналарды уюштуруу салыктардын белгилүү бир түрлөрү боюнча төмөндөтүлгөн салык ставкаларын киргизүүнү жана ушул экономикалык зоналардын аймагында бажылык атайын режимдерди киргизүүнү эске алат. Атайын зоналарды түзүүнүн максаты-жогорку технологиялык өндүрүштү (изилдөөчү жана инновациялык компанияларды) тартуу. Бул салык жеңилдиги компанияларга өндүрүштүн кээ бир бөлүктөрүн аталган юрисдикцияга кыйыр салыкты жана бажы чогултууларды төлөөнү керектебестен киргизүүгө мүмкүндүк берет. Бул учурда өндүрүмдү өлкөнүн калган аймагына чыгаруу импорт деп эсептелет да КНС (НДС) жана бажылык төлөмдөрдү (пошлина) төлөтүү керек болот. Мындай зоналардын артыкчылыгы, тигил же башка юрисдикцияга салык жеңилдигисиз келе албаган кыймылдуу (мотивдүү) капиталга багытталгандыгында болот да, аталган юрисдикцияга каалагандай учурда келе алуучу компанияларга салык жеңилдиктерин берүүдө мүмкүн болуучу салыктык жоготууларды алып келбейт. Жеңилдиктерди алган компаниялардын салыштырмалуу анча чоң эмес аймактарда жайланышуусу администрлөөнү жөнөкөйлөтөт жана кыянатчылыкты алдын алууга жардам берет. КМШ өлкөлөрүнүн ичинен Казахстан Республикасынын тажрыйбасы абдан ийгиликтүүдөй көрүнбөй иш жүзүндө өзүнүн эффективдүүлүгүн «Астана-жаңы шаар» ЭЭЗ[3 милтеме] инвестициялоочуларга КНС (НДС) салыгы мүлк салыгы жана жер салыгы боюнча олуттуу жеңилдиктерди берүүсүнүн натыйжасында жетишти.

Кыргыз Республикасында эркин ишмердүүлүк зоналарын түзүү депрессиялык райондордун өнүгүүсүн стимулдайт. Биздин өлкө үчүн бул өтө актуалдуу. Кыргызстанда мындай зоналар алгачкылардан болуп: 1992 жылы Нарын облусунда-«Нарын ЭЭЗ», 1994 жылы Ысык-Көл облусунда-«Каракол ЭЭЗ», 1996 жылы Чүй өрөөнүндө-«Бишкек ЭЭЗ», ал эми 1998 жылы Талас

облусунда-«Меман ЭЭЗ» түзүлдү. Ош облусунда-«Алай ЭЭЗын», ошондой эле Баткен жана Жалал-Абад облустарында да Эркин Экономикалык Зоналарды түзүү аракеттери болгон. Бирок, бардык зоналардын ичинен «Бишкек ЭЭЗсы» гана эффективдүү иштөөдө.

ЭЭЗда иштөөчү компанияларга төмөндөгүдөй жеңилдиктер жана артыкчылыктар берилет: Салыктардын баардык түрлөрүнөн, ЭЭЗнын ишмердүүлүгү жүрүп турган баардык мезгили ичинде көлөмдөрдөн жана чогултуулардан, ЭЭЗнын башкы дирекциясына ЭЭЗнын аймагында салык жана башка жеңилдиктерди бергендиги үчүн жыл бою товарларды сатуудан жана тейлөө көргөзүдөн түшкөн акчадан 0,1-2% өлчөмүндөгүсүн бөлүп берүүдөн жарым-жартылай бошотуу, ЭЭЗда өндүрүлгөн товарларды экспорттоо жана товарларды ЭЭЗга импорттоо, ошондой эле резкспорттоого арналган товарлар бажылык төлөмдөрдөн толугу менен бошотулат, ЭЭЗнын аймагында өндүрүлгөн товарлар квота берүүдөн (Кыргыз Республикасынын бажылык аймагына, көлөмү ЭЭЗда бир жыл ичинде өндүрүлгөн өндүрүмдүн жалпы көлөмүнүн 30%дан ашпай турган экспорттордон башкасы) жана лицензиялоодон бошотулат чет өлкөлүк кызматчылардын киришине жана чыгышына жөнөкөйлөтүлгөн режим, чарбачылык жүргүзгөн субъекттерден жөнөкөйлөтүлгөн жана тездетилген каттоо, жөнөкөйлөтүлгөн бажылык процедуралар (иш жүргүзүүлөр) ишке ашырылат. ЭЭЗнын потенцициалы дагы толук пайдаланыла элек ушуну менен бирге эле, уюмдардын пайдасына салык салуунун алкагында *инвестициялык салык насыясы* сыяктуу ушундай аспап да жетишээрлик олуттуу болуп көрүнөт. Чет өлкөдө мындай салыктык насыя, эреже катары, жабдуулардын наркынын пайызы аркылуу эсептелип, пайдадан алынган салыктын сумммасынан же салык салынган кирешеден кармап калынат. Бул аспап, салык төлөөчүнүн мүлктүк абалын башка жеңилдиктерге караганда жакшы эске алууга мүмкүндүк берет деп эсептелет. Эгерде насыя салык базасынан кармап калуу түрүндө берилсе, анда чоң пайданы, ишкердүүлүктөн түшкөн пайдасынан жогорку ставкадагы салык алынган салык төлөөчү көрөт. Салыктык сумммасынан кармап калынган инвестициялык

салыктык насыя, пайдалары төмөн салык төлөөчүнүн пайдасынын чоң үлүшүн сактайт.

Орусиянын тажрыйбасында аталган салыктык насыя салыктык милдетти аткаруунун мөөнөтүн өзгөртүүнүн формаларынын бири катары көргөзөт [5]. Инвестициялык салык насыясы-бул уюмда салык боюнча төлөөнү, «кийинкиге калтырылган» салыктын өлчөмүндөгү каражат ИИОКЖ (НИОКР) жүргүзүүдө, өндүрүштү техникалык жактан кайрадан жабдууга, таратуучулук жана инновациялык ишмердүүлүккө же субъекттин социал-экономикалык өнүгүшүнө жана элге өзгөчө маанилүү тейлөөлөрдү көргөзүүгө багытталат деген шартта кийинкиге калтырууга байланыштуу уюмда калтырылган акча каражаты. Инвестициялык салык насыясы уюмдун пайдасына салынган салык боюнча, ошондой эле регионалдык салыктар уюмдардын мүлкүнө, транспорт салыкчылар жана жергиликтүү жер салыгы боюнча берилиши мүмкүн.

Ушул эле убакытта көлөмдөрдү азайтууну, ар бир отчеттук мезгилде (инвестициялык салык насыясы жөнүндөгү келишимдердин санынан көз карандысыз түрдө) инвестициялык салык насыясы жөнүндөгү келишимдердин бардыгын эске албастан, жалпы эреже боюнча аныкталган салыктын өлчөмүнүн 50%нан көп эместей кылууга мүмкүн болот. Ошентип, салык мезгили ичинде чогултулган насыя суммасы ушул салык мезгили ичинде мекеме төлөй турган салыктын суммасынын 50%нан ашпашы керек. Эгерде кредиттик чогултулган суммасы ушул чектөөдөн ашып кетсе, анда айырмасы кийинки отчеттук мезгилге жылдырылат.

Инвестициялык салыктык насыя кайтарылып төлөмдүү болот, ошондуктан насыяны пайдаланылгандыгы үчүн пайыздардын үстөгү (начислениеси) түрүндөгү төлөм белгиленет. Бул төлөм насыянын суммасынан, РФ ББнын рекаржылоо ставкасынын экиден биринен аз жана төрөттөн үчүнөн чоң болгондой ставка боюнча белгиленет. Бул салык төлөөчүлөр үчүн инвестициялык максат үчүн бир топ арзан карыздоочу каражаттарды тартууга мүмкүндүк берет [5].

КЭРдин салыктык системасында да, чет өлкөлүк капиталдын катышуусу менен иштеген өндүрүштүк ишканаларга эсептеп чыгаруудан жана пайдалык салыктан бошонууга мүмкүндүк берген «салыктык насыя» механизми иштейт. Аталган бошотууну ишкердүүлүктөн киреше алган моменттен баштап алгачкы эки жылда пайдаланууга болот, кийинки үч жылда салыкты эсептеп чыгарылган, сумманын 50% төлөөгө болот. Буга чейин айтылгандай, КЭРдин өкмөтү берилген приоритетке негизделүү менен жалаң узак мөөнөткө жайгаштырылышы керек. Эгерде ишкана экономикалык көз караш боюнча салык кийинки 10 жылга 15-30%га төмөндөтүлүшү мүмкүн.

Чогуусунан алганда инвестициялык салыктык насыянын механизми инвестициялык жана инновациялык ишмердүүлүктү салыктык стимулдоонун реалдуу жана эффективдүү аспабы болуп кала алат. Ушуну менен бирге эле аталган аспап чындыгында иштебейт. Уполномочие (укук) берилген мамлекеттик органдар инвестициялык салыктык насыяларды көңүлдөнбөй беришет, себеби алар бюджеттин пайдасын жоготууга алып келишет (ансыз деле дефициттүү болгон), уюмдар көпчүлүк учурда алынган каражаттарды максаттуу пайдаланууну жана аларды өз убагында кайтарууну (пайызы менен) камсыз кылышпайт. Ошондуктан бар болгон көйгөйлөрдү инвестициялык салыктык насыянын эффективдүүлүгүн жана маанилүүлүгүн жогорулатуу максатында чечүү керек.

Ошентип, салыктын стимулдары жөнүндө чогуусунан айтканда, салык жеңилдиктерин жана преференцияларды колдонуунун методологиясын өзгөртүүгө убакыт жетти көрүнөт. Биринчиден, инвестициялык салыктык жеңилдиктер жана преференциялар (анын ичинде атайын салык режими) жалпы жана узак мөөнөттүү мүнөзгө ээ болушу керек. Алар жекече болушу мүмкүн жана өзүнчө салык төлөөчүлөр үчүн колдонулгандан бир нече жылдардан кийин ичиндеги эффективдүүлүгүн баалоо жыйынтыгын эске алган убакыт алкагы менен чектелиши керек. Эффективдүүлүк бул учурда инвестициялык жеңилдиктер жана преференциялар аркалып киргизилген максатка жетүүнү боолголойт. Эгерде максатка жетишүү мүмкүн болсо, анда

жеңилдиктер токтотулат, эгер максатка жетсе, анда жеңилдиктер кийинки 3-5 жылга узартылат. Экинчиден, инвестициялык салыктык жеңилдиктерди (периференцияларды) колдонуунун эффективдүүлүгүн натыйжалуулугун мониториндөөнүн иштиктүү системасын иштеп чыгуу жана жайлатуу керек жана функцияны каржы Министирлигине тапшыруу керек.

1бап боюнча жыйынтыктоо.

Биринчи бапта, инвестиция – экономикалык категория катары, маңыз маанисинин тарыхый өнүгүү этаптарын теориялык негиздеринин өнүгүшүнө салым кошкон экономикалык мектептердин үстүндө кынаптык менен изилдөө жүргүзүлдүдү, ошо менен бирге чет өлкөлүк инвестициялардын экономикадагы ролу, классификациясы кенири каралып, системалаштырылды.

1.3 бапта өлкөбүзгө чет өлкөлүк инвестицияларды тартууда финансылык механизмдердин мазмунун талданып, Кыргыз Республикасында инвестициялык стимулдардын тизмеси "фискалдык стимулдар", "финансылык стимулдар", "жөндөөчү стимулдар" сыяктуу аныкталды, ошо менен бирге бир катар сунуштар берилди.

1. инвестирөөлөө механизминин бир түрү катары, «краудинвестинг», «краудфандинг» механизмдери дүйнөдө жаңыдан жүзөгө ийгиликтүү ашырылып, инвестирлөө мыйзамдарына толуктоо киргизилип келүүдө. Ошонун негизинде биздин мамлекеттин мыйзамына да аныктамаларды киргизип, механизмдин аныктап, аны менен кошо инвестицияларды өлкөнүн ичинде жана четтен келген капиталды интернет-платформалар аркылуу тартуунун формаларын киргизүү сунушталды;

2. Инвестирлөө процессинде оң таасир берүүчү стимулдар менен бирге, салык мыйзам чыгарууларына "салык каникулдары" менен катар чет мамлекеттердин тажрыйбасын эске алуу менен "инвестициялык салык насыясы" катары да стимул киргизүү сунушталды.

2 БАП. Кыргыз Республикасына чет өлкөлүк инвестицияларды тартуудагы финансылык механизмди калыптандырууну талдоо

2.1. Чет өлкөлүк инвестицияларды тартуудагы мамлекеттик финансылык жөндөөнүн механизми: укуктук негиздери жана институтционалдык аспектери

Чет өлкөлүк инвестицияларды мамлекеттик финансылык жөндөөнүн мамлекеттик механизми, бизге чет өлкөлүк инвестициялоочулардын финансылык ишмердүүлүгүнө таасир этүүнүн ыкмаларынын жана аспаптарынын жыйындысы катары көрүнөт. Бул таасир этүү комплекстин субъектери тарабынан финансылык ресурстарды мобилизациялоого жана өлкөнүн туруктуу социал-экономикалык өнүгүүсүн камсыздоо максатында колдонууга багытталган мамлекеттик жөндөөнүн жана стимулдоонун ыкмаларын жана аспаптарын эффективдүү пайдалануунун эсебинен ишке ашат.

Жагымдуу инвестициялык климаттын түйүндүү элементтеринин бири болуп өлкөдө өнүгүп жаткан базар экономикасынын талаптарынын канаттандырууга жана анын андан аркы өнүгүшүнүн негизин түптөөгө жөндөмдүү так жана ачык мыйзам чыгаруулардын бар болушу эсептелет.

Чет өлкөлүк инвестицияларды Кыргызстандын аймагында укуктук эффективдүү жөндөө жарандык мыйзам чыгарууларды, атайын инвестициялык мыйзам чыгарууларды, ошондой эле эл аралык келишимдерди айкаштыруу жолу менен камсыздалат.

*Чет өлкөлүк инвестирлөөнү мамлекеттик жөндөөнүн укуктук
негиздери*

Эл аралык келишимдер

Кыргыз Республикасында чет өлкөлүк капиталдын тартылышы жана иштеп турушу азыркы убакытта: эл аралык жана мамлекеттин ичиндеги деп,

шарттуу түрдө эки деңгээлге бөлүп коюуга боло турган ченемдик-укуктук документтердин [ЧУД]кеңири спектри менен жөндөлөт.

Эл аралык деңгээл да: көп тараптуу жана эки тараптуу инвестициялык келишимдер болуп бөлүнүшөт.

2.1 сүрөт. Кыргыз Республикасында чет өлкөлүк инвестицияларды тартууну жөндөөчү ченем-укуктук документтеринин тутуму

а) Көп тараптуу келишимдер.

Заманбап этаптагы эларалык экономикалык катнаштардын өнүгүүсүнүн негизги багыттарынын бири болуп мамлекеттер аралык инвестициялык кызматташуунун күчөшү болуп эсептелет. Бул баардык деңгээлдеги ааламдаштыруунун керектөөлөрү менен түшүндүрүлөт жана өлкөлөрдүн мамлекеттик инвестициялык рейтингин жогорулатууга жана натыйжа катары, четөлкөлүк инвестицияларды тартуунун көлөмүн чоңойтууга кызыктарлыгын күбөлөйт.

Советтиктен кийинки мейкиндикте КМШ мамлекеттеринин ортосундагы инвестициялоо маселелери көп тараптуу регионалдык негиздеги эларалык атайын келишимдер менен жөндөлөт жана төмөнгүдөй курамдагы жалпы уюштуруучунун документтеринде каралат:

- КМШнын 1993- жылдын 22- январындагы Уставы;
- Экономиклык союзду түзүү боюнча 1993-жылдын 24-сентябрындагы договор
- Экономикалык союздун Мамлекеттераралык экономикалык Комитетти түзүү боюнча (мындан ары - МЭК) 1994-жылдын 21- октябрындагы келишими;
- Бирдиктүү экономикалык мейкиндиктеги (мындан ары - БЭМ) түзүү жөнүндө 2003- жылдын 19-сентябрындагы келишими;
- Экономикалык кызматташуу уюмунун (ЭКУ) мүчөлөрүнүн ортосундагы инвестицияларды кызыктыруу жана коргоо боюнча 2005-жылдын 7-июлундагы келишими;
- Евразиялык экономикалык коомчулуктун (Беларусь, Казахстан, Кыргызстан, Орусия федерациясы, Тажикстан) мүчө-мамлекеттеринин ортосундагы 2008-жылдын 12-декабрындагы келишими.

Жогоруда аталган келишимдерде КМШ өлкөлөрүнүн ортолорундагы инвестициялык саясаттын маселелери жалпы түрдө белгиленген. Мында, экономикалык кызматташуу инвестициялык аймакта эки негизги максатта: катышуучу мамлекеттердин ортосундагы инвестициялык агымдарды үктүрүү үчүн эң жагымдуу шарттарды түзүүгө жана үчүнчү тараптан болуучу инвестицияларга бирдей аныктоого жетүү көздөлгөн. Ушуну менен бирге эле, жогоруда аталган эларалык договорлор өздөрүнүн нормаларын ашыруунун конкреттүү укуктук механизмдерин ишке такташпайт. Мамлекеттердин инвестициялык сферадагы кызматташууларын өнүктүрүүнү акырындатуучу факторлору болуп жогоруда көрсөтүлгөн документтердин төмөндөгүдөй жоболору эсептелет:

- Интеграциялык бирикмелерди уюштуруунун документтери кызматташуунун максатын жана приоритеттик багыттарын гана аныктагандыктан, мамлекеттердин конкреттүү, так айтылган эл аралдык

– укуктук милдеттеринин жоктугу (мисалы, 1994- жылы АКШ, Канада жана Мексика үчүн күчүнө кирген, бири – биринин инвестициялоочуларына карата милдеттери бекитилген эркин соода жүргүзүү боюнча ТүндүкАмериканын келишин, НАФТАдан айырмаланып);

- Уюмдардын ийкемдүү көзөмөлдүк полномочияларынын жоктугу (ЕСтин укугуна окшош).

Инвестициялар маселелери КМШ жана ЕврАзЭСтин алкагындагы жалпы договорлорго салыштырмалуу төмөндөгүдөй келишимдер менен дагы кеңирээк жөндөлөт;

- Инвестициялык ишмердүүлүктүн алкагында кызматташуу жөнүндө 1993-жылдын 24-декабрындагы келишими. Бул келишимге КМШнын мейкиндигиндеги, Орусия федерациясынан башка баардык мамлекеттер катышат. (Ашыгабад келишими). Бул келишим биринчи иретте КМШнын катышуучу – мамлекеттеринен келүүчү инвестициялоочуларга карата инвестициялык саясатты аныктоо жана ишке ашыруу үчүн кабыл алынган жана мазмуну боюнча инвестицияларга өбөлгө түзүү жана өз ара сактоо жөнүндөгү түптүү договор болуп эсептелет. Ашыгабадтык келишимде инвестициялык кепилдиктердин салттуу топтому (тараптардын инвестицияларын толук жана сөзсүз түрдө укуктук коргоо, улутташтыруу өзгөчө учурларда тез, адекваттуу жана эффективдүү компенсацияларды төлөп берүү менен гана мүмкүн; инвестициялык ишмердүүлүктүн пайдасын жана башка суммаларын катышуучу – мамлекеттерге жана ошондой эле башка мамлекеттерге да тоскоолдуксуз которуу, реинвестициялоо укугу). Ушуну менен бирге эле Ашыгабадтык келишим бир катар кепилдиктерди жана женилдиктерди курамына камтыйт. Булар адатта, инвестициялар жөнүндөгү эки тараптуу договорлордо берилбейт (мисалы, катышуучу–мамлекеттерден инвестициялары бар

ишканалардын уставдык фондуна көргөзүлгөн акчалай эмес салымды баалоо жөнүндөгү жобо, реципиент – мамлекеттердин мыйзамдарынын начарлашынан кепилдик, салык жана бажылык жеңилдиктер). Ашыгабадтык келишим КМШнын катышуучу – мамлекеттеринин инвестициялоочуларына үчүнчү өлкөнүн инвестициялоочуларына салыштырмалуу либералдуурак режимди сунуштайт.

- Беларусь Республикасы, Тажикстан Республикасы, Армения Республикасы, Казахстан Республикасы, Кыргыз Республикасы жана Молдова Республикасы катышкан инвестициялоочулардын укугун коргоо жөнүндөгү 1997- жылдагы КМШнын Конвенциясы, мында инвестициялык ишмердүүлүк аймагында КМШнын катышуучу-мамлекеттеринин кызматташуусун өнүктүрүү аныкталган. 1997-жылдагы Конвенция Ашыгабадтык келишимге караганда аракет этүүнүн кеңирирээк сферасына ээ: анын ченемдери катышуучу-мамлекеттердин территорияларында ар-кандай улуттагы инвестициялоочулар жүргүзгөн инвестицияларга таралат, эл аралык инвестициялык укуктагы башкы укуктук механизм-четөлкөлүк инвестициялоочулар үчүн улуттук режимди толук тартиптейт. Мындан чегинүү, Конвенцияга кошулуу моментинде өзгөчө тартипте аныкталат. Эгерде 1997- жылдагы Конвенцияга киргенден кийин инвестицияларга жараша мамиле улуттук жоболордун күчүнө киришине карата начарласа, бир же бир-нече катышуучу мамлекеттердин сунушу боюнча бул маселе КМШнын экономикалык сотунун же башка эларалык соттордун, же эларалык арбитраждык соттордун кароосуна коюлушу мүмкүн.

Ашыгабадтык келишим сыяктуу эле, 1997- жылдагы Конвенция инвестициялык талаш-тартыштарды жөндөөнүн өзгөчө процедурасын орнотпойт. Конвенциянын алкагында инвестицияларды жүргүзүү боюнча талаш-тартыштар талаш-тартышка катышкан өлкөлөрдүн соттору же

арбитраждык соттору, КМШ нын Экономикалык Соту же башка эл аралык соттор, же эларалык арбитраждык соттор тарабынан каралат.

Дүйнөлүк деңгээлде инвестициялык талаш-тартыштарды жөндөө маселелери боюнча негизги универсалдык эларалык келишимдер болуп 1985-жылдагы инвестицияларга кепилдик боюнча Көп тараптуу агенттикти уюштуруу боюнча Сеул конвенциясы (КМШнын баардык мамлекеттери катышат) эсептелет. Мында, экономикасы өнүгүп келе жаткан мамлекеттерге инвестициялоону жүргүзгөн инвестициялоочуга коммерциялык эмес тобокелчиликтен камсыздандыруучу мүмкүнчүлүгүн берүүчү инвестицияларды кепилдөө боюнча Көп тараптуу агенттик (МИГА) түзүлгөн.

КМШнын катышуучу – мамлекеттеринин инвестиция жаатындагы кызматташтыгынын өнүгүүсүнө Кыргыз Республикасы мүчө болгон Бүткүл дүйнөлүк соода уюмунун (БСУ) механизмдери олуттуу таасир көргөзөт. Өз-ара түшүнүшүүдө камтылган, БСУдагы талаш-тартыштарды чечүүнүн эрежеси боюнча, мүчө-өлкөлөр бул уюмдун карамагындагы келишимдердин жөнсүз аткарылышы жөнүндөгү доо-талаптарын билдире алышат. Инвестиция маселелери менен төмөндөгүлөр тыгыз байланышкан: Соодага катышы бар инвестициялык чаралар жөнүндө Келишим (ТРИМС) жана тейлөөлөрдү соодалоо боюнча Башкы келишим (ГАТС). Инвестициялардын маселелери кыйыр түрдө БСУнун мүчө-өлкөлөрүнүн субсидиялар жана компенсациялык чаралар жөнүндөгү Келишим боюнча алган милдеттемелеринде жана интеллектуалдык менчиктин укуктарынын соодалык аспектери жөнүндөгү келишиминде (ТРИПС) да каралып кетет.

Энергетикалык аймактагы инвестициялык кызматташтыкты тереңдетүү азыркы моментте энергетикадагы инвестицияларды универсалдык негизде жөндөөчү энергетикалык хартияга карата Договордун (ЭХД) алкагында ишке ашырылат. Аталган универсалдуу Договор инвестициялык талаш-тартыштарды жөндөөнүн болуп көрбөгөндөй, улуттуктан да жогору турган механизмди сунуштады. Бул договорго ылайык, буга катышкан реципиент-

мамлекеттин макулдугунан көз карандылыксыз эле, инвестициялоочу эларалык арбитраждык сотко же келиштирүүчү уюмга кайрыла алат.

ЭХД инвестициялык сферанын, инвестицияларды улуттук режимди таратуунун же эң чоң жагымдуулук кылуу режиминин (алардын кайсынысы өтө жагымдуу болушуна жараша) негизинде коргоо, негизги коммерциялык эмес тобокелчиликтерди коргоо, ошондой эле инвестициялык талаш-тартыштарды жана катышуучу-мамлекеттердин ортосундагы талаш-тартыштарды чечүү сыяктуу маселелерин жөндөйт.

1965-жылдагы Вашингтон конвенциясы инвестициялык талаш-тартыштарды чечүү тартибин орноткон эларалык-укуктук жөндөөнүн эң эле маанилүү булагы болуп саналат. Бул Конвенциянын негизги маселеси инвестициялык талаш-тартыштарды публика-укуктан жана укуктук тегиздике которуу болот. 1965- жылдагы Вашингтон конвенциясынын негизинде инвестициялык талаш-тартыштарды жөндөө боюнча эларалык борбор (ИТЖЭБ МЦУИС) түзүлгөн. ИТЖЭБке катышуучу-мамлекеттердин жана ушундай мамлекеттердин инвестициялоочуларынын ортосундагы укуктук маселелер боюнча инвестициялык талаш-тартыштардын кайсынысы болбосун берилиши мүмкүн.

«Инвестициялар жөнүндө» Мыйзамга ылайык, үч айдан кийин элдешүү келишимине жетпеген соң КР инвестициялоочуларга талаш-тартыштарды жөндөө процедураларына Эларалык арбитражга (инвестициялык талаш-тартыштарды жөндөө боюнча эларалык борбордун (ИТЖЭБ) же Бириккен улуттардын Уюмунун эларалык соода боюнча Комиссиясынын (ЮНСИТРАЛ) эрежелерине ылайык) кайрылууга мүмкүнчүлүк берет. Кыргыз Республикасы баардыгы болуп инвестицияларды коргоону камтыган 9 ири договорлордун катышуучусу болот, аларды 7 күчүндө калууда.

б) Эки тараптуу договорлор

Инвестицияларды өбөлгөлөө жана өз-ара кайтаруу (мындан ары- эки тараптуу инвестициялык договорлор же ЭТИД) боюнча эки тараптуу

договорлор эки мамлекеттин ортосундагы өз-ара инвестициялык агымдар үчүн жагымдуу шарттарды түзүү максатында түзүлөт.

Кыргыз Республикасы инвестицияларды (капиталды салымдоолорду) өз-ара колдоо, сыйлоо жана коргоо жөнүндө бир катар эки тараптуу эларалык договорлорду түздү жана 34 эки тараптуу инвестициялык келишимдери (договорлорду) (ЭИД) бар, алардын ичине 9 на кол коюлган, бирок иштебейт, ал эми бирөө-түштүк Корея менен-токтотулган. Мындай ЭИД тердин 12си ЕС тин мүчө-мамлекеттери менен түзүлгөн: Австрия (кол коюлган, күчүнө кирген жок), Бельгия, Дания (кол коюлган, күчүнө кирген жок), Финляндия, Франция, Германия, Латвия, Литва, Люксембург, Испания, Швеция жана Улуу Британия. Буга кошумча Кыргыз Республикасы АКШ жана Кытай менен да ЭИД ти түздү.

Ошентип, чет өлкөлүк инвестицияларды тартууга үмүттөнүп Эларалык инвестициялык келишимдерге (ЭИК) кол коюу экономикалык өнүгүүнү жакшыртууга үмүттүнгөн өкмөттөр, анын ичинде Кыргыз Республикасы үчүн да борбордук стратегия болуп эсептелет. Бирок инвестициялык келишимдерге кол коюунун артыкчылыктары өтө жогору бааланып, тобокелчиликтер бааланган эмес. Мындай договорлорго кол койюуда өкмөттөр өздөрүнүн, адамдардын жана курчаган чөйрөнүн кызыкчылыгын коргоону жөндөөчү суверендик укуктарын берип коюшуп, натыйжада кымбат турган соттук доолорго дуушар болушкан. Инвестициялык келишимдердин стандарттык бөлүгүн түзгөн, инвестициялоочулар менен мамлекеттин ортосундагы талаш-тартыштарды жөндөө жөнүндөгү Келишим, JSOS өкмөттүн алардын инвестицияларына терс таасир көргөзүүчү каалагандай киришүүсүнө компенсацияны талап кылууга мүмкүндүк берет.

Чет өлкөлүк инвестициялоону жөндөөчү мамлекет ичиндеги ченемдик укуктук актылар.

Эгемендикти алган моменттен бери, өкмөт Кыргызстанды инвестициялоонун жагымдуу жайы жайланышкан өлкө катары кызыктыруусун жогорулатуу үчүн бир катар мыйзамчыгаруу актыларын

кабыл алды. Эң акыркы Мыйзамчыгаруу актылары 2003- жылдагы «Инвестициялар жөнүндөгү» №66 мыйзамды (акыркы кошумчалар 2023-жылдын 28-февралында киргизилген) жана 2010-жылдагы «Инвестицияларды коргоо жөнүндөгү» №23 жарлыкты өздөрүнө камтыйт. Бул актылар мамлекеттин инвестициялык саясатынын негизги принциптерин орнотот.

Четөлкөлүк инвестициялоону мамлекет ичиндеги деңгээлде жөндөө четөлкөлүк инвестициялоочулардын укуктарын коргоого карата салыштырмалуу либералдуу мыйзам чыгаруу базасына уюштурулган.

Өлкөнүн баардык мыйзам чыгарууларынын негизи болуп КРнын Конституциясы эсептелет. Анын негизинде Кыргыз Республикасында инвестициялык ишмердүүлүктү түз же кыйыр жөндөгөн төмөндөгүдөй мыйзамдар кабыл алынган:

- КРнын 2022- жылдын 18-январындагы №3 «Салык кодекси»;
- КРнын 2004-жылдын 4-августундагы №106 «Эмгек кодекси»;
- КРнын 1999- жылдын 2-июлундагы №45 «Жер кодекси»;
- КРнын 1996- жылдын 8- майындагы №15, 1- бөлүк «Жарандык кодекси»;
- КРнын 1998- жылдагы 5-январындагы №2, 2-бөлүк Жарандык кодекси»;
- КРнын 2018-жылдын 10-августу №90 «Салыктык эмес кирешелер» кодекси»;
- КРнын 2019- жылдын 24-апрелиндеги №52 «Бажылык жөнгө салуу жөнүндө» мыйзамы»;
- КРнын 1999-жылдын 26-июлундагы №92 «Инвестициялык фонддор жөнүндө»»;
- КРнын 2021-жылдын 11-августундагы №98 Кыргыз Республикасындагы «Мамлекеттик-жекелик өнөктөштүк жөнүндө» мыйзамы»;
- КРнын 2009- жылдын 24-июлундагы №251 «Баалуу кагаздардын рыногу жөнүндө» мыйзамы»;
- КРнын 2003- жылдын 27-мартындагы «Акционердик коомдор жөнүндө» мыйзамы»;

- КРнын 1992-жылдын 6-мартындагы №850-ХП «Кыргыз Республикасындагы концессиялар жана концессиялык ишканалар жөнүндө» мыйзамы;
- КРнын 2014-жылдын 11-январындагы №6 «Кыргыз Республикасындагы эркин экономикалык зоналар жөнүндө» мыйзамы;
- КРнын 2004-жылдын 24-январындагы «Мамлекеттик социалдык камсыздандыруу боюнча камсыздандыруу төгүмдөрүнүн тарифтери жөнүндө» мыйзамы;
- КРнын 2013- жылдын 19-октябры «КРдагы лицензиялык-уруксат берүү тутуму жөнүндө» мыйзамы.

Ушинтип Кыргыз Республикасынын¹ мыйзам чыгаруулары четөлкөлүк инвестициялоочуларга Кыргыз Республикасынын юридикалык жана физикалык жактарга колдонулуучу укуктук режимди берет. Мыйзам чыгаруу менен чет өлкөлүк инвестициялоочуларга, инвестицияларды, мүлктөрдү жана маалыматтарды Кыргыз Республикасынан чыгарып кетүү же репатриациялоо кепилдиги, инвестицияларды экспроприациялоодон коргоо жана инвестициялоочулардын чыгымдарын төлөп берүү кепилдиги, кирешелерди пайдалануу, акчалай операциялардын эркиндиги кепилдиги ж.б. сыяктуу бир топ кеңири укуктарды жана кепилдиктерди берет. Аталган мыйзам чыгарууда мамлекеттик инвестициялык саясаттын республикадагы инвестициялык климатты жакшыртууга жана ата мекендик жана четөлкөлүк капиталдык салымдарды тартууну стимулдоого багытталган, ошондой эле мамлекет менен инвестициялоочунун ортосундагы мамилени жөндөөчү негизги принциптери орнотулат.

Республиканын белгилүү аймактарында иш алып барган, экономиканын жана социалдык сферанын приоритеттүү тармактарына капиталдык салымдоону иш жүзүнө ашырышкан инвестициялоочуларга өнүгүүнүн мамлекеттик программаларына (долбоорлоруна) жараша жеңилдиктер

¹ Кыргыз Республикасынын 2003-жылдын 27-мартындагы «Кыргыз Республикасындагы инвестициялар жөнүндө» мыйзмына ылайык

берилиши мүмкүн. Узак мөөнөттүү салымдар Кыргыз республикасынын мыйзамдары тыюу салбаган объекттерге жана ишмердүүлүктүн түрлөрүнө, анын ичинде Кыргыз республикасынын мыйзамдарына ылайык лицензияланган түрлөрүнө да каалагандай формада ишке ашырылышы мүмкүн.

*Кыргыз Республикасынын инвестициялык жагымдуулугунун
негативдүү факторлору*

Кыргызстандын бийликтери инвестиция үчүн жагымдуу ченемдик-укуктук базаны техникалык колдоо көрсөтүшө алаары менен, аны ишке ашыруу көйгөйлүү маселе болууда²³. Реконструкциялоо жана өнүгүүнүн Европалык банкы өзүнүн 2015-жылы жүргүзгөн Кыргыз Республикасынын комерциялык укугун баалоосунда, «четөлкөлүк инвестициялар үчүн негизги тоскоолдуктар иштеп жаткан мыйзамдардагы көйгөйлөр менен эмес, адекваттуу ишке ашыруунун жоктугу менен шартталат» деген жыйынтыкка келген.

Укуктун ички үстөмдүгүнүн аткарылышын начар камсыздоо, инвестициялоочулар мамлекетке каршы көтөрүп чыгышкан эларалык арбитраждык доолорго дуушар болорун жогорулатат. Кыргыз Республикасындагы саясий туруксуздук жана жемкорлук инвестициялоочулар үчүн, эларалык арбитражды конфликтүү учурлардан чыгуунун артыкчылыктуу жолу кылат.

Инвестициялык саясаттын Борбору ЮНКТАД договорлордун негизинде Кыргыз Республикасына карата козголгон 13 инвестициянын арбитраждык иштерди санайт иштердин схемалык обзорун арбитраждын колдонулган эрежелерин жана башкаруучу мекемелерди, арыздалынган жана сот төлөп берүүгө чечим чыгарган суммаларды, МИСтин арыздалынган жана табылган бузулууларын жана кийинки тескөөлөрдү камтыган II тиркемени кара.

Саналган иштердин алтоо боюнча чечим инвестициялоочунун пайдасына чечилди; эки иш токтотулду; экөө-жөндөлдү; үчөө дагы эле каралууда⁴¹. Төрт иш тоокен казуу секторунан козголгон; төртөө

банктык/финансылык кызмат көрсөтүүлөр; үчөө туризм менен байланышкан; бирөө газды берүүгө тиешелүү.

Кыргыз Республикасына көргөзүлгөн, жөндөлбөгөн доолор 925 миллион АКШ долларына жакын сумманы түзөт⁴⁵. Келечекте, бул сумма Кыргыз Республикасына каалагандай конкреттүү жылда келүүчү тикелей четөлкөлүк инвестициялардан ашып кетет.

Кыргыз Республикасы кеңири таралган жемкорлуктан жапа чегүүдө. Эл аралык өкмөттүк уюм Transparency International, жемкорлукту кабыл алуунун Индексине ылайык, 2021- жылы 6 миллион калкы бар өлкө 180 өлкөнүн ичинен 144- орунду ээлеген. Анын 2027- жылдагы рейтинги 0 дөн 100 ге чейинки шкалада 28ди түзгөн, мында 0 «өтө жемкорлонгон» жана 100 «өтө таза» дегенди билдирет². Анын 2020, 2019, 2018, жана 2017- жылдардагы рейтинги тиешелүү түрдө 31, 29, 29 жана 28 тү түзгөн. ПРООН дун баалосу боюнча жемкорлуктан болжолдонгон зыян жылына 700 миллион АКШ долларын түзөт.

Жемкорлук бизнести түзүүдө өлкөдөгү 16 системалык көйгөйлөрдүн ичинен эсеп боюнча мурдагыдай эле эң жаман экинчи тоскоолдук катары каралат³. Эл аралык финансылык корпорациянын (IFC) изилдөөлөрү боюнча, Кыргыз Республикасындагы четөлкөлүк инвестициялоочулардын 20% пара беришкендигин мойнуна алышат. IFC тин өкүлү, фактылуу көрсөткүч мындаан да жогору болушу мүмкүн, себеби инвестициялоочулар официалдуу эмес төлөмдөрдү жүргүзгөнүн көңүлдөнбөй моюнга алышат деп, белгилейт.

Чет өлкөлүк инвестицияларды тартуунун институттук түзүлүшүн талдоо

Кыргыз Республикасында четөлкөлүк инвестицияларды тартуу жана **чешерилетүү** бирдиктүү мамлекеттик саясатты ишке ашыруунун үстүндө

² Эл.ресурс: жемкорлукту кабыл алуунун Индекси(англ. Corruption Perceptions Index, CPI) - Transparency International эл аралык бейөкмөт уюм тарабынан түзүлгөн

³Эл.ресурс: Дүйнөлүк банктын «Коррупция негизги көйгөй болуп калууда» изилдөөсү
<https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2014/04/02/kyrgyz-republic-business-climate-improved-but-corruption-remains-key-problem-new-world-bank-ebd-study>

1992- жылы июль айында түзүлгөн эки уюм: Кыргыз Республикасынын четөлкөлүк инвестициялар жана экономикалык өнүгүү боюнча Мамлекеттик комитети (Маминвестком) жана курамына Кыргыз Республикасынын Премьер-министрин баш кылып Өкмөттүн мүчөлөрүн бириктирген, четөлкөлүк инвестицияларды жана экономикалык жардамды пайдалануу боюнча баардык мамлекеттик органдардын жана чарба жүргүзүүчү субъектердин ишмердүүлүгүн координациялоо максатында түзүлгөн четөлкөлүк инвестициялар жана экономикалык жардам боюнча Мамлекеттик комиссия иш алып барган. Четөлкөлүк инвестицияларды тартуу процессинин өзү республикада 1993- жылы башталган. Биринчи жылы тышкы инвестициялардын бирден-бир формасы 3,6 миллион сом көлөмүндөгү четөлкөлүк кредиттер болушкан.

Четөлкөлүк инвестициялардын мамлекеттик саясатын башкаруу системасы турактуу кайрадан уюштурулуп турду. Эгерде уюштурулган моменттен баштап, четөлкөлүк инвестициялар жана экономикалык жардам боюнча Мамлекеттик комиссиянын аткаруучу органынын функциясын Маминвестком аткарып келсе, кийинчерээк 1997- жылдын ноябрнда аткаруучу орган катары башында четөлкөлүк инвестициялар боюнча Агенттик, андан соң четөлкөлүк инвестициялар жана экономикалык жардам боюнча Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик комитети (1998) болуп калды.

2000 - жылдын декабрында инвестицияларды тартуу боюнча маселелер Кыргыз Республикасынын мамлекеттик мүлктү башкаруу жана тикелей инвестицияларды тартуунун Мамлекеттик комитетине жүктөлдү. Андан ары, инвестицияларды тартуу боюнча функциялар экономикалык өнүгүү, өнөржай жана соода Министрлигине (2004), экономика жана финансы Министрлигине (2006), экономикалык өнүгүү жана соода Министрлигине (2007) берилди. 2009- жылдын сентябрнда бул ишмердүүлүктү толугу менен колуна алууну көздөгөн өнүгүү, инвестициялар жана иновациялар боюнча Борбордун агенттик (ЦАРИИ) түзүлдү.

2010- жылдын майынан баштап аталган функцияларды аткаруу биркатар уюмдардын ортосунда чачыратылды. Четөлкөлүк инвестицияларды тартуу жана илгерилетүү функциялары көптөгөн министрликтерге жана ведомстволорго, (финансы Министрлиги, Айыл чарба Министрлиги, Унаа коммуникациялар Министрлиги ж.б. менен кошо) жүктөлдү. Мында тикелей четөлкөлүк инвестицияларды тартууну жана илгерилетүүнү уюштурууда борбордук рольду экономика Министрлиги аткарды.

Экономика Министрлиги тарабынан 2013-2017- жылдарда туруктуу өнүгүүнүн Улуттук стратегиясында киргизилген ишчараларды ишке ашыруу максатында «Кыргыз Республикасынын экономика Министрлигинин алдында инвестицияларды илгерилетүү боюнча Агенттикти түзүү жөнүндө» долбоору сунушталып, бекитилгенден соң 2014- жылдын 14- мартынан баштап өз ишмердүүлүгүн баштаган. Агенттиктин негизги маселелери болуп, инвестициялык активдүүлүктү стимулдоо боюнча ишчараларды иштеп чыгуу жана ишке ашыруу, мамлекеттик органдардын, жергиликтүү өзүн өзү башкаруу органдарынын, бизнес-комчулуктардын жана мамлекеттик эмес сектордун Кыргыз Республикасынын аймагында мамлекет-жекелик өнөктүктүн жана жекелик инвестициялар сферасындагы инвестициялык программаларды жана долбоорлорду ишке ашыруу жана коштоо боюнча өз-ара аракеттешүүлөрүн камсыздоо, Кыргыз Республикасынын инвестицияларды тартуу, экономиканын приоритеттүү секторлоруна инвестицияларды тартуу үчүн рекомендацияларды иштеп чыгуу аркылуу экономиканы диверсификациялоо өбөлгөлөө жаатында эларалык жана райондор аралык тышкы экономикалык байланыштарын өнүктүрүү эсептелет.

Инвестицияларды илгерилетүү боюнча ушундай институтту түзүү жана ага аталган функцияларды аткаруу сферасындагы урунттуу полномочияларды берүү, ошондой эле агенттиктин нормалдуу иштеши үчүн керектүү финансылык каражаттарды тартуу, аталган сферада орун алган көйгөйлөрдүн көбүн чечүүгө жана ИИТи тартуу боюнча иштерди олуттуу жакшыртат деп, күтүлөт.

Бүгүнкү күндө мамлекеттин инвестициялык саясатты аныктоочу, полномочиялуу мамлекеттик орган болуп, бирдиктүү мамлекеттик макроэкономикалык, финансылык, салыктык жана бажылык саясатты, ошондой эле экономикалык өнүгүү, тышкы экономикалык жана тышкы соодалык ишмердүүлүк аймагындагы жана ошондой эле инвестицияларды тартуу, техникалык жөндөө, ишмердүүлүктү өнүктүрүү жана колдоо, эркин экономикалык зоналарды өнүктүрүү аймагындагы саясатты иштеп чыгууну жана аткарууну ишке ашырган Кыргыз Республикасынын экономика Министрлиги эсептелет⁴.

Ушуну менен бирге Агенттик Кыргыз Республикасынын экономикасына жеке инвестицияларды гана тартууну, коштоону жана илгерилетүүнү камсыздоочу орган болот. Ошентип, Агенттик Өкмөттүн кепилдиктерди берүү жана МИТ программаларын ишке ашыруу боюнча бирден-бир мамлекеттик полномочиялуу органы болгон, Кыргыз Республикасынын финансы Министрлиги тарабынан гана ишке ашырылуучу мамлекеттик инвестицияларды Программаларын ишке ашыруу боюнча полномочияга талаптанбайт.

Мамлекеттик четөлкөлүк инвестицияларды нормативдүү- укуктук жөндөө

Четөлкөлүк инвестицияларды мамлекеттик карыздоо аркылуу тартуунун программасын ишке ашыруунун маанилүүлүгү өтө чоң, анткени мамлекеттик инвестициялар базардын, өңгөчө Кыргыз Республикасынын экономикасы формасын өзгөртүп жаткан жана анын узак мөөнөттүү өнүгүү мезгилиндеги жетишпегендигин оңдоодо түйүндүү рольду ойнойт.

МИТ, мамлекет капиталдык инвестицияларды мамлекеттик секторго, анын базардык эмес мүнөзүн компенсациялоого, ошондой эле жеке инвестициялардын өсүшү үчүн экономикалык чөйрөнү колдоо үчүн

⁴. Кыргыз Республикасынын экономика Министрлигинин 2012-жылдын 12-февралындагы жобосу (2013- жылдын 4- июнунан кийинки өзгөртүүлөрү менен)

пландоонун жана салымдоонун аспабы болуп эсептелет. МИТтин алкагындагы мамлекеттик чыгымдарды көрсөтүүчү эки түзүүчү бар:

- Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн эларалык финансылык уюмдарды жана донор өлкөлөрдүн эсебинен камсыздалынуучу чыгымдары;
- Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн МИТтин инвестициялык долборлорун ички чогуу каржылоо чыгымдары.

Жалпысынан айтканда, 1992-жылдан 2017-жылга чейинки мезгилде эл аралык финансылык институттар (ЭФИ) жана донор-өлкөлөр менен 372 кредиттик жана гранттык келишимдерге кол коюлган. Жогоруда көргөзүлгөн мезгилде ЭФИден катышкандардан жана донор-өлкөлөрдөн жардамдын жалпы суммасы 9,202 млрд. АКШ долларын түзүп, анын ичинен 6,7 млрд АКШ доллары же 72%ын кредиттер түзүшкөн жана 2,501 млрд АКШ доллары же 28% грант түрүндө берилген. Бул каражаттар долборлорду экономиканын ар-кандай, билим берүү, саламаттыкты сактоо, унаа жана инфратүзүлүштү, айыл чарба, энергетика жана бюджетти колдоо ж.б. камтылган секторлорунда ишке ашыруу үчүн багытталган.

Кыргыз Республикасынын өтө ири көп тараптуу донорлору: АӨБ, ДБ, ИРӨ, ЕРӨБ жана Япония, Германия, Кытай ж.б. сыяктуу эки тараптуу донорлору болушат.

Тышкы жардамды тартуу аймагында мыйзамчыгаруу деңгээлинде туура эмес чечимдерди кабыл алуудан коргоо үчүн жетишээрлик пруденциялык чөйрө калыптандырылган. Аталган алкак төмөндөгүдөй мыйзамдар менен аныкталат:

1. 2016-жылдын 16-майындагы №59 Бюджеттик Кодекс
2. КРнын 2014-жылдын 24-апрелиндеги №64 «Кыргыз Республикасынын эл аралык договорлору жөнүндө» мыйзамы
3. КРнын 2004-жылдын 13-августундагы №118 «Эл аралык финансылык уюмдардагы КРнын мүчөлүгү жөнүндө» мыйзамы.

«Кыргыз Республикасынын эл аралык договорлору жөнүндө» мыйзамы менен техникалык жардамды тартуу жана тышкы карыз аймагындагы кыянаттыктардан коргоонун механизми 7-беренде айтылып кеткен, Кыргыз Республикасынын эл аралык договорлорун Кыргыз Республикасынын Президентине же Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө киргизгенге чейин кызыктар министрликтер, мамлекеттик комитеттер жана административдик ведомстволор менен макулдашуу механизми киргизилет. Ошондой эле Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинде ратификациялануучу договорлордун долборлорун Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин тиешелүү комитеттеринде макулдашуу аркылуу мыйзам чыгаруучу органдын астында отчеттуулуктун механизми киргизилет.

Бул мыйзамдын 11-беренеси Кыргыз Республикасына кредиттерди берүү боюнча договорлорду жана Кыргыз Республикасынын финансылык милдеттемелерин өз ичине алуучу договорлорду сөзсүз ратификациялоо нормасын бирмаанилүү бекитет.

«КРнын эл аралык финансылык уюмдардагы мүчөлүгү жөнүндө» Мыйзамынын 5,6,7 беренелери да КРнын ФМнин Эл аралык финансылык уюмдардагы финансылык агент катары полномочиясын бекитет. Бул агенттик полномочия Кыргыз Республикасынын атынан Кыргыз Республикасынын Эл аралык финансылык уюмдарга мүчөлүгүнө тиешелүү резолюциялардын шарттарына жана жоболоруна ылайык жана мекемелер, конвенциялар жөнүндөгү келишимдердин жана уюштуруучулук договордун беренелерине жараша карыздалган каражаттарды тарта алат жана операцияларды жана бүтүмдөрдү аткара алат. Ушуну менен бирге эле, бул агенттик Кыргыз Республикасынын атынан эл аралык финансылык уюмдарда, Кыргыз Республикасынын бул уюмдардагы мүчөлүгүнө туура келген шарттар жана резолюцияларды жоболоруна ылайык, жана мекемелер, конвенциялар жөнүндөгү келишимдердин жана Уюштуруучулук договордун беренелерине жараша төлөнө турган каражаттарды төлөй алат; Кыргыз Республикасынын эл

аралык финансылык уюмдардагы мүчөлүгү үчүн керектүү, которулбоочу пайызсыз мамлекеттик баалуу кагаздарды чыгара алат.

Ошентип КРнын ФМ си МИТ ти тартуу үчүн жоопкерчиликти жана эффективдүү башкарууну өзүнө калтырды, бирок өкүнүчтүүлүгү аталган НПАда МИТ тин долбоорлорун, аларды аткаруунун жүрүшүндө жана бүткөндөн кийинки абалын мониторингдөө жана баалоо маселелери камтылган эмес, ошондой эле аталган Колдонмо КРнын финансы Министрлиги үчүн гана арналган жана өнүгүүнүн долборлорун ишке ашырган, МИТ тин долборлорунун Аткаруу агенттиктинин колдонуусуна сунушталган⁵. Ошондой эле мамлекеттик инвестицияларды башкаруу боюнча колдонмодо грант-элементти эсептөөнүн усулдук сунуштары киргизилген, бирок бул документ эсептөөлөрдү жүргүзүү үчүн ФМнын кайсыл бөлүмү жоопкер болоорун аныктабайт.

Колдонулуп жаткан мыйзам чыгаруучулук жана мыйзам ичиндеги алкактар мамлекеттик органдардын мамлекеттик карыздарды башкаруу аймагындагы принциптерин, полномочиялардын жана жоопкерчиликтерин аныкташты, бирок мамлекеттик карызды жана МИТ ти эффективдүү жана ийкемдүү, убакыттын талаптарына жооп бергендей башкаруу үчүн, орто-жана узак мөөнөттүү стратегиялык максаттарды аныктоого, аларга жетүүнүн механизмдин көрсөтүүгө мүмкүндүк берүүчү башка ченемдик-укуктук актылар жана натыйжалуулуктун индикаторлору да керек.

2.2. КРнын экономикасына чет өлкөлүк инвестициялоонун заманбап абалын түзүлүштүк талдоо

Экономикалык өнүгүүнүн көйгөйлөрү ар-бир өлкөнүн экономикасы үчүн урунттуулардан болот, ал эми айрым бир өлкөнүн жана бүт дүйнөлүк экономиканын экономикалык өнүгүшүн камсыздоочу өтө маанилүү

⁵ Мамлекеттик инвестицияларды башкаруу боюнча 2013-жылдын 30-августундагы №153-П жетекчилемеси.

факторлордун бири болуп, капиталдын эларалык кыймылынын формасы катары, чет өлкөлүк инвестициялар эсептелет. Чет өлкөлүк инвестициялар инвестициялануучу өлкөлөргө башка өлкөлөрдүн экономикалык потенциялынын сапатын колдонууга жана ошону менен бирге эле улуттук экономиканы чет мамлекеттик базарлар аркылуу өнүктүрүүгө мүмкүнчүлүк берет. Ошондуктан ар-бир өлкөнүн өнүгүүсүнүн эффективдүүлүгү жана заманбап дүйнөлүк экономикада өз ордун табуусу четөлкөлүк инвестицияларды тартуунун жана өзүнүн инвестицияларын чет мамлекетке чыгаруусунун эффективдүү жана рационалдуу саясатынан көзкаранды болот.

2016- жылдын жыйынтыгы боюнча дүйнөлүк сооданын өсүү темпинин жалпы басандоосунун фонунда, тикелей четөлкөлүк инвестициялардын ааламдык көлөмү 1,52 трл. АКШ долларына жакындады, б.а. 2015- жылдын көрсөткүчүнө салыштырмалуу 13 га төмөндөдү. Ушуну менен бирге эле, ааламдык инвестициялык умтулушту мониторинг боюнча ЮНКТАД дын №25 отчетунда, туруктуу умтулуу катары инвестициялоочулардын өтмө экономикалуу өлкөлөргө кызыгууларынын олуттуу жогорулашы байкалганы белгиленет.

Өтмө экономикалуу өлкөлөргө тикелей четөлкөлүк инвестициялардын агымы 38% га өсүп, 58 млрд. АКШ долларына жетти. Атап айтсак, Орусия менен Казакстандын экономикасына инвестициялардын өсүшү байкалаарлык болуп калды. ЮНКТАД дын маалыматы боюнча 2016- жылы Орусиянын экономикасына болгон инвестиция 62% га өсүп, 19 млрд. АКШ долларын түзсө, Казакстандын экономикасына болгон инвестициялардын келиши эки эсе өсүп 4млрд. АКШ долларынан 8,1 млрд. АКШ долларына жетти. Мында, Казакстанда инвестициялардын өсүшү пайдалуу кендерди казып алууну активдештирүү менен шартталса, Орусияда инвестициялардын өсүшү, негизинен мамлекеттин «Роснефть» мунай компаниясынын акцияларынын 19,5% сатышынын алкагындагы капиталсалымдоолор менен байланышкан. Жогоруда каралган өлкөлөр менен Кыргызстан тыгыз көп тараптуу кызматташууга жана интеграциялык катнаштарга ээ жана бул өлкөлөр менен

2016-жылы тышкы экономикалык ишмердүүлүктүн жалпы көлөмүндөгү негизги товар жүгүртүү Орусия менен - 53%, Казахстан менен – 44% түздү.

Бирок, ЮНКТАД дын Башкы катчысы Мукисы Китуэйи белгилегендей тикелей четөлкөлүк инвестициялардын агымынын жогорку көрсөткүчтөрүн калыбына келтирүү жолунда көптөгөн тоскоолдуктар бар. Атап айтканда, кооптондуруучу негизги себептердин бири болуп өнүгүп келе жаткан экономикаларда экономикалык өсүштү жана өндүрүмдүүлүктү өбөлгөлөп туруу үчүн абдан керек болуучу, өнөр жай тармагындагы жана өндүрүштөгү инвестициялардын кескин төмөндөшү эсептелет.

Бирок, бул таасир канчалык күчтүү болору жана четөлкөлүк инвестициялар улуттук экономиканын өнүгүүсүн кандайча өзгөртөөрү көптөгөн конкреттүү учурлар үчүн белгисиз бойдон калууда.

Боренштейн жана Де Григорионун (1998) изилдөөлөрүндө ЧИАнын экономикалык өсүшкө көргөзгөн оң таасири, адамдык капиталдын белгилүү эң кичине корун топтогон өлкөлөр үчүн гана белгиленип кеткен [4]. Ленсинк жана Морриси да (2001) оң таасирди белгилеп кетишет, бирок жыйынтыктын жетишерлик туруктуу болбостугуна көңүл бурушат [6]. Экономикалык кызматташуунун жана өнүгүүнүн Уюмуна (ЭКӨУ) киришкен, өнүккөн өлкөлөрдү карап Луиз де Мелло ЧИА өздүк жана тартылган четөлкөлүк капиталдар бири-бирин толуктаган экономикалар үчүн гана экономикалык өсүштүн олуттуу күчөткүчү болорун белгилешет [5].

КРга четөлкөлүк инвестицияларды тартуунун негизги көйгөйлөрүн ачып көрсөтүү үчүн, четөлкөлүк инвестициялоонун абалын жана түзүлүшүн, негизги инвестициялоочу - өлкөлөрдүн ар кандай түрлөрүнүн кесилишинде, КМШ өкөлөрү, аймактык белгилери, экономиканын тармактары боюнча кароо менен кошо талдоону жүргүзүү болжолдонгон.

XXI кылымдын башында КРда түзүлгөн четөлкөлүк инвестициялардын көлөмү жана түзүлүшү XX кылымдын 90-чу жылдарынын башында – башкача айтканда СССРдин таркоо мезгилинде жана эгемендүүлүккө ээ болгондон бери өлкөдө болуп өткөн татаал жана өтө карама каршылыктуу процесстердин

жыйынтыгы болуп эсептелет. Экономикалык (базар) реформалар жылдарында иш жүзүндө өнөр жай өндүрүшүнүн бардык тармактары начарлап кетти. Өндүрүш каражаттарын ылдамдатылган түрдө жана кээде негизсиз эле мамлекеттин карамагынан чыгаруу, менчиктештирүү, экономиканын түзүлүшүн жана башкаруунун ыкмаларын бир нече жолу өзгөртүүлөр жүргүзүлдү. Булардын баары 2005- жылдын 24-мартында жана 2010- жылдын 7-апрелинде ачык көрүнгөн эл толкундоолоруна алып келген саясий туруксуздук менен коштолду. Акыркы «революциядан» кийин тез эле б.а. 2010-жылдын июнунда Кыргызстандын түштүгүндө өлкөдөгү инвестициялык жагдайга терс таасирин көргөзгөн улуттар аралык кагылышуулар болуп өттү.

Чет өлкөлүк алгачкы инвестициялар КРга 1993-жылы 0,6-0,7 млн. АКШ доллары көлөмүндө, четөлкөлүк карыздоо (заем) түрүндө келген. Кыргыз Республикасынын эл аралык финансылык институттарга (Бүткүл дүйнөлүк банк, Евро банк, Өнүктүрүүнүн Азиялык банкы, Өнүктүрүүнүн Ислам банкы) кириши менен жеңилдетилген шарттарда насыя каражаттарын алуу мүмкүнчүлүгү пайда болду. Бул биргелешкен ишканалардын өнүгүшүнүн финансылык негизин жана алардын базасында-экономиканын реалдык секторун түздү. Бирок, эгемендүү жаңы республикага насыя каражаттарды берүүгө анча деле көп эмес өлкөлөр жана институттар, даяр болушкандыктан, насыяларды катаал шарттарда алууга туура келди.

Базардык өзгөртүп түзүүлөрдүн биринчи этабы учурунда экономикалык кырдаал кескин начарлап турганкезде, донорлор тарабынан болгон колдоо программалык мүнөзгө ээ эле. Бул колдоо негизинен бюджетти жана төлөмдүк балансты колдоого, улуттук валютаны турукташтырууга, эл аралык валюталык резервдерди чыңдоого, кризистик импортту сатып алууга багытталган болчу.

Инвестициялардын өсүшү, экономикадагы башка процесстер менен бирге өндүрүштүн төмөндөөсүн акырындатууга алып келди жана өлкөнүн өнүгүшүндөгү оң алга умтулууну камсыз кылды. КРнын өкмөтү ички инвестицияларды стимулдоонун приоритеттүүлүгүн жана четөлкөлүк

инвестицияларды тартуунун өзгөчө маанилүүлүгүн сактоо саясатын жүргүзүп: четөлкөлүк инвестициялар үчүн жагымдуу шарттарды түзүү менен, салыктардан жана бажылардан бошотот, жеңилдиктерди берет жана эркин ишмердүүлүктүн зоналарын түзөт.

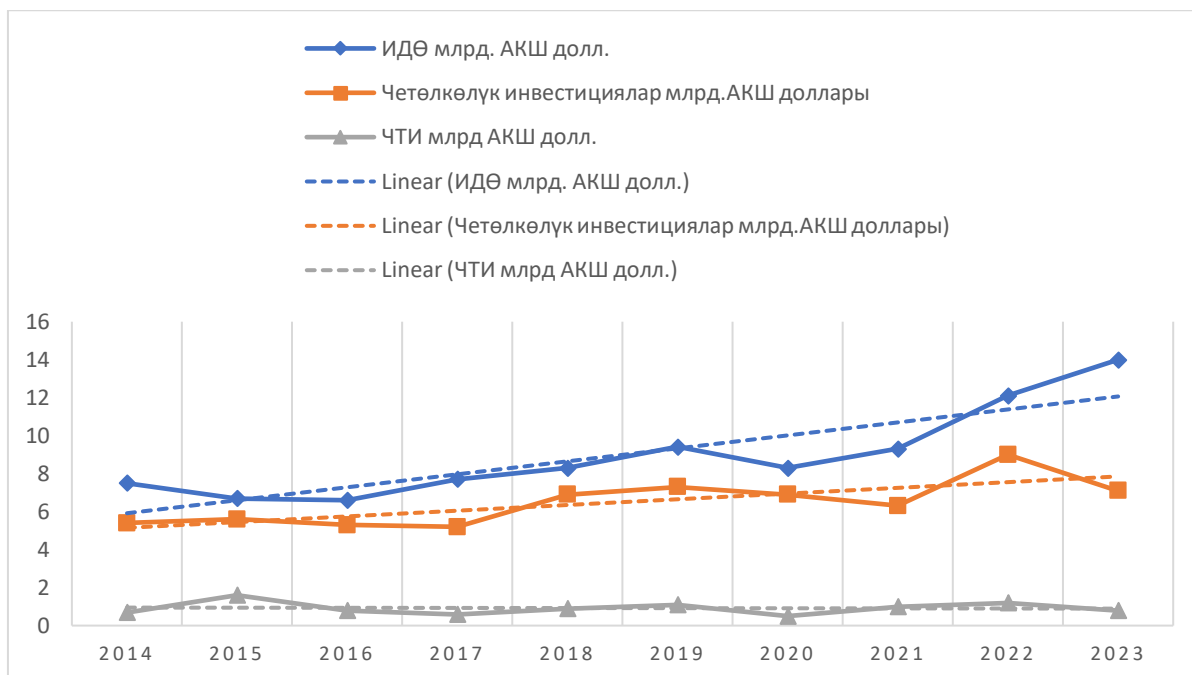
Өкмөттүн четөлкөлүк инвестицияларды тартуу саясатынын акыркы 10 жылдагы эффективдүүлүгүн экономикалык өсүштүн ИДӨ сыяктуу көрсөткүчтөрүн салыштыруу аркылуу карайлы (2.1-таблица).

Таблица 2.1.

ИДӨнүн жана 2014-2023 ж.ж. четөлкөлүк инвестициялардын динамикасы (млрд. АКШ долл.)

Жыл	Четөлкөлүк Инвестициялар млрд. АКШ долл. менен		Өсүүнүн жылдык темпи % менен		ИДӨ млрд. АКШ долл.	Өсүүнүн жылдык темпи % менен	Четөлкөлүк инвестициялардын ИДӨдөгү салыштырма салмагы % менен	
	четөл. инв	алардын ичинен ТЧИ	четөл. Инв %	ТЧИ %			жалпы-сынан %	ТЧИ ИДӨ гө карата %
2014	5,4	0,7	-1	-25	7,5	1,5	72	9
2015	5,6	1,6	4	129	6,7	-11	84	24
2016	5,3	0,8	-5	-50	6,6	-1	80	12
2017	5,2	0,6	-2	-25	7,7	17	68	8
2018	6,9	0,9	33	50	8,3	8	83	11
2019	7,3	1,1	6	22	9,4	13	78	12
2020	6,9	0,5	-5	-55	8,3	-12	83	6
2021	6,3	1,0	-9	100	9,3	12	68	11
2022	9,0	1,2	43	20	12,1	30	74	10
2023	7,1	0,8	-21	-33	14,0	16	51	6

Булагы: КРУСК.

2.1-сүрөт. ИДӨнүн, четөлкөлүк инвестициялардын жана ЧТИтин 2014– 2023-жылдардагы динамикасы (млрд.АКШ доллары)

Алынган маалыматтарга таянуу менен көрсөткүчтөрдүн тренддеринин сызыктары боюнча, 2007-жылдан 2016-жылга чейин четөлкөлүк инвестициялардын келип киришинин өсүүсү, ИИТтин жана ИДӨ көбөйүшү менен туюнтулган оң динамиканын байкалганын белгилей кетүүгө болот. Анча чоң эмес туруксуздуктардын болгону белгиленет, өзгөчө ИДӨ нүн жана четөлкөлүк инвестициялардын келип кирүүсүнүн 2014 - 2023-жылдардагы республикада жана дүйнөдө болуп өткөн, бизге белгилүү себептер боюнча төмөндөшү көрүнүп турат. Бул көрсөткүчтөр өз-ара көзкарандылыкта болору ачык эле көрүнүп турат. Ушуну менен бирге эле, мында четөлкөлүк инвестициялардын салыштырма салмагы ИДӨгө карата – бир кыйла болору, бирок ИИТ тин салыштырма салмагы анча чоң эмес үлүштү түзөөрүн белгилей кетүүбүз керек.

Таблица 2.2.

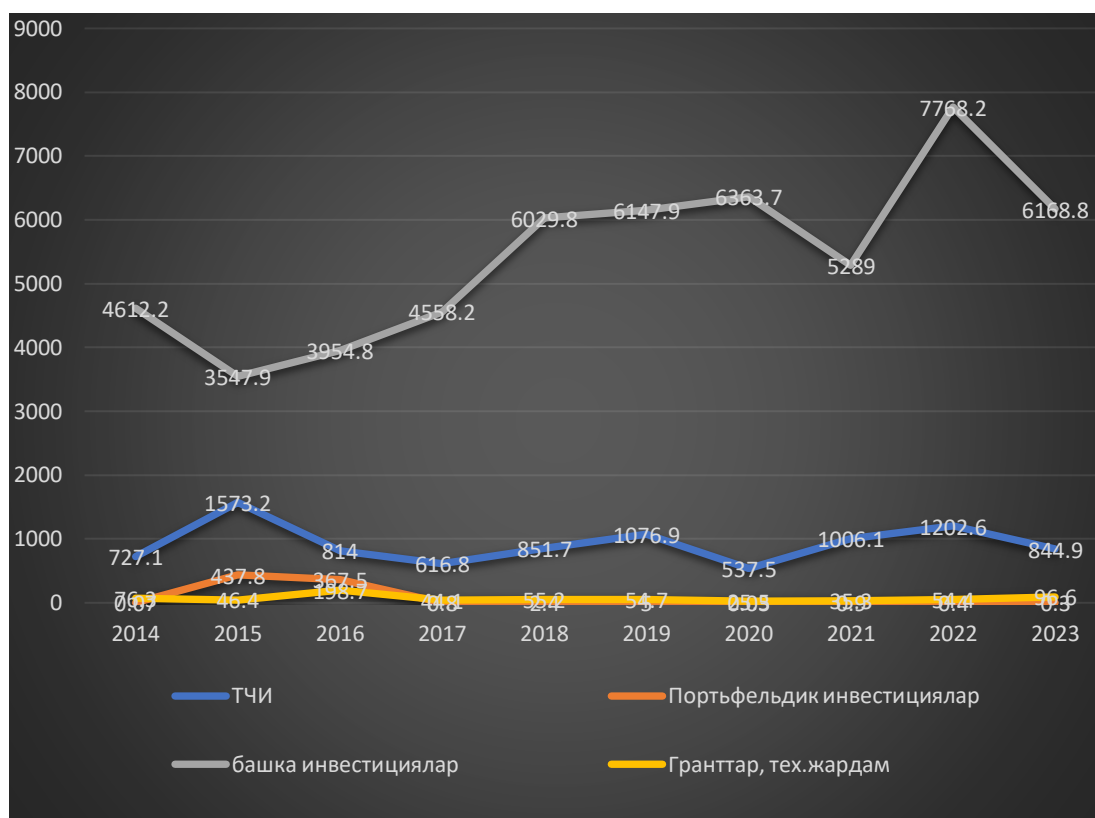
**2014-2023-жылдарда четөлкөлүк инвестициялардын келишинин түзүмү
(млн.АКШ долл.)⁶**

Чет өлкөлүк инвестициялардын түрлөрү	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	баардыгы млн. АКШ долл.	баардыгы % менен
Тикелей четөлкөлүк инвестициялар	727,1	1573,2	814,0	616,8	851,7	1076,9	537,5	1006,1	1202,6	844,9	9250,8	14,2
Портфельдик инвестициялар	0,07	437,8	367,5	0,8	2,4	0,5	0,03	0,9	0,4	0,3	810,7	1,2
Башка инвестициялар	4612,2	3557,9	3954,8	4558,2	6029,8	6147,9	6363,7	5289,0	7768,2	6168,8	54450,5	83,5
Гранттар, техникалык жардам	76,3	46,4	198,7	44,1	55,2	54,7	25,5	35,3	54,4	96,6	687,2	1,1
баардыгы	3158,0	4397,7	4564,8	3572,5	4948,0	6939,1	7279,9	6926,8	6331,4	9025,6	57143,8	100

Көрүнүп тургандай акыркы 10 жыл ичинде четөлкөлүк инвестициялардын көлөмү орточо болгондугу менен мүнөздөлөт, мында эң чоң салыштырма салмакты кабыл алуучу каалагандай өлкө үчүн артыкчылыктуу болгон тикелей (14,2%) эмес, «башка инвестициялар» (83,5% 10 жыл ичинде) ээлешет. КРнын улуттук статистикалык комитетинин аныктамасы боюнча «башка инвестицияларга» тикелей же портфельдик инвестициялар катары каралбаган, б.а. негизги бөлүгүн өкмөттүн кепилдиги менен тартылган, эл

⁶ Чет өлкөлүк инвестициялардын келип түшүү түзүмү. КРУСК. Эл ресурс. <https://stat.gov.kg/kg/statistics/investicii/>.

аралык институттар жана башка өлкөлөр тарабынан берилген насыялар түзгөн активдер жана милдеттемелер кирет.

2.2-сүрөт. 2014-2023 ж.ж. четөлкөлүк инвестициялардын түзүмү (млн.АКШ долл.)

Кыргыз Республикасынын тышкы карыздоо саясаты негизинен эл аралык финансылык уюмдардын жана донор-өлкөлөрдүн жеңилдетилген насыяларына жана ошондой эле максаты финансылык эмес, саясий натыйжалар көбүрөөк болгон саясий карыздоолор деп, аталгандарга негизделген. Эл аралык мекемелер жана донор-өлкөлөрдөн алынган насыялар узак мөөнөттүү мүнөзгө ээ жана негизинен төмөнкү пайыздар менен алынат.

Кыргыз Республикасы калкынын ар-бир кишисине туура келген кирешеси төмөн өлкөлөрдүн тобуна (А тобу) киргендиктен дүйнөлүк финансылык донорлордон карыз алынган каражаттардын көпчүлүк бөлүгү жеңилдетилген мүнөзгө ээ болот. Бул карыздардан кутулуу мөөнөтү 20дан 40 жылга чейин созулат. Пайыздык ставкасы 0,75% дан 3%га чейин болуп, карызды төлөөнүн

мөөнөтүн узартуу мезгили (жеңилдетилген мезгил) – 5тен 10жылга чейин узартылат.

Жеңилдетилген карыздамалар жана гранттар түрүндө берилген инвестициялык жардам энергетика жана инфратүзүлүштү өнүктүрүү, ишканаларды кайра куруу жана алардын өндүрүмдүк кубаттуулугун өркүндөтүүнү, унаа комуникацияларын калыбына келтирүүнү жана өнүктүрүүнү, айыл чарба өндүрүмдөрүн өнүктүрүүнү көбөйтүүнү, саламаттыкты сактоо жана билим берүү объектилерин техникалык жабдууну бир кыйла демилгеледи. Тышкы жардам көргөзүүнүн формалары 1-графикте көргөзүлгөн.

1-график

Баардык донорлор Кыргыз Республикасында 2 категорияга бөлүнгөн:

1. Көп тараптуу эл аралык уюмдар (Кыргызстанга берилген баардык каражаттардын 40%)
2. Четөлкөлөрдүн өкмөттөрү (баардык каражаттардын 60%).

Ушуну менен бирге эле өкмөттүк эмес уюмдар (4%) сыяктуу донорлордун дагы бир категориясы – кайта куруунун Германдык банкы (KfW), ачык коом

Институту (Сорос фонду) жана эл аралык кызматташуу боюнча Түркиялык агенттик (ТИКА).

Тышкы жардам төмөндөгүдөй түрдө берилет:

а) программалык жардам – бюджетти жана төлөмдүк балансты колдоого багытталган, кайсыл-бир жеке сектордук инвестициялык долбоорлорду каржылоо менен тикелей байланышпаган түзүлүштүк кайта куруу программаларын ишке ашырууну каржылоого багытталат;

б) инвестициялык долбоорлор – экономиканын айрым бир секторлорунда инвестициялык долбоорлорду каржылоого багытталат;

в) техникалык жардам - социалдык жана экономикалык кайта курууларга изилдөөлөрдү жүргүзүү, окутуу, адистерди багыттоо, тажрыйбаны жана технологияларды, акча кражаттарын берүү, жабдууларды жана башка товарларды (мүлктөрдү) тапшырып берүү, ошондой эле семинарларды, конференцияларды жана башка иш чараларды уюштуруу жана өткөрүү формаларында колдоо көргөзүү үчүн багытталат.

Мамлекеттик Инвестициялар Программасы боюнча акыркы 13 жыл мезгилинде 2010-жылдан 2023-жылга чейин эл аралык финансылык институттар (ЭФИ) жана донор-өлкөлөр менен 95 насыялык жана гранттык келишимдерге кол коюлду. Жогоруда көргөзүлгөн мезгил ичинде ЭФИ ге катышкан донор-өлкөлөрдөн келген жалпы жардамдын бардык суммасы 3509,9 млн. АКШ долл. түзүп, анын ичинен 3014,1 млн. АКШ доллары (же каржылоонун жалпы суммасынын 85%) насыя түрүндө, 495,8 млн. АКШ доллары (же 15%) грант түрүндө берилген. Бул каражаттар экономиканын ар кандай секторлорундагы, билим берүү, саламаттыкты сактоо, унаа, айыл чарба, энергетика менен кошо долбоорлорду ишке ашырууга багытталган.

Кыргыз Республикасынын эң ири көп тараптуу донорлору: АӨБ, ДБ, ЭАВФ, ЕРӨБ жана эки тараптуу донорлор: КЭР, Япония, Германия, Түркия, Орусия жана башкалар болушат.

Реалдык сектордун долбоорлорун эң чоң салыштырмалуу каржылоо унаа секторуна (40%) жана энергетика секторуна (43,0%) туура келет. Ошондой эле

айыл чарба секторуна да олуттуу жардам көргөзүлгөн, каржылоонун жалпы көлөмүнүн 6% түзөт. Социалдык секторго каржылоонун жалпы суммасынын 3% туура келет (2.5-сүрөт). Эл аралык финансылык институттар жана донор өлкөлөр тарабынан берилген программалык жардам саламаттыкты сактоо, билим берүү, социалдык сектор, мамлекеттик башкаруу сыяктуу секторлорду жакшыртууга жана өлкөнүн инвестициялык климатынын жагымдуулугун өркүндөтүүгө жана жалпысынан экономиканы чыңдоого багытталат.

Жалпысынан 2010-2023-ж.ж. иш жүзүндө 3380,1 млн. АКШ долл. өлчөмүндө программалык жардам алынган.

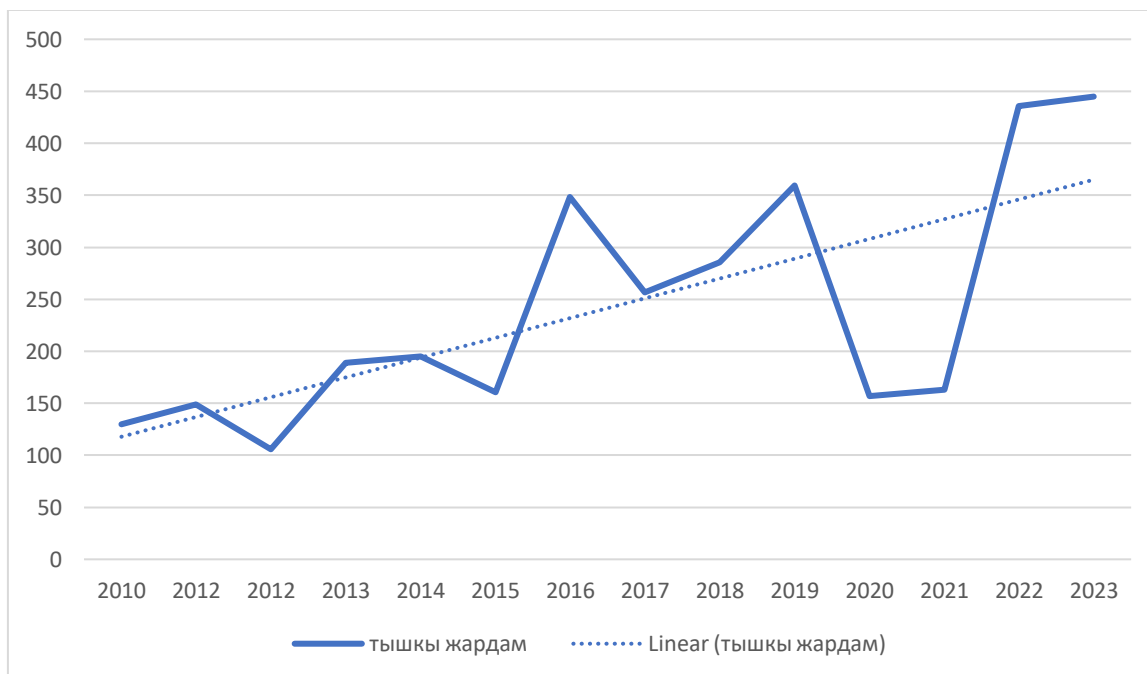
Таблица 2.3

2010-2023 ж.ж. тышкы жардамдын түзүлүшү

жылдар	бардыгы	насыя	грант
2010ж	129,8	48,8	81,1
2011ж	148,8	63,1	85,3
2012ж	105,8	39,2	66,6
2013ж	189,1	109,6	79,5
2014ж	195,1	51,7	143,4
2015ж	160,4	54,4	106,0
2016ж	348,3	299,2	49,4
2017ж	256,9		
2018ж	285,7	180,9	104,8
2019ж	359,5	202,5	150,0
2020ж	156,7		
2021ж	163,1		
2022ж	436,0	292,2	183,7
2023ж	444,9	275,9	169,0

бардыгы	3380,1		
----------------	--------	--	--

Финансы министрлигинин жана эсеп палатасынын бюджетти аткаруу боюнча отчетторунун негизинде автор табынан түзүлдү.

2.4-сүрөт. 2010-2023 ж.ж. мамалекеттик бюджет аркылуу өткөн тышкы жардамдын динамикасы.

Эң ири донорлор Орусия федерациясы жана Эл аралык валюталык фонд, Бүткүл дүйнөлүк банк, өнүктүрүүнүн Азиялык банкы, Түркия ж.б. болушат.

Түшкөн тикелей четөлкөлүк инвестициялардын көлөмү (чыкканын эсепке албаганда)

2021-жылдын жыйынтыгы боюнча ТЧИ түзүмүндө кайра инвестицияланган пайда болжол менен 49 % түзөт. Болжол менен 36 % түзгөн башка ири булак резидент эместерден алынган кредиттер болуп саналат. Өздүк капиталдын үлүшү 6,7 % гана түзөт. Тике чет өлкөлүк инвестициялардын мындай түзүмү анын көпчүлүк бөлүгү өлкөдө иштеп жаткан инвесторлор тарабынан жүзөгө ашырылып жаткандыгын, ал эми тартылган жаңы инвесторлордун үлүшү аз экендигин көрсөтүп турат, бул болсо чет өлкөлүк инвесторлор үчүн Кыргыз Республикасынын жагымдуулугунун төмөндөгөндүгүнөн кабар берет. ТЧИнин кичине гана

үлүшү өндүрүштүн натыйжалуулугун жогорулатууга багытталган, бул өлкө кошумча наркты түзүүнүн региондук/глобалдык чынжырчаларын толугу менен пайдалана албагандыгын көрсөтүп турат.

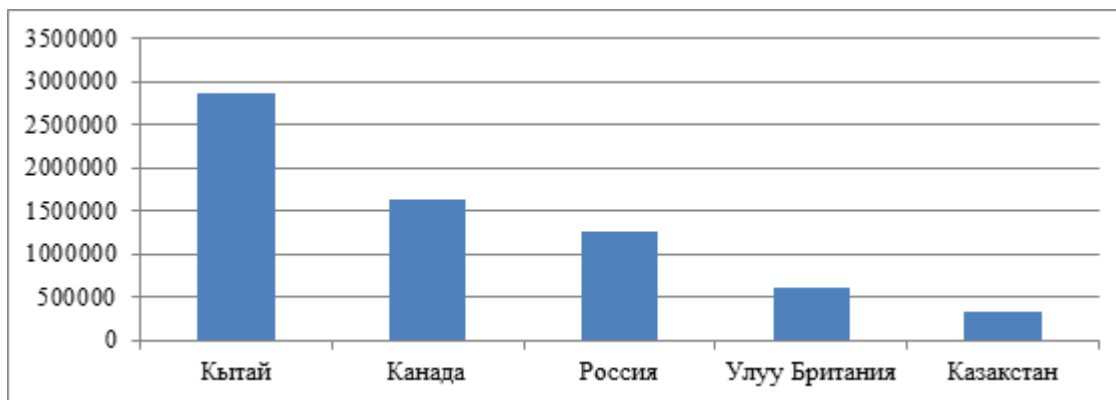
ТЧИнин түшүүсү да туруктуу тенденцияга ээ эмес (2.5-сүрөт). Акыркы он жылдыкта 1,5 млрд АКШ долл. өлчөмүндөгү абсолюттук рекорд 2015-жылы коюлган. Бирок ал кийин ошондой эле көрсөткүчтөр менен бекемделген жок, бул кокусунан болгон көтөрүлүү экендигин айтып турат. 2017-жылдан 2019-жылга чейинки акыркы 3 жыл ТЧИден түшүүлөрдүн орточо өсүшү менен белгиленди. Бирок 2020-жылдын жыйынтыгы боюнча ТЧИнин жалпы көлөмү 537,6 млн АКШ долл. түздү, бул 2019-жылга салыштырмалуу 50 %га аз.

2.5сүрөт. Тике чет өлкөлүк инвестицияларынын динамикасы

Ошондой эле өлкөдөгү экономикалык агенттер бизнеске инвестицияларды тартуунун ачык жарыяланбаган түрүн артык көрүшөт. Алсак, Улуттук статистика комитетинин маалыматтары боюнча 2011–2020-жылдар аралыгында портфельдик инвестициялардын үлүшү тике чет өлкөлүк инвестициялардын жалпы көлөмүндө 1,42 % түзгөн. Бул Кыргыз Республикасындагы финансылык ортомчулуктун деңгээлинин төмөндүгүн жана фонддук рыноктун жагымдуу эместигин көрсөтүп турат.

ТЧИнин негизги агымы келген өлкөлөрдүн географиялык ордун карай турган болсок, анда саналуу гана өлкөлөр үстөмдүк кылган абалды ээлегендигин көрө алабыз (2.6-сүрөт).

2.6. Өлкөлөр боюнча Кыргыз Республикасына ТЧИнин түшүүсү млн долл. менен (2011–2020-жылдар)

Кытай Кыргыз Республикасына ТЧИни салууну акырындап көбөйтүп, Канаданы басып өтүп, өлкөдөгү № 1 инвестор болуп калды. Акыркы 10 жылда Кыргыз Республикасына келип түшкөн ТЧИнин жалпы көлөмүнүн 33,4 % же 2,9 млрд АКШ долл. Кытайдын үлүшүнө туура келет.

Канада Кыргыз Республикасынын экономикасына эң ири инвесторлордун бири бойдон калууда. 2011-жылдан 2020-жылга чейинки мезгилде салынган инвестициялардын жалпы көлөмү 1,6 млрд АКШ долл. түздү, анын басымдуу бөлүгү “Кумтөр Голд Компани” ЖАК ири алтын кенин иштетүү менен байланышкан.

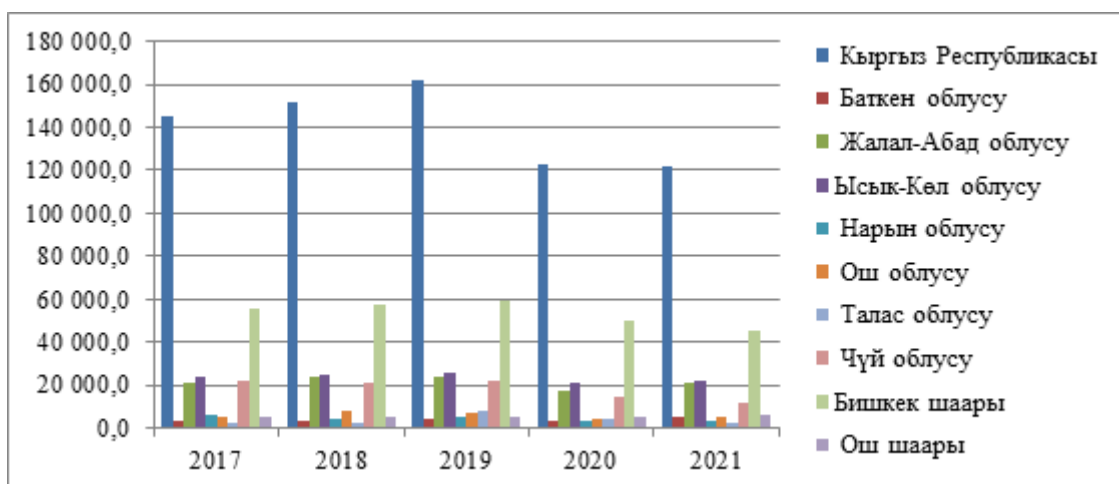
Россиядан ТЧИ негизинен 2015 жана 2016-жылдары болгон. Бул мезгилдерде инвестициялардын көлөмү 800 млн АКШ долл. жеткен. Калган 7–8 жылдын негизги тенденциясы инвестициялардын көлөмү жылына 100 млн АКШ долл. ашпаганын көрсөтүп турат. Алсак, 2011–2020-жылдары Россиянын резиденттери тарабынан 1,3 млрд АКШ долл. инвестицияланган.

Улуу Британия жана Түндүк Ирландия Бириккен Королдугу негизинен тоо-кен секторун инвестициялоого катышат. Инвестициялоо динамикасы 2015-жылга чейин жыл сайын орточо эсеп менен 70 млн АКШ долл. инвестициялангандыгын, 2015-жылы 189,5 млн АКШ долл. өлчөмүндө каражаттар салынгандыгын көрсөтүп турат. Бул мезгилден кийин

инвестициялык салымдар бир кыйла азайган. Каралып жаткан мезгилде салынган каражаттардын жалпы көлөмү 603 млн АКШ долл. түзгөн.

Казакстандан ТЧИ үзгүлтүксүз түшкөн, жылдык түшүүлөрдүн орточо суммасы 33 млн АКШ долларын түзөт.

Жалпысынан бул 5 өлкөгө 2011-жылдан 2020-жылга чейинки мезгилде келип түшкөн ТЧИнин жалпы көлөмүнүн 78 % туура келет. Аз сандагы өлкөлөрдөн ТЧИнин көпчүлүк бөлүгүн тартуу алуучу өлкөнү ошол өлкөлөрдө экономикалык төмөндөө тобокелдигине, ошондой эле эки тараптуу саясий мамилелердин начарлашына алып келет.

2.7 сүрөт. Негизги капиталга инвестициялардын аймак боюнча бөлүштүрүлүшү (млн сом)

Бишкек шаары, Чүй жана Ысык-Көл облустары Кыргыз Республикасынын инвестициялоо үчүн эң жагымдуу райондору болушууда.

Жалпы көлөмдөгү эң чоң салыштырма салмак Бишкек шаарына, Ысык-Көл, Жалал-Абад жана Чүй облустарына туура келет, ал эми башка облустардын жана Ош шаарынын үлүшү жалпысынан алганда болжол менен 20 % түзөт. Инвестициялардын мындай бирдей эмес бөлүштүрүлүшү ар кайсы региондордун экономикалык өнүгүү деңгээлинде олуттуу диспропорцияларды жаратат, ички миграцияга жана социалдык проблемаларга алып келет.

Четөлкөлүк инвестициялар үчүн жагымдуулугу төмөн болгон район Ош шаары.

Инвестициялык сферадагы жалпы кырдаалды аймактык кесилиште талдап, биз төмөндөгүдөй тыянака келдик. Биринчиден, айтылган облустарга мамлекет тарабынан жетишерлик көңүл бурулган эмес. Экинчиден, баардык райондор үчүн төмөнкүдөй кыйынчылыктар маанилүү.

- саясий тобокелчилик (мүмкүн, алар райондордо борборго караганда абдан сезилет);
- кепилдиктин жана инвестициялардын кайтарымдуулугунун иштелип чыккан системасынын жоктугу (комерциялык жана ошондой эле саясий тобокелчиликтерден камсыздоо системасынын жоктугу, күрөө-камсыздочулук фонддордун, ири финансылык институттардын – банктардын ж.б.) жоктугу;
- инвестицияларды укуктук камсыз кылуунун начардыгы (салымдардын жана тарифтердин системаы бир жактуу жана бюджетти толтурууга гана өзгөчө багытталган; ушул эле учурда бюджеттин өзү иш жүзүндө өдүрүштүн инвестициялардын эсебинен өнүгүшүн өбөлгөлөтөт);
- инвестицияларды тартуунун финансылык механизмдеринин жоктугу (КРУБтун өнүкпөгөндүгү, ишканалардын төмөн ликвиддүүлүгү, негизги фонддордун 50-60 % га эскириши, инвестицияларды тартууга жана өндүрүштү өнүктүрүүгө багыттоону көздөгөн менчиктештирүүнүн жоктугу);
- бизнести нормалдуу уюштуруу үчүн керек инфратүзүлүштүн начар өнүккөндүгү, унаанын, байланыштын коммуникацияларынын жетишерлик эмес өнүккөндүгү; электроэнергиясына жана ташууга болгон тарифтердин адекваттуу эмес болушу;

Четөлкөлүк инвестициялар боюнча алдыңкы абал, сөзсүз түрдө Бишкек шаарына тиешелүү. Бул кырдалдын өзү эле табигый болуп эсептелинет. Бишкек шаарынын монопольдук ролу объективдүү жагдайларга негизделет. Биринчиден, Бишкек шаары Кыргыз Республикасынын борбору. Экинчиден,

Бишкекте республиканын башка региондоруна салыштырмалуу четөлкөлүк инвестициялардын келиши үчүн баардык керектүү шарттар түзүлгөн. Шаар экономикасынын баардык секторлорунда инфратүзүлүштөр калыптанган. Үчүнчүдөн, акыркы убактарда калктын алыскы райондордон Бишкек шаарына миграцияланышы эмгек ресурстарынын негизи массаларынын концентрацияланышына алып келди. Арзан жумушчу күчтөрүнүн бардыгы жергиликтүү жана четмамлекеттик инвестициялоочулардын тиешелүү кызыгуусун пайда кылат.

Четөлкөлүк инвестициялардын түзүлүшүндөгү жалпы кырдалды аймактык кесилиште талдоо менен, биз төмөндөгүдөй тыянактарга келдик:

➤ Жалпы инвестициялардын түзүлүшү аймактык кесилиште, өнүгүүнүн анча-мынча өзгөрүүсү менен циклдык мүнөзүнө ээ.

➤ Инвестициялардын басымдуу үлүшү бардык көрсөткүчтөрү боюнча республиканын артыкча түндүк бөлүгүнө тиешелүү.

➤ Жалпы инвестициялардын негизги капиталга өнүгүүсүнүн динамикасы жалпысынан республикалар боюнча акыркы жылдарда болжол менен өнүгүүнүн бирдей темпине ээ. Бул өз иретинде, Кыргыз Республикасынын өкмөтүнүн четөлкөлүк инвестицияларды улуттук да, аймактык да экономикага тартуу ишмердүүлүгүнүн пассивдүүлүгүн күбөлөйт.

Тартылган четөлкөлүк инвестицияларды карап чыгып, башка инвестициялардын көлөмү тикелей жана портфельдик инвестицияларды чогуу алганга караганда эсеге чоң экендигин белгилеп кетебиз. Кабыл алуучу өлкө үчүн тикелей четөлкөлүк инвестициялар артыгыраак болсо да, карыздоо негизинде тартылган инвестициялык ресурстар да финансылык операциялык ишмердүүлүктүн булактары болушат жана финансылык жыйынтыка түздөн түз таасир этет.

2.1-сүрөтүнөн четөлкөлүк инвестициялардын өсүшү менен экономикалык өсүштүн ортосундагы оң шайкештик ачык көрүнүп турат. КР нын ИДӨсүнүн жылдык өсүшүнүн темпи (таблица 2.1) олку солку болуп өзгөрүп, туруктуу олуттуу өсүү байкалбайт. Четөлкөлүк инвестициялар менен кээ бир

макроэкономикалык көрсөткүчтөрдүн ортолорундагы тыгыз көз карандылыктарды аныктоо керек (таблица 2.6). Шайкештикти эсептөө үчүн Пирсондун коэффициентин пайдаланып, төмөндөгүдөй формуланы колдонобуз:

$$r_{xy} = \frac{\sum_{i=1}^n (x-\bar{x})(y-\bar{y})}{\sqrt{\sum_{i=1}^n (x-\bar{x})^2 (y-\bar{y})^2}} \quad (1)$$

мында, -шайкештик коэффициенти; x-четөлкөлүк инвестициялар; у- ИДӨ; \bar{x} - x тин орточо арифметикалыгы; \bar{y} - у тин орточо арифметикалыгы.

Таблица 2.6

Четөлкөлүк инвестициялардын көлөмүнүн жана кээ бир макроэкономикалык көрсөткүчтөрдүн динамикасы

Жыл	Четөлкөлүк инвестициялардын жалпы көлөмү, млрд. долл.	ИДӨ млрд долл.	Тышкы соодалык жүгүртүү, млрд. долл.	Калктын бир кишинин орточо кирешеси (долл)	Жумушсуздуктун деңгээли %
2014	5,4	7,5	7,6	81,26	8,0
2015	5,6	6,7	5,6	77,23	7,6
2016	5,3	6,6	5,5	60,14	7,2
2017	5,2	7,7	6,3	68,2	6,9
2018	6,9	8,3	7,1	78	6,2
2019	7,3	9,4	7	81,4	5,5
2020	6,9	8,3	5,7	72,3	5,8
2021	6,3	9,3	8,3	78,5	5,3
2022	9	12,1	12,1	92,9	4,9
2023	7,1	14	15,9	109,2	4,1

Булагы. КРУСК маалыматынын негизинде автор менен түзүлдү

Четөлкөлүк инвестициялардын жана макроэкономикалык көрсөткүчтөрдүн шайкештигинин коэффициентин эсептөө (1) тиркемеде келтирилди.

Шайкештиктин байланыштык күчүн баалоо үчүн Чеддоктун шкаласын колдонобуз (таблица 2.7).

**Өзгөрмөлөрдүн ортосундагы байланыштын күчүн Чеддоктун
шкаласы боюнча талдоо**

Мааниси	Интерпретациялоо
0 дөн 0,3 кө чейин	өтө начар
0,3 дөн 0,5 ке чейин	начар
0,5 тен 0,7 ге чейин	орточо
0,7 ден 0,9 га чейин	жогору
0,9 дан 1 ге чейин	өтө жогору

Четөлкөлүк инвестициялардын чондугу менен ички дүң өндүрүмдүн ортолорундагы көзкарандылыкты изилдоодо 0,99759 ге барабар шайкештик коэффициенттери алынды. Бул олуттуу оң байланышты күбөлөйт; четөлкөлүк инвестициялардын көлөмүнүн көбөйүшү ИДӨ нүн өсүшүнө олуттуу таасир этет жана 2.1-сүрөтүндө келтирилген, байкалган өз-ара байланышты эмпирикалык түрдө далилдейт.

Тышкы соода жүгүртүүсү менен четөлкөлүк инвестициялардын ортосундагы шайкештиктин коэффициенттери 0,99327 ге барабар. Бул дагы өтө жогору шайкештикти айгинеледи.

Шайкештик коэффициенттерин эсептегендеги, четөлкөлүк инвестициялардын: калктын ар-бир кишинин орточо кирешесинин ортосундагы 0,9308 го барабар көзкарандылыгы – жогорку көзкарандылык, жана – жумушсуздуктун 0,9530 га барабар деңгээли – өтө жогору көзкарандылык четөлкөлүк инвестициялардын келип киришинин өсүшү менен калктын ар-бир кишинин орточо кирешеси да өсөрүн, ал эми ишсиздиктин деңгээлинин жана четөлкөлүк инвестициялардын көзкарандылыктары эсептелген коэффициенттердин бардыгынын ичинен эң төмөнкүсү болот да, тескери байланыштын бардыгын далилдейт. Б.а.

четөлкөлүк инвестициялардын көлөмү чоңойгон кезде кошумча жумушчу орундар түзүлөт да, жумушсуздуктун деңгээли төмөндөйт.

Ошентип, жүргүзүлгөн эсептөөлөр четөлкөлүк инвестициялар Кыргызстандын экономикасы үчүн олуттуу рольду ойноорун ачык далилдейт.

Бирок инвестициялык сектордогу оң умтулууларга карабастан, дүң чогултуунун (топтоонун) деңгээли туруктуу экономикалык өсүштү камсыздай ала турган абалга дагы эле жете электигин белгилеп кетүүбүз керек. Четөлкөлүк инвестицияларды тартуу атандаштыгында биз тартылган инвестициялардын көлөмү боюнча кошуна өлкөлөрдөн аябай эле арттабыз. Инвестициялык ресурстарды жана эффективдүү пайдалануу сферасындагы эң маанилүү көйгөй болуп, инвестициянын көлөмүн көбөйтүү эле эмес, алардын түзүмүн, тикелей, портфельдик жана башка инвестициялардын катнаштарын өзгөртүү менен максаттуу башкаруу жана каалагандай акыркы натыйжага жетүү эсептелет. Бул четөлкөлүк инвестицияларды максаттуу таргеттөө ыкмаларын колдонуунун эсебинен жетилиши мүмкүн.

2.3. Чет өлкөлүк капиталды тартуу аркылуу мамлекеттик инвестирлөө программасын ишке ашыруунун эффективдүүлүгүн баалоо (КР нын Электрэнергетикалык тармагынын мисалында)

«Мамлекеттик инвестициялар өлкөнүн социалдык-экономикалык абалын жакшыртууга багытталган улуттук өнүгүүнүн каалагандай стратегиясында урунттуу рольду ойноого чакырылат. Базарлар экономикалык өнүгүүгө дем берүүчү кубаттуу механизмдерден болушат, бирок алар туруктуу экономикалык өнүгүү үчүн талап кылынган экономикалык активдүүлүктү жана социалдык акыйкаттыкты камсыздоого көпчүлүк учурда күчтөрү жетпей

калат. Мамлекеттик инвестициялар базардын кемчиликтерин түздөөдө, өзгөчө узак мөөнөттүү өнүгүүгө байланыштуу, урунттуу рольду ойной алышат жана ойноолору керек»[Ха-Цзюнь Чан].

Биздин өлкөдө финансылык ресурстар чектелүү болгондугуна жараша МИТ инвестициялык программалар боюнча сандык приоритеттерди аныктайт. Ушуну менен бирге программалар, алардын жетишерлик приоритеттүүлүгүн жана сапатын камсыздай тургандай бир катар критерийлерди эске алуу менен каралат.

Чет мамлекеттен келүүчү жеңилдетилген насыялардын шарттарынын көп түрдүүлүгү эртеби же кечпи бул процесстин жүрүшүнө бүт көңүлдү бурууга алып келиши керек эле, себеби бул учурда салык төлөөчүлөргө оор түйшүк болуучу, тышкы карыздын көйгөйү өсөт. Инвестициялык долбоорлорду тандап алуу, приоритеттүүлүгүн, алардын өлкөнүн социалдык – экономикалык өнүгүшү үчүн эффективдүүлүгүн жана маанилүүлүгүн аныктоо процессин ишке ашырууну баалоо жана ишке ашыруу процессинин өзү, аякы экономикалык жыйынтыка жетүү четөлкөлүк инвестирлөөнү тартуунун каралган облусун изилдөөнү шарттайт.

Электрэнергетикалык тармакты өндүрүүнүн инвестициялык долбоорлордон болгон мультипликативдүү эффект.

Ири инфратүзүлүштүк **долбоорлор** инвестирлөөчүнүн, региондун, экономиканын, мамлекеттин жана коомдун конкреттүү маселелерин чечүү үчүн гана эмес, ар кандай деңгээлдеги мамлекеттин бюджетке кирешелердин келип түшүшүн камсыз кылат, жаңы жумушчу орундарды түзөт, ИДӨ нүн өсүшүн жана өнөр жай өндүрүшүнүн өнүгүшүнө инвестирлөөнү камсыздайт, өлкөбүздүн алыскы региондорунун өнүгүшү үчүн шарттарды түзөт. Мындай долбоорлордун масштабдуулугун жана алардын жыйынтыктарынын улуттук экономика үчүн маанилүүлүгүн эске алуу менен, аларды ишке ашыруунун макроэкономикалык натыйжаларын эске алуунун керектиги келип чыгат [1].

Теорияда, мамлекеттик инвестициялык долбоорлордун эффективдүүлүгү жалпыларга таанылган;

- коомдук (экономикалык) эффективдүүлүк;
- коммерциялык (каржылык) эффективдүүлүк;
- бюджеттик эффективдүүлүк

сыяктуу түрлөрдүн негизинде аныкталат.

Коомдук маанилүүлүктөгү долбоорлорду баалоо эки этапта жүргүзүлөт. Биринчи этапта долбоордун эффективдүүлүгү чогуусу менен каралып, биринчи иретте *коомдук* баалоо жүргүзүлөт. Коомдук эффективдүүлүк канааттандыруу эмес болуп калган кезде долбоор мамлекеттик колдоого талапкер боло албайт. Эгерде долбоордун коомдук эффективдүүлүгү жетишерлик болсо, анда анын *комерциялык эффективдүүлүгү* бааланат [эфф. баалоо. 177б].

Коммерциялык (каржылык) эффективдүүлүк долбоорду ишке ашыруунун ага тикелей катышуучулар үчүн каржылык натыйжасын эске алат. Ал чыгымдардын жана каржылык жыйынтыктардын кирешелүүлүктүн талап кылынган деңгээлин камсыздоочу катнашы менен аныкталат. Коммерциялык эффективдүүлүк экономикалык көз караш боюнча техникалык, технологиялык жана операциялык чечүүлөрдү мүнөздөйт деп эсептелет.

Кыргызстанда мамлекеттик инвестициялык долбоорлордун эффективдүүлүгүн баалоо жолдору КР нын Маминвестинин 2004 ж. 04.11. деги №13 «МИП ти приоритеттөө жөнүндө» токтомунда жана 2012 ж.30.08. деги «Мамлекеттик инвестицияларды башкаруу боюнча» колдонмосунда толук регламенттелген. Бул документтерде инвестициялык долбоорлорду баалоо боюнча усулдук колдонмону курамына камтыган инвестициялык долбоорлорду тандоонун негизги принциптери жана критерийлери, чагылдырылган.

Аталган колдонмого ылайык долбоорлор төмөндөгүдөй принциптер боюнча тандалып алынат;

- КР нын социалдык – экономикалык өнүгүүсүнүн приоритеттерине ылайык келүү;

- Эл аралык каржылык институттардын жана донор-өлкөлөрдүн жардамынын стратегиясына туура келүү;
- Мамлекеттик карызды башкаруу стратегиясына ылайык четөлкөлүк долбоорлорду ишке ашыруу үчүн берилген карыздарда грант-элементинин жогорку деңгээлде болушу;
- Инвестициялык долбоорлордун жогорку эффективдүү болушу.

Аталган колдонмодо эффективдүүлүк долбоордун таза дисконттирленген кирешесин, кирешелүүлүктүн экономикалык нормаларын эсептөө жана долбоордун фискалдык таасирин же башкача айтканда бюджеттик эффективдүүлүгүн эсептөө боюнча аныкталат:

МИП боюнча каржыланган энергетикалык сектордун инвестициялык долбоорлору, коомдук маанилүү болушат жана аларды ишке ашырууну баалоодо коомдук эффективдүүлүгүнүн деңгээлин кароо керек.

Долбоордун коомдук эффективдүүлүгүн баалоо улуттук экономиканын, ички дүң өндүрүмү, өлкөдөгү инвестициялык активдүүлүк, мамлекеттик бюджеттин толуп турушу, калктын алектениши (мурдакы жумуш орундарын сактоо жана жаңыларын түзүү), өлкөнүн экспорттук потенциалын жогорулатуу ж.у.с. урунттуу аспектер боюнча долборду ишке ашыруунун эффективдүүлүгүн чагылдыруусу керек.

Макроэкономикалык эффективдүүлүгүнүн жогоруда саналган көрсөткүчтөрүн баалоо, долбоорду ишке ашыруудан тикелей пайда болуучу түздөн түз көрсөткүчтөрдүн өсүүсүн гана эске албастан, катышуусу кошумча экономикалык байланыштардын, өндүрүштүк чынжырчалардын жана оң эффекттердин пайда болуусуна өбөлгө түзүүчү экономиканын тутумдаш тармактарын, жабдууларды, бөдрөтчүлөрдү, кызмат көрсөтүүчү жана унаа компанияларды тартуунун эсебинен да болуучу кыйыр көрсөткүчтөрдүн да өсүүсүн эске алуу менен жүргүзүлүүсү керек. Тикелей жана кыйыр эффекттердин жыйындысы макроэкономикалык көрсөткүчтөрдүн толук өсүшүн баалоого мүмкүндүк берет.

Инвестициялык долбоорлорду ишке ашыруудан болуучу макроэффект инвестициялык ишмердүүлүктүн сферасына, долбоордун ресурстарга, кардарларга, инвестицияларга, инфратүзүлүшкө болгон керектөөсүнө канагаттандыруучу экономиканын тутумдаш тармактарын тартуу менен шартталат. Долбоорду ишке ашыруу компаниялардын ишмердүүлүк активдүүлүгүн, алар чыгарган өндүрүмдөргө, көрсөткөн кызматына болгон кошумча суроо-талаптардын пайда болушу түрүндө стимулдайт жана ошондой эле мамлекеттик бюджетке кошумча салыктык түшүүлөрдү камсыздайт [3]. Компаниянын кызматкерлери жана бюджет долбоордун ишке ашышынан тикелей алышкан киреше, керектөөнүн кошумча жаңы циклин өбөлгөлөйт да, бул өз иретинде кийинки реалдуу экономикалык өсүштү ички жана тармактар аралык байланыштар аркылуу камсыз кылат. Керектөөнүн жогорулашы өндүрүштүн өсүшүн жана кеңейишин, көрсөтүлгөн кызматтардын санынын жана сапатынын жогорулашын стимулдайт, ал эми өндүрүп чыгарууну кеңейтүү – иштеп жаткан өндүрүштүк кубаттуулуктарды толук жүктөөгө мүмкүнчүлүк түзөт. Жаңы өндүрүш өсүп жаткан өндүрүштүн ишин камсыздоого керек болуучу жаңы жумушчу орундарды пайда кылат. Натыйжада катышуучуларынын экономикалык активдүүлүктөрүн уламдан-улам күчөтүп турган туруктуу макроэкономикалык процесс пайда болот.

КР нын өкмөтү инвестициялык долбоорлорду мамлекеттик каржылоону активдүү колдонот (2.2 бапта каралган).

Кыргызстан үчүн приоритеттүү жана стратегиялык маанилүү секторлордун бири – энергетикалык тармак болуп – буга мамлекеттик инвестицияларды каржылоонун олуттуу бөлүгү жумшалат.

Энергетикалык сектор ишканалар жана калк үчүн энергияны берүүчү негизги тармак болот жана электр энергиясын экспорттоо аркылуу ИДӨгө салым кылууну камсыздоо аркылуу өлкөнүн экономикалык өсүшүндө маанилүү рольду ойнойт.

Кыргыз Республикасында электрэнергетика тармактын келечектеги өсүшүнө таасир көрсөтүүчү бир катар өзгөчөлүктөргө ээ. Казахстан, Өзбекстан, Тажикстан жана КЭР дин ортолорундагы чыңалуусу 10-500 кВ болгон мамлекеттер аралык электрди берүүчү чубалгылардын, Токтогул ГЭС инин көп жылдык жөндөөгө ээ ири суу сактагычынын бардыгы, жана гидроэлектрстанцияларынын олуттуу басымдуулук кылышы электрэнергиясын жана кубаттуулуктарды иштеп чыгуу балансында энергия системасынын оң өзгөчөлүктөрү болушат. Электр энергиясынын көлөмүнүн басымдуу бөлүгүнүн, 90% га жакыны, ГЭС тер де өндүрүлүп чыгарылышы анын өздүк наркын олуттуу төмөндөтөт да, энергия системасынын жогорку эффективдүүлүгүн камсыз кылууга мүмкүндүк берет.

Электрэнергетика – электр энергиясын өндүрүү жана бөлүштүрүү аркылуу өлкөнүн эл чарбасынын баардык тармактарын электрлештирүүнү камсыз кылган комплекстүү тармак. Өлкөнүн эл чарбасынын туруктуу өнүгүшү, илимий-техникалык прогресстин деңгээлинин жогорулашы энергетиканы турактуу өнүктүрүүсүз мүмкүн эмес. Электрэнергетикалык сферанын бардыгы жана үзгүлтүксүз иштеп турушу ар-түрдүү чектеш тармактардын өсүшүн стимулдап, иш жүзүндө экономиканын баардык сфераларынын;

- агроөнөр жай комплексин;
- унаалык инфра түзүлүштүн;
- өндүрүштүн;
- коргонуу комплексинин;
- туристик-рекреациондук комплекстин;
- коммуналдык ситемасынын;
- жаратылышты коргоо комплексинин

өсүшүнүн алкагында олуттуу мультипликаттуу (экономикалык жана социалдык) эффекттерди алууга мүмкүндүк берет жана дагы ушулардайдын

энергетикасынын мультипликатору (электроэнергиясын, газды жана сууну өндүрүү жана бөлүштүрүү) – электр энергиясын, газды жана сууну өндүрүүгө жана бөлүштүрүүгө болгон инвестицияларды көбөйтүүнүн жана кыскартуунун натыйжасында ички дүң өндүрүм канча эсеге өсөөрүн же кыскарарын көргөзүүчү санариптик коэффициент.

Мультипликатордун коэффициентинин экономикалык мааниси-энергетикалык тармака келип түшкөн каалагандай кошумча чыгымдар, энергетикалык ресурстарды пайдалануунун жардамы менен товарларды өндүрүүнүн жана кызмат көрсөтүүнүн натыйжасында эл чарбасынын башка чектеш тармактарынын киреше алуусуна алып келерин билгизет. Өзгөртүп түзүүлөрдүн чынжырчасынын ар-бир кадамында бул киреше сактоонун жана капитал салымдоонун булагы болот жана андан ары да ушундай сыяктуу.

Мультипликатордун эффективдүүлүгү жөнүндөгү Кейнстин теориясына ылайык, экономиканын кайсы бир аймагына жасалган салымдоо калктын алектенишин жана ошондой эле өндүрүштүн көлөмүнүн жогорулашын өбөлгөлөйт да, товарга болгон суроо-талап өсөт. Инвестициялардын мультипликатору өзүн инвестициялардын экономиканын ар-кандай аймактарына көргөзгөн оң таасиринин даражасын чагылдыруучу көрсөткүч катары көргөзөт жана көбөйтүүчү маанисине ээ, себеби бул көрсөткүч инвестициялык кошуулардын таасири астында суроо-талапты күчөтүп, ошону менен өлкөнүн кирешесин көбөйтүүнү өбөлгөлөйт.

Ж.Кейнстин теориясын колдонуу менен мамлекет инвестицияларды стимулдап, өндүрүштүн жана калктын алектенишин олуттуу жандандыра алат. Инвестициялар жана малекеттик чыгымдар аркылуу өлкөнүн улуттук кирешесине көргөзүлгөн синэнергетикалык эффектти, экономикалык теорияда мультипликативдик эффект, ал эми аталган өз-ара байланышты сүрөттөөчү түзүлүштү – мультипликатордун модели (1.1. бапта каралган) деп атоо кабыл алынган.

Мультипликативдик эффект чыгымдардын булагынан: жеке же мамлекеттик экендигинен көз карандысыз түрдө, экономикалык субъектердин

керектөөчү чыгымдарынын өсүшү менен көбөйөт. Мультипликатордун модели жалпы түрдө төмөндөгүчө жазылышы мүмкүн:

$$\Delta Y = k \cdot \Delta C$$

мында, ΔY - чыгымдарды ΔC чоңдугуна көбөйткөндөгү улуттук кирешенин кошумча өсүшү; k – мультипликатор – санариптик коэффициент.

Тиешелүү түрдө, инвестициялардын жалпы суммасынын кошумча өсүшүнүн таасири астында кирешенин көбөйүшүнүн даражасын көргөзүүчү – инвестициялардын мультипликаторун төмөнкүдөй формула менен туюнтууга болот:

$$k = \frac{\Delta Y}{\Delta I},$$

мында ΔY – кирешенин кошумча өсүшү; ΔI –инвестициялардын кошумча өсүшү.

Таблицада КР нын энергетика сферасындагы инвестициялардын мультипликаторунун жана инвестициялардын эффективдүүлүгүнүн көрсөткүчүнүн эсептелгендери келтирилди.

№ п/ п	Көрсөткүчтөр	Өл. бир	жылдар									
			2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
1	Ички дүң өндүрүм (ИДӨ)	Млрд АКШ долл	7,47	6,68	6,81	7,7	8,27	9,37	8,27	9,25	12,13	13,44
2	Өндүрүшкө инвестициялар жана электр энергиясын, газды бөлүштүрүү (I)	Млрд АКШ долл	14,4	4,2	0,1	1,8	0,4	0,1	11,0	11,0	0,4	0,4
3	Инвестицияларга ыкаачылык (MPI= $\Delta I / \Delta ИДӨ$)	Көэф.		0,01	-0,03	0,02	0,04	0,87	0,19	-0,72	0,04	-1,58
4	Инвестициялардын жөнөкөй мультипликатору (K= $1/1-MPI$)	Көэф.		1,01	0,97	1,02	1,05	7,51	1,24	0,58	1,05	0,39
5	Мультипликатордун (экономикалык эффективдүүлүктүн) коэффициенти (Эин= $\Delta ИДӨ / \Delta I$)	Көэф.		33,88	-8,79	1,93	12,51	0,81	1,20	0,46	-2,37	-0,05

Энергетикалык секторго четөлкөлүк инвестицияларды тартуунун максатка ылайыктуулугун баалоо үчүн Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүкө ээ мезгилиндеги аталган тармакта түзүлгөн кырдаалды кароо кекек.

2014 жылдан баштап Кыргыз Республикасынын Өкмөтү энергетика тармагына четөлкөлүк насыяларды тартып келет.

Баардыгы 1,2млрд. АКШ доллары түзүп, анын ичинен ири каржылоону сарптаган долбоорлор Бишкек ЖЭбин өркүндөтүүгө 386млн. АКШ доллары жана «Датка - Кемин» электр берүү чубалгысы 600 млн АКШ доллары жана 200 млн АКШ доллары энергетикадагы башка чыгымдары.

Булак: КРнын энергетика министрлиги

2.3 диаграммасы. Кыргыз Республикасынын энергия тармагындагы капиталдык каурулушту каржылоо

2.3 диаграммасында көрүнүп тургандай капиталдык курулушту каржылоонун негиги булагы болуп чет өлкөлүк насыя болуп калды.

Ошондой эле көйгөйлүү маселелрдин бири болуп, каражаттык жетишпегендигин республикалык бюджеттен биригип каржылоосу.

Азыркы учурда да, эң эле рентабельдүү тармак - электрэнергиясына болгон талапты толук камсыздай албагандыктан 2023жылы электрэнергияны 3,5 млрд.кВтс.көлөмүндө импорттоо дуушар болду.

1660,7 млн АКШ доллары, анын ичинен 1468,3 млн АКШ доллары насыялар жана 192,4 млн АКШ доллары, б.а. инвестициялардын жалпы суммасынын 21,9% грант түрүндө берилди. Ал эми акыркы беш жылда, 2010-жылдан 2015-жылга чейин энергетикалык сектор мамлекеттик инвестициялардын эсебинен каржыланган долбоорлордун көлөмү боюнча биринчи орунду ээлеп, каржылоонун жалпы көлөмүнүн 43% на ээ болду. Мамлекеттик инвестициялардын көлөмүнүн акыркы жылдардагы өсүшү эчактан эле пландалып жана стратегиялык документтерде (тиркемеде көрсөтүлөт) чагылдырылган стратегиялык маанилүү инвестициялык долбоорлорду каржылоо менен шартталат.

Энергетикалык системада кризистин пайда болушунун шарттары

1. Казакстан менен Өзбекстандын энергосистемаларынын БА БЭС тен чыгуу боюнча коркутуусу күч алды, мындай учурда Кыргызстанда электрэнергиясынын олуттуу жетишпегендиги орун алмак. Баасынын өсүшү менен табигый газдын Өзбекстандан келиши үзгүлтүккө учурап турду. Бул мезгилде КР нын калкынын электр энергиясын колдонуулары кескин өсүп, өлкө электр энергиясынын жетишсиздигине туш болду, себеби өлкөнү электроэнергиясы менен камсыз кылуу камсыздоочунун бир гана булагынан Нарын каскадынын ГЭС теринен – (Токтогул ГЭС инен ж.б.) болуп турган;
2. Суунун тартыштыгы орун алган (2008-2009), (2014-2015) жылдары Казакстан менен Өзбекстандын энергосистемаларына электр энергияны экспорттоо мүмкүн болбогондуктан ЖЭБ үчүн отунду сатып алууга жумшалуучу каражаттар түшпөй калды, жана ошондой эле энергетикалык объекттердеги жабдууларды жаңылоого жана кармап турууга каражаттар жок болуп калып, техникалык жоготуулар өстү;

3. Токтогул ГЭСи жана агымдын төмөн жагындагы каскаддар өлкөнүн түштүгүндө жайланышкан, ал эми электрэнергияга болгон талап негизинен өлкөнүн түндүгүндө калыптанат. Берүүчү система Кыргызстанда түштүк менен түндүктү 500кВ туу өзүнчө чубалгы жана Өзбекстан жана Казакстан аркылуу өтүүчү 500кВ өзүнчө чубалгы менен бириктирет. Системанын электр берүүчү аймактык чубалгылардан көз карандылыгы кыргыз системасынын кошуна эки мамлекеттердин системалары менен бириккендигин андан ары сактоону талап кылып турган. Өлкөнүн электр энергиясын берүүсүнүн чет өлкөлүк системалардан болгон бул көз карандылыгы энергетикалык коопсуздук боюнча бушаймандыкты пайда кылган.
4. Дагы бир сезилерлик катачылык энергетикалык секторду башкарууну уюштурууну жана жөндөөнү реформалонун шашылыш өткөрүлүшү болду, мунун натыйжасында мындан олуттуу жыйынтыктар чыкпады. Белгилей кетүүчү нерсе акыркы жылдарда тармакты башкаруу жана жөндөө, коррупция менен күрөшүү жана – укуктук документтердин иштеп чыгуу багытында оң өзгөрүүлөргө жетишүү аркеттери көрүлүүдө;
5. Энергосекторду башкарууда энергия алып жүрүүчүлөргө болгон экономикалык жактан өзүн актабаган тарифтин саясаттан орун алышы да олуттуу көйгөй болууда. Бул саясат энергокомпаниялардагы каржылык жетишпегендикке, алардын каржылык туруксуздугуна жана төлөй албастыгына алып келди. Энергетикалык компаниялардын жана ЖЭК тердин ишканаларынын ишмердүүлүгүн электр – жана жылуулук энергиясынын өздүк наркынан төмөн болгон тарифтерди жогорулатуу аркылуу жөндөө базар экономикасынын мыйзамдарына туура келбеди.

Жогоруда аталган баардык көйгөйлөр энергетикалык тармакта критикалык кырдалды түзүштү, бирок четөлкөлүк инвестициялар кырдалды андан ары начарлатууга жана аталган тармакты жоготуп алууга жол бербеди. Ошентип, мамлекет тармакты колдоо үчүн инвестицияларды тартуу боюнча эл аралык

келишимдерди түзүү менен өлкөнүн социалдык-экономикалык начарлашына алып келүүчү энергетикалык кризистен кутула алды.

500 кВ тук «Датка - Кемин» электр берүү чубалгысын жана «Кемин» электр тартуу чордонун куруу КЭР дин Эксимбанкы тарабынан 389,8 млн АКШ долларына каржыланып, Кыргызтандын энергетикалык көз каранды болбостугун камсыздоого багытталган. Ошентип 220-500 кВ тук ички-энергия шакеги түзүлүп Нарын каскадынын ГЭС теринен (Токтогул, Күрпсай, Шамалды Сай ж.б. ГЭСтерден) өлкөнүн түштүгүнө жана түндүгүнө Казакстан аркылуу жылына 200-214 млн кВт.саат көлөмүндөгү электр энергиясын акы төлөө менен транзиттөө кыскарды. Ошентип, келечекте Камбар-Ата 1 жана 2 ГЭС теринин кубаттуулугун берүү камсыздалат жана ошондой эле электр энергиясын коңшу мамлекеттерге экспорттоо көбөйтүлөт;

- Экинчи ири долбоор КЭР дин Эксимбанкы тарабынан АКШ нын 386,0 млн долларына каржыланган «Бишкек шаарынын ЖЭБин кайра куруу долбоору. Долбоор энергетикалык коопсуздукту, энергосистеманын Токтогул суу сактагычына суунун агып келүү деңгээлинен жана көмүрдү импорттодон болгон көз карандылыгын азайтуу аркылуу камсыз кылууга багытталган. Бишкек шаарынын ЖЭБин кайта куруунун натыйжасында буу казандары жергиликтүү Кара-Кечелик көмүрдү жагууга ыңгайлаштырып, энергосистеманын көмүрдү импорттоодон болгон көз карандылыгы азаят;
- Ошондой эле өлкөнүн энергетикалык көзкаранды эместигин, ички магистралдык электр тармактарын жана иштеп чыгуучу булактарды өнүктүрүүнүн эсебинен чындоо иш чаралары каржыланууда. Электр кубаттуулугунун жана энергиясынын дүң базарын калыптандырууну камсыз кылган, электр энергиясын коммерциялык эсепке алуу системасын техникалык жактан кайра жабдуу жана өнүктүрүү боюнча бир топ иштер аткарылды. Электр энергиясын фидердик боюнча эсеп кысаптоо боюнча жүргүзүлгөн чараларга жараша, жана электр энергиясын коммерциялык эсеп кысаптоонун автоматташтырылган

өлчөө-маалыматтык системасын (ЭКЭАӨМС) жайылтуунун натыйжасында коммерциялык жоготууларды 2005-жылдагы 21%дан 2014-жылдагы 0,9% га чейин кыскартууга жетишүү оң фактор болуп саналат. Бул долбоор Бүткүл дүйнөлүк банк тарабынан КР да электр энергиясын сактоону, эсеп-кысаптоону жана ишенимдүү кылууну жогорулатуу боюнча «Инфратүзүлүштү инвестирилөө» долбоорду ишке ашыруу үчүн каржыланган.

КР нын өкмөтү өлкөнүн энергетикалык коопсуздугун камсыздоо, жана ошондой эле анын экспорттук потенциалын өнүктүрүү боюнча чара көрүүлөрүн төмөндөгүдөй документтерде аныктады:

- Жогорку Кеңеши 2018-жылы 14-апрельде бекиткен 2008-2010 ж.ж. үчүн улуттук энергетикалык программа, жана ЖЭК ти өнүктүрүүнүн 2025-жылга чейинки стратегиясы;
- КР ны 2013-2017 ж.ж. мезгилинде туруктуу өнүктүрүүнүн улуттук стратегиясы (КР нын Президентинин 2013-жылдын 21-январындагы №11 Указы)
- КР нын Өкмөтүнүн 2013-жылдын 30-апрелиндеги токтому менен жактырылган, КР ны 2013-2017 жылдары туруктуу өнүктүрүүгө өтүү боюнча программа;
- КРнын Өкмөтүнүн 2015-жылдын 25-августундагы №601 токтому менен бектилген 2016-2017 ж.ж. энергияны сактоо жана энергия эффективдүүлүгүн пландоо боюнча КР нын Өкмөтүнүн программасы.

2 бап боюнча жыйынтыктоо.

1. Бул бапта Кыргыз мамлекетине чет өлкөлүк инвестицияларды тартууда азыркы учуру менен 10 жылдык абалы талданды, анын катарында: тике чет өлкөлүк инвестициялар, портфельдик инвестициялар жана мамлекеттик инвестициялар, ичинде- тыштан тартылып келинген, программалык инвестициялардын ишке

ашышынын эффективдүүлүгү да бааланды. Ошо менен бирге инвестирлөөдө жөнгө салуучу ички ченем-укуктук негиздерди, институционалдык түзүлүштөрдүн буга чейинки өзгөрүүлөрү жана учурдагы абалы каралып, Кыргыз мамлекети менен чет өлкөлүк инвесторлор ортосундагы талаш-тартыштарды жөндөөдөгү эл аралык уюмдарынын тизмеги, келишимдер каралды жана сот иштеринин жыйынтыгы, инвестициялык жагымдуу климатын түзүүдө таасирлөөчү фактор катары талданды.

2. Чет өлкөлүк инвестициялардын Кыргыз мамлекетинин экономикасына болгон таасирин далилдөө үчүн функциянын негизинде Пирсондун коэффициентин пайдаланып макроэкономикалык көрсөткүчтөр менен болгон шайкештик Чеддоктун шкаласын колдонуу менен өтө бийик деңгээлде экени аныкталды.
3. Мамлекеттик инвестицияларды стратегиялык жактан эффективдүүлүгүн аныктоого үчүн башка тармактарды да жандандыруучу процессине ээ болгон энергосектордун мисалында талданды, баалоодо биринчиден; коомдук мультипликативдик коэффициентин аныктоо сунушталып жана;
4. Мамлекеттик стратегиялык инвестициялардын эффективдүүлүгүн баалоодо: *коомдук (экономикалык) эффективдүүлүк, коммерциялык (каржылык) эффективдүүлүк жана бюджеттик эффективдүүлүктөрдүн негизинде жүргүзүү керектиги аныкталды.*

3 БАП. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНА ЧЕТ ӨЛКӨЛҮК ИНВЕСТИЦИЯЛАРДЫ ТАРТУУНУН ФИНАНСЫЛЫК МЕХАНИЗМИН ОПТИМАЛДАШТЫРУУ

3.1. Кыргыз Республикасынын электрэнергетикалык тармагына чет өлкөлүк капиталды тартуу боюнча инвестициялык саясаттагы көйгөйлөр

Инвестициялык жигердүүлүккө көңүл бурууга басым жасоо бүгүнкү күндө фундаменталдык көйгөйлөрдөн болуп калды. Биздин шарттарда инвестициялык климаттын эң маанилүү критерийлеринин бири болуп, инвесторлор үчүн кепилдикти камсыз кылуу болуп калды, тилекке каршы мамлекеттик саясий эрк жетишсиз болууда. Инвесторлор өзгөчөлүгүнө жараша дал ушуга өтө чоң көңүл бурушат.

Мыйзам чыгаруучулук контекстте инвесторлордун активдерине кепилдик берүү орун алат жана ушуну менен бирге аталган пункт негизги мыйзамда чагылдырылган, бирок иш жүзүндө тескери жакка ээ болот.

Энергетика секторундагы инвестицияларды талдоодон биз аталган тармактын инвестициялык талап кылуусундагы өтө чоң мүмкүнчүлүгүн түшүнө алдык. Бирок, аталган сектордун карызынын көптүгү менен бирге, саясатташтыруунун өтө чоң деңгээлинин орун алышынын себебинен энергетика секторундагы ири долбоорлорго чоң инвестицияларды тартууга негиз бербей келет.

Атап айтканда, Камбар-Ата 1,2 ГЭСи боюнча. Кээ бир баалоолор боюнча, Камбар-Ата-1 ГЭСин толук ишке ашыруу үчүн 5 млрд АКШ доллары Камбар-Ата-2 үчүн 2,5 млрд. АКШ доллары болжол менен талап кылынат.

Салымдоонун же инвестирлөөнүн критерийлеринин бири болуп – долбоордун чыгымынын акталышы жана мамлекет тарабынан активдерди экспроприациялоодон сактоо кепилдигин берүү саналат, азыркы учурда мындай кепилдиктер жөнүндө эч сөз жок.

Инвевестицияларды тартуунун жыйындылары жөнүндө тартуу контексинде биз ар кандай караштарды айта алабыз.

Эгерде статистикага кайрылсак көрсөткүчтөрдүн бири болуп тикелей чет өлкөлүк инвестицияларды тартуу болуп саналат.

3.1-диаграммасынан көрүнүп тургандай, Кыргыз Республикасына 2013-жылы тартылган инвестициялардын жалпы көлөмү болжол менен 5487,0 млн АКШ долларын түзгөн. Эгерде жалпы тартылган инвестициялар боюнча карасак жетишээрлик жогорку деңгээл, бирок ошол эле жылы тикелей инвестициялар болжол менен 964,5 млн АКШ долларын түзгөн, башкача айтканда, 5 эсеге аз. Бул болсо, инвестициялык климаттын абалынын изилдөө мезгили ичинде эле эмес жалпысынан алганда республиканын эгемендик мезгилинде эң төмөндүгүн билгизээрин өкүнүү менен белгилей кетүүбүз керек.

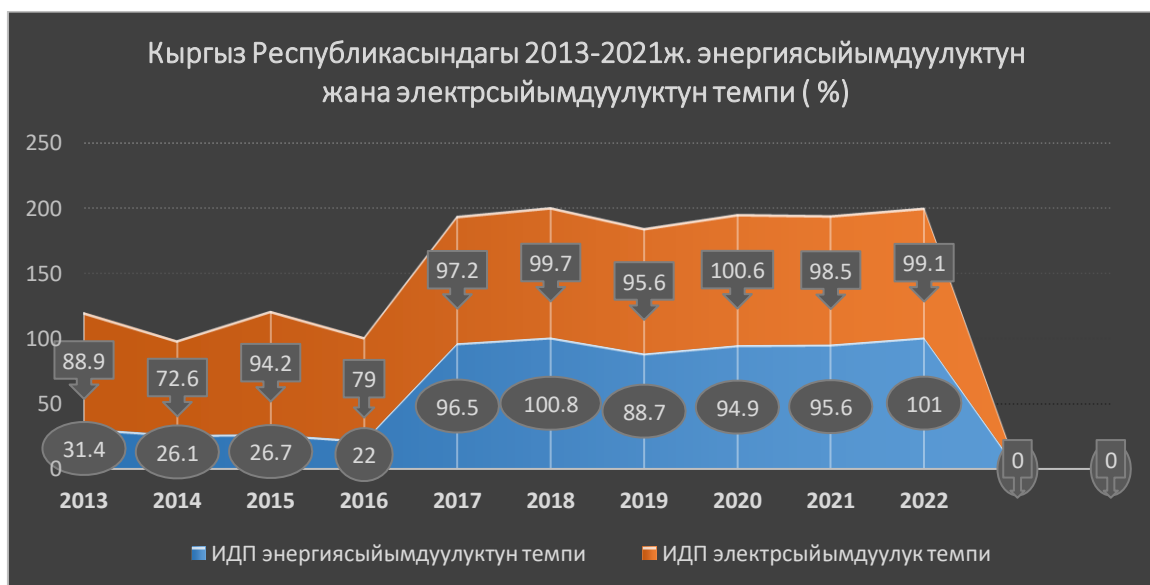
Булак: КРУСК. Кыргызстан санариптер менен

3.1-диаграммасынан инвестициялардын негизги багыттарынын бири тикелей инвестициялоо болоору жана анын түзүлүшүндөгү негизги агымдар тоо-кен өндүрүшүнө жана кайра иштетүү өнөр жайына багытталары көрүнүп турат.

Инвестициялардын мүмкүнчүлүктөрүн атап айтсак, өзгөчө, электр энергетикалык тармагында аныктоо максатында ИДӨдөгү энергия сыйымдуулукта жана электрсыйымдуулукка баа берүүбүз керек.

Энергия сыйымдуулугун баалоо системасы, керектөө рыногу убакыттын белгилүү бир мезгилинде энергия сыйымдуу өндүрүмдөрдү канчалык керектей алаарын камтыйт.

Кээ бир маалыматтарга ылайык жана эксперттердин ою боюнча, күйүүчү - майлоочу материалдар үлүшү болжол менен 1600 миң тоннага жакын, катуу отундар, атап айтканда, көмүр 1200 миң тоннага жакын, энергияны керектөө 16 млрд кВт саатты түзөт.

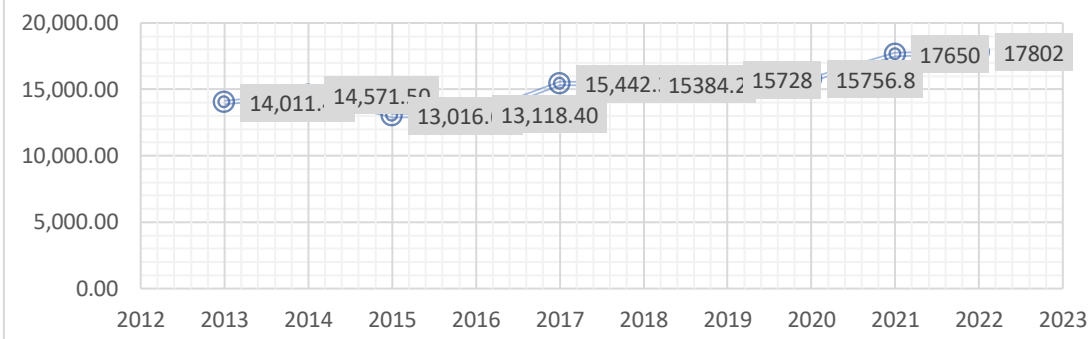
Булак: КР УСК 2023ж.

Диаграмма 3.2. Кыргыз республикасындагы 2013-2021ж. ИДӨдүн энергиясыйымдуулугунун жана электр сыйымдуулугунун өсүү темпи

3.2 диаграммасында көрүнүп тургандай, энергиясыйымдуулуктун өсүшү өндүрүштүн, анын ичинен жеке сектордогу чакан ишканалардын талаптарын керектөөсүнүн өсүшү менен байланышта болоору көрүнүп турат, себеби учурдагы талап кылуу жана сунуштоонун системасындагы канагаттануу керектөө боюнча чектөөлөр менен байланышкан.

Электрэнергетика системасынын негизги көрсөткүчтөрүнүн бири болуп, 3.3 диаграммасында көрсөтүлгөндүй электрэнергиясын иштеп чыгуу эсептелет.

Кыргыз Республикасында электрэнергиясын иштеп чыгуу 2013- 2022жж.

Булак: КРУСК 2024

Диаграмма 3.3 2013-2023жж. Кыргыз Республикасында электр энергиясын иштеп чыгуу

3.3 диаграммасынын көрүнүп тургандай электр энергиясын иштеп чыгуу, өсүү жана ушул убакытта эле турукташуу тенденциясына ээ болуп, учурда энергетика тармагы электрэнергетика системасына кошумча кубаттуулуктарды кошо албайт. Эгерде 2013жылы бул көрсөткүч 14млрд. кВт/саат түзсө, 2023 жылы 17,8млрд.кВт/саат түздү. Бул көрсөткүч эң жогорку денгээлде иштеп жатышкан генерациялоочу компаниялардын маалыматтарынан келип чыгат, ошондуктан кээ бир жагдайларда электрэнергиясын импортообузга туура келет.

Электр энергетикалык системанын негизги көрсөткүчтөрүнүн бири болуп жаңы кубаттуулуктарды киргизүү же мурдагы кубаттуулуктарды кайрадан куруу, мисалы Камбар-Ата ГЭС-2 кошумча бирдиктерин ишке киргизүү болуп саналат.

Электр энергетикадагы өтө көйгөйлүү маселелеринин бири болуп инвестицияларды тартуу эсептелет. Бул аталган тармак бир жагынан табигый монополист макамына ээ болсо, башка жагынан, республика үчүн стратегиялык болуп саналат.

Биздин оюбузча, бул сыяктуу тармактарда чет өлкөлүк капиталдардын катышуусу төмөнкүдөй түзүүчүлөрдүн көз карашы боюнча гана ишке ашат:

1. Инвестициялар электрэнергиясын бөлүштүрүүчү компанияларга өтө тактоо менен багытталышы керек, башкача айтканда, электрэнергиясын иштеп чыгуучу (генерациялоочу) бөлүгү улуттук макамына ээ болушу керек;
2. Чет өлкөлүк капиталдын катышуусу менен иштелип чыккан электр энергиясына тарифтерди аныктоо салымдын кирешелүүлүгү жагынан ачык-айкын көрсөткүчтөргө ээ болушу керек;
3. Тармактагы тарифтик саясат учурдагы социалдык жарылуучу болуп эсептелет, ошондуктан бизнес түзүмдөрүнө басым жасоодо социалдык артыкчылыктарды эске алуу керек.

Аталган тармакта инвестициялык пулду түзүү белгилүү бир эффектерди бере ала турганын белгилей кетүү керек.

Бул тармакта бизнести жүргүзүүнү баалоо үчүн бир катар мыйзамдарды иштеп чыгуу керек. Мисалы, "Акционердик коомчулуктар жөнүндө", "Табигый монополиялар жөнүндө" мыйзамдарын өзгөртүү же толугу менен кайрадан карап чыгуу, электр энергетикасында тарифтик саясат боюнча нормалоолорду иштеп чыгуу.

Эгерде Кыргызстанда бизнес жүргүзүүнүн айрым рейтингдерин карап чыксак, анда бизнести жүргүзүүнүн көрсөткүчтөрү анчалык чоң эмес деп айтууга болот.

1. Өлкөлөрдө бизнес жүргүзүүгө жагымдуу шарттарды түзүү боюнча баалоого 1 ден 190 упайга чейин берилет. Рейтинг ар бир өлкөнүн жалпы рейтингине бирдей маанидеги эффекти көргөзүүчү бир нече аныктагычтардан турган 10 тема боюнча көрсөткүчтөрдүн жыйындыларын өлчөө аркылуу түзүлөт.

Аныктагычтардын бири болуп, *"Электркамсыздоо системасына кошуу"* аныктагычы эсептелинет. Кыргызстан 2019-жылы 190 өлкөнүн ичинен 143-орунду ээлейт, жакшы абал Орусияныкы– 7-орун, начар абал Тажикстандыкы– 163-орун.

2. Өлкөлөрдүн электр энергиясын өндүрүү боюнча тизмеси.⁷

Бул рейтинг электрэнергиясынын жылдык өндүрүлүшү көрсөтүлгөн “Фактылардын бүткүл дүйнөлүк китебинде” жарыяланган баалоосун колдонуу менен 2014-2015-жылдары басмадан басылып чыккан АКШнын БЧБсынын Дүйнөлүк энергетиканын статистикалык обзорунун баалосуна негизделген.

2014-2015-жылдары 214 өлкөнүн ичинен Кыргызстан 81-орунду ээлеген. Жакшы орун Орусияныкы– 4-орун, Армения эң начар – 100-орун.

3. Киши башына электрэнергиясын керектөөсү боюнча өлкөлөрдүн тизмеси⁸

Көрсөткүчтү эсептеп чыгуу үчүн ар бир өлкөнүн бир жыл ичинде иштеп чыккан электрэнергиясын калкынын санына бөлүү пайдаланылды. Көрсөткүч Эл аралык электрэнергетикалык агенттиктин (International Energy Agency) улуттук статистиканын жана эл аралык уюмдардын маалыматтарына негизделген методикасы боюнча эсептелип чыкты. Бул көрсөткүчкө жылууулук, ядролук, геотермалдык жана гидроэлектростанциялар тарабынан иштелип чыккан электроэнергиясы киргизилген.

2014-жылы Кыргызстандын 141 өлкөсүнүн ичинен 83-орунду ээлеген, Орусия эң мыкты орунга – 28-орунга ээ болгон, начар орун Тажикстандыкы – 92-орун.

4. Бензиндин литринин 03.02.2020-жылга карата баасынын рейтинги.

Америкалык Global Petrol Prices талдоочу басылмасы бүткүл дүйнөлүк жаңылынган рейтингди жарыялады, мында бир литр бензиндин орточо баасы 1,10 (АКШ доллары) түзөөрү көрсөтүлгөн. Эң арзан бензин Казакстанда– бир литрдин баасы 0,46 АКШ доллар (9-орун), эң кымбаты Беларусияда– бир литрдин баасы \$0,83 АКШ доллар (38-орун), Кыргызстанда 1 литр бензиндин орточо баасы 0,62 АКШ доллар (21-орун) болоору катталган.

5. Кыргызстандагы ЕАЭБ жана Борбордук Азия өлкөлөрүнүн ичинен электрэнергиясына эң төмөнкү баа (1,38сом) коюлган. Ал эми эң жогорку

⁷ Wikipedia.org расмий маалыматы [Электрондук ресурс]. – кирүү режими <https://ru.wikipedia.org>

⁸ Бүткүл дүйнөлүк банктын расмий маалыматы боюнча [Электрондук ресурс].- кирүү режими <https://nonews.co/directory/lists/countries/electric-power-consumption>

нарк Белоуссияда катталып Кыргызстандын валютасына которгондо кВт.с. 7 сомду түзөт⁹

3.1 таблицасы – КМШ жана ЕАЭБ өлкөлөрүндө 2014-2020 жылдары энергосектоун өнүктүрүү боюнча рейтинг

Өлкө	Электро жабдуу системасына кошуу	Өлкөлөрдүн электроэнергиясын өндүрүүсү боюнча тизмеси		Өлкөлөрдүн киши башына электроэнергиясынын керектелиши боюнча рейтинг		өлкөлөрдүн мунай өндүрүүсү боюнча рейтинг		өлкөлөрдүн газды өндүрүүсү боюнча рейтинг		Бензиндин бааларынын рейтинг		Нарк (1 кВт.ч), сом
		орду	Электроэнергиясын өндүрүү, ГВт/ч	орду	1 кишиге кВт/ч	орду	өндүрүү (баррел/күнүнө)	орду	өндүрүү (мин. м3)	орду	Баасы (1 литр, долл.)	
жыл	2019	2014-2015		2014		2017		2015		2020		2020
Өлкөлөрдүн саны	190	214		141		217		217		-		-
Армения	30	100	7315	81	1966	103	0,1	155	0,1	-	-	5,68
Беларусь	20	63	31200	56	3680	61	32.67	89	30,000,000	38	0,83	7,0
Казахстан	67	32	91900	36	5600	13	1.810.000	30	22,890,000,0	9	0,46	3,2
Кыргызстан	143	81	14900	83	1941	90	1	88	30,000,000	21	0,62	1,38
Орусия	7	4	1091000	28	6603	1	10.550.000	2	598,600,000	28	0,72	3,86
Таджикистан	163	77	17090	92	1480	97	180	92	20,000,000	-	-	2,4
Узбекистан	36	50	54200	88	1645	52	52.91	16	55,700,000,0	26	0,69	3,4

Булак: Бүткүл дүйнөлүк банктын расмий маалыматы боюнча [Электрондук ресурс].-кирүү режими <https://nonews.co/directory/lists/countries/electric-power-consumption>

⁹ Tazabek маалымат агентигинин расмий маалыматы боюнча [Электрондук ресурс]. – кирүү режими www.tazabek.kg/news:1583832?f=cp

Инвесторлор үчүн кызыктыруучу жана жагымдуу болуп, аталган тармактын рентабелдүүлүгү кандай денгээлде экендиги жана ушуну менен бирге тармактагы кирешелүүлүк канчалык болоору эсептелет.

Каралган тармак учурдагы этапта өтө жагымдуу жана ошону менен бирге көйгөйлүү болушу мүмкүн.

Аталган тармактын атап айтсак “Кыргыз республикасынын улуттук электр тармагынын 110млрд. сомго жакын насылык карызы, бугу кошумча негизги фонддордун эскиришинин жетишерлик жогорку денгээлде болушу, жөндөлбөгөн тарифтик саясаты тармактын мезгилдүүлүгү инвестор үчүн жетиштүү тобокелчиликти түзөт.

3.2 таблицасында энергия секторунун ишканаларынын рентабельдүүлүгү жалпысынан көрсөтүлгөн. Биз негизги басымды ишканалардын рентабелдүүлүгүнө, өндүрүмдүүлүгү, электр энергиясын иштеп чыгуусу, керектөөчүлөргө берүүсү жана бөлүштүрүүсү боюнча жасайбыз.

3.2. таблицасы – энергосекторунун ишканаларынын

2018 жылдагы рентабелдүүлүгү

	Пайдалуу кендерди казып алуу өндүрүү	Электроэнергиясын өндүрүү (иштеп чыгуу), аны керетөөчүлөргө берүү жана бөлүштүрүү	Газды өндүрүү; газ түрүндөгү отундуу газ менен камсыздоо системасы аркылуу бөлүштүрүү
Киреше алуучу ишканалардын үлүшү	31,9	32,8	-
Чыгаша болгон ишканалардын үлүшү	24,1	31,0	100,0
Нөлдүк каржы натыйжага ээ	44,0	36,2	-
Сатуунун рентабелдүүлүгү	10,4	-9,4	-30,9
Операциялык ишмердүүлүктүн рентабелдүүлүгү	22,9	3,1	-23,4
Каржы-чарбалык ишмердүүлүктүн рентабелдүүлүгү	12,7	-9,7	-23,7

Булак: КРУСК. Өнөр жай 2012-2023жж.

3.2 таблицасынан көрүнүп тургандай көйгөйлүү көрсөткүчтөрдүн бири электроэнергиясын өндүрүү, сатуунун рентабелдүүлүгүн түзүүчү көрсөткүчүнүн ичинен аталган тармак терс мааниге -9,4% ээ, каржылык-чарбалыктын ишмердүүлүктүн рентабелдүүлүгү -9,7%, бул көрсөткүчтөр өтө жогорку болуп эсептелет.

Инвестициялык потенциалды өнүктүрүү үчүн азыркы учурдагы көйгөйлөрдү жана энергетика секторундагы инвестициялык саясат стратегиясын аныктай турган айрым тарыхый көйгөйлөрдү карап чыгуу зарыл.

Энергетика тармагын талдап жаткан кезекте, иштеп чыгуучу менен генерациялоочу кубаттуулукту гана аныктоо жетишээрлик эмес, себеби ошо мене бирге республиканын электр энергетикасынын негизи болуп эсептелген суу ресурстарын да эске алуу зарыл.

Эгемендикке ээ болуу менен жана экономиканы борборлоштурулган пландык башкаруудан баш тарткандан кийин Кыргызстандын энергетикасынын алдында бир катар көйгөйлөр пайда болуп, алар ушуга чейин оптималдуу чечиле элек. Экономика базарлык болуп калды да, бул болсо энергетиканын алдына өндүрүштүн көңүлдөгүдөй эффективдүүлүгүн камсыз кылуу гана эмес, тармактын чыгымын өзү актоосун жана өзү каржылоосун камсыздоо маселелерин койду. Бирок өкүнүчтүүсү энергетика өзүнүн потенциалын жогото баштады. Башкаруунун сапаты сезилерлик начарлады, негизги фонддор керектүү жаңыланууларды албады, электр энергиясын жоготуулар масштабдуу мүнөзгө ээ болду.

Энергия менен камсыздалгандык. Республиканын энергетикалык секторунун аныкталган жалпы кубаттуулугу 3863 мегаватты түзүп, анын 81% гидроэлектрстанцияларына (ГЭС) жана 19% жылуулук электрборборлоруна (ЖЭБ) туура келет. 1.1 млн ашык абоненттер электрлештирүү деңгээли 100% га жакындаган электр тармактарына туташтырылган. Кыргыз Республикасы абдан чоң гидроэнергетикалык потенциалга ээ, бирок бул потенциалдын 10% нан азыраагы гана пайдаланылат. Өлкө мунайдын жана газдын аз гана коруна

ээ болуп, алардын кору боюнча дүйнөдө тиешелүү түрдө 81 жана 90 орунду ээлейт.

Советтер Союзу учурунда Борбордук Азиянын беш республикасы өз-ара, энергия менен сууну сезондук алмашууга өбөлгө түзүү үчүн түзүлгөн Борбордук Азиянын бирдиктүү энергетикалык системасына (БАБЭС) биригишкен. Кошуна мамлекеттердин энергосистемаларынын ортосунда сутка ичиндеги, ошондой эле жылдын сезондорундагы тармака түшкөн жүктөмдөрдүн өзгөрүүсүнө жараша электрэнергиясы бири-бирине агып турган. Союздук республикалардын борбордук диспетчердик башкармасы (БДБ) Ташкент шаарындагы аймактык бириктирилген диспетчердин борбор – БДБ «Энергия» Борбордук Азиянын бириккен электр системасы (БАБЭС) менен уюшкандыкта иштеп турушкан.

Жай мезгилинде Токтогул ГЭС инин электр энергиясы Токтогул суу сактагычынан чыккан суу менен кошо Өзбекстан жана Казакстандын керектөөчүлөрүнө берилип турган, мисалы 1990-жылы экспорт 7 млрд кВт.сааттан көбүрөөк болгон. Өзбекстан менен Казакстандын жылуулук электрстанциялары жай мезгилинде пландуу – алдын алуучу ондоп түздөөлөр үчүн токтолуп, ал эми кыш мезгилинде Кыргызстан менен Тажикстандын энергосистемасына жылуулук электрстанцияларынан 3,2 млрд кВт.саат көлөмүндө электроэнергиясы, анын ичинен Өзбекстандан- 2,2 млрд кВт.саат, Казакстандан – 650 млн кВт.саат, 245 млн кВт.саат – Тажикстандан жана 250 млн кВт.саат – Түркмөнстандан келип турган. Кыргызстандын таза экспорту жылына 4 млрд кВт.сааттан көбүрөөк болгон.

Беш мамлекеттин БАБЭС теги энергосистемаларынын уюшкандык менен иштөөсү келтирилген жоготуулардын эң аз болушу жана, тиешелүү түрдө энергия ташуучулардын бааларынын жана тарифтеринин эң аз болушу менен камсыздалган. Суверенитеттүүлүккө жана эгемендүүлүккө ээ болуу шарттарында борбордук Азиянын өлкөлөрү боюнча ,ТЭРлердин бир кылка эмес жайланышы Борбордук Азиянын өлкөлөрүн ашык энергиялуу (Казакстан, Түркмөнстан, Өзбекстан – көз каранды эмес энергетикалык

саясатты жүргүзө башташкан) жана энергиясы жетишпеген (Кыргызстан жана Тажикстан) эки топко бөлүнүүгө алып келди. Кыргызстан менен Тажикстан өлкөнүн жылуулук энергетикалык борборунун (ЖЭБ) балансынын 45% түзгөн кошумча отунду импорттоого мажбур болуп калды.

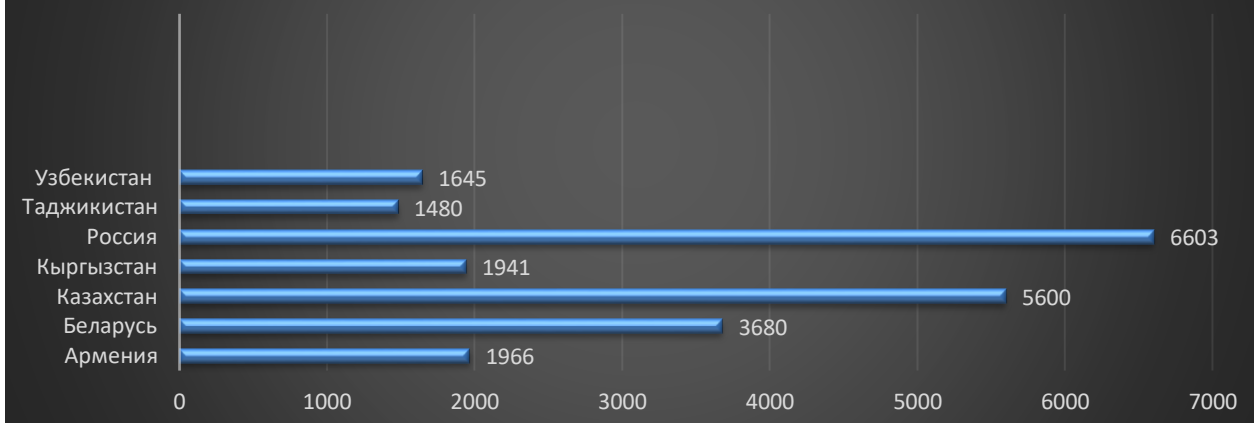
Булак: КР УСК. Отун-энергетикалык баланс 2022ж.

Диаграмма 3.4 Кыргыз Республикасына 2017-2022жж. электрэнергияны импорттоо

3.4 диаграммасында көрүнүп тургандай 2017 жана 2018 жылдарында электрэнергия импорттолгон эмес, ал эми 2022 жылы импорт 2806,4 миң кВт.саатына жеткен. Ал жеке тармактын керектөөсүнүн жогорулашынын себеби.

Кыргызстан 2014 жылы 1941кВт.саатына сарптап, 141 мамлекеттин ичинен киши башына электрэнергияны керектөөсү боюнча 81 орунду ээледі, ошондой эле КМШ мамлекеттеринин ичинен да керектөө боюнча кыйла арта.

2022жж. киши башына электрэнергиянын сарпталышы кВт.саат

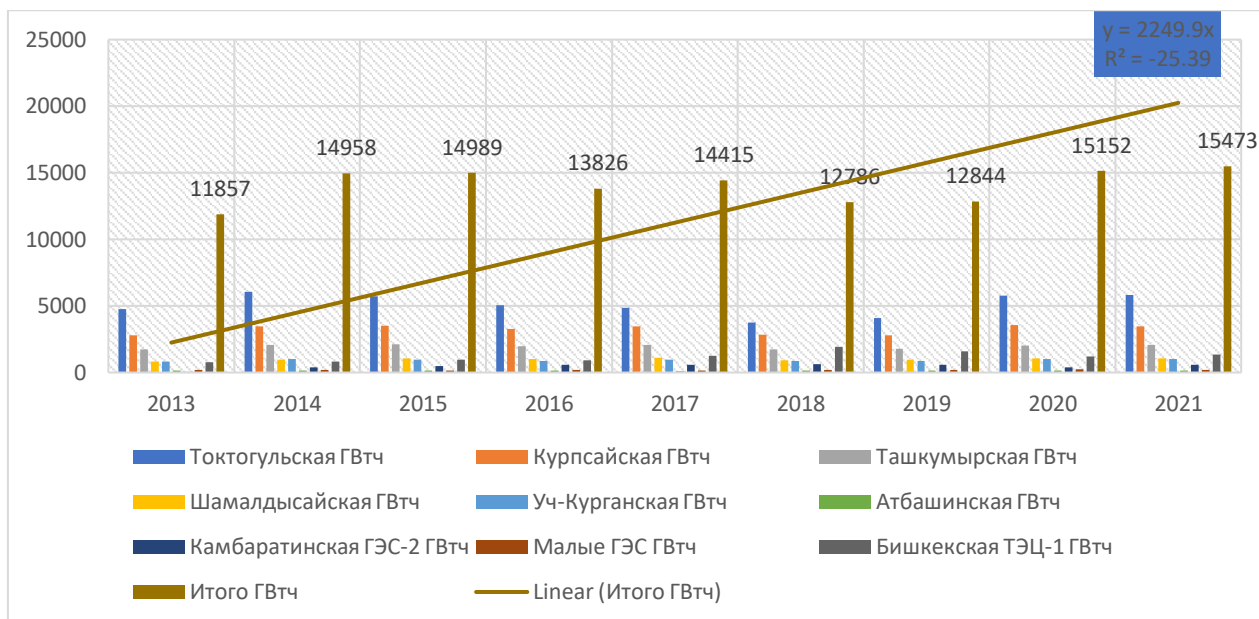
Булак: Дүйнөлүк банктын расмий маалыматы боюнча [Электрондук ресурс]. – <https://nonews.co/directory/lists/countries/electric-power-consumption>

Диаграмма 3.5. КМШ мамлекеттери боюнча 2022-жылы киши башына болгон электрэнергиянын сарпталышы

3.5.диаграммасында көрсөтүлгөндөй КМШ мамлекеттери арасында электрэнергиясын киши башына керектөө боюнча эң жогорку көрсөткүч Орусия мамлекетинде 6603 кВт. саатына, экинчи орунда Казакстан 5600кВт. саатына , ал эми Кыргызстан жети мамлекеттин ичинен бешинчи орунду ээлеп 1941кВт. саатына сарптады, Өзбекистан менен Таджикистан 6 жана 7 оорунду ээлешти.

Ал дагы Кыргыз Республикасында керектөөгө болгон чектөөсүнүн негизинде, мисалы, 700кВт. саатына чейин 1,11 сом төлөнөт, андан жогору 2,39 сомдон.коюлган.

Өкмөт тарабынан 01.05.2024ж.тартып калкка коюлган тарифтер жогорулаган(тиркеме 2). Бирок ошондо да жеке үй чарбаларга коюлган тарифтер электрэнергияны өндүрүп чыгуу чыгашаларын жаппайт да, болжол менен 1.60сомго кем каржыланат.

Булак: Энергетика министрствосу.

Диаграмма 3.6 2013-2021жж. болгон бардык булактардан электрэнергияны өндүрүү боюнча диагностика

3.5 диаграмасы көрсөтүп тургандай электр энергиясына болгон суроо талап жогорулары менен иштеп чыгуу да жылдан жылга көтөрүлүп жатат. Электр энергетикалык тармагына талдоо ага тиешелүү инфраструктуранын бардык жылытуу, генерациялоо тутуму, өткөрүү жана бөлүштүрүү ж.б.у.с багыттары боюнча учурдагы маалыматтарынын негизинде жүргүзүлөт. Электр энергиясынын бирдигине (1 кВт саат же 1 ГВт) баасын эсептөөнүн негизинде болжолдуу наркты эсептөө керек, бул учурда негизги каражаттарды туруктуу жана өзгөрмө жаңыртууга жана энергетика тармагында инновациялык технологияларды колдонууга канча ресурс керектиги жөнүндө кененирээк эсептөөгө болот.

Бардык суу жана энергетика ресурстарына толук талдоо бере ала турган эсептик көрсөткүчтөрдү түзүү, КУЭТна ПРО аркылуу эл аралык финансылык аянтчаларга алып чыгуу зарыл, бул учурда биз ар кандай компаниялардын наркына толук баа берсек жана ошол эле учурда белгилүү бир инвестициялык келишимдер боюнча божомол жасай алабыз.

3.2. Чакан гидроэлектрстанциялардын инвестициялык потенциалы

Акыркы жылдарда «жашыл экономиканын» катарында «жашыл энергия» башкача айтканда, айлана чөйрөнү булгабастан энергиянын жаңыланып туруучу (ЭЖТ) булактарын колдонуу менен өндүрүлгөн энергия өзгөчө акталдуу болууда. Заманбап технология жылуулук жана электр энергиясын күндүн, шамалдын суунун, жердин энергиясын жана газды биологиялык калдыктардан таш көмүрдөн алууга мүмкүнчүлүк берет.

Ар бир өлкө бул жаатта өздөрүнүн артыкчылыктарына ээ. Кыргызстан жана Тажикстан гидроэнергетиканын өтө чоң потенциалына ээ. ЭЖТнын өтө эффективдүү түрү болуп дал ушул кичи энергетика десек болот, ал эми Боробордук Азиянын калган өлкөлөрү үчүн энергияны жаңыланбоочу көмүр суутектин чийки заттарды (көмүр, мазут, жаратылыш газы) өндүрүүчү жана кичи энергетикасынын мүмкүнчүлүктөрү бир топ чектелүү болгон ЭЖТнуклаган түрлөрү актуалдуу болуп эсептелет.

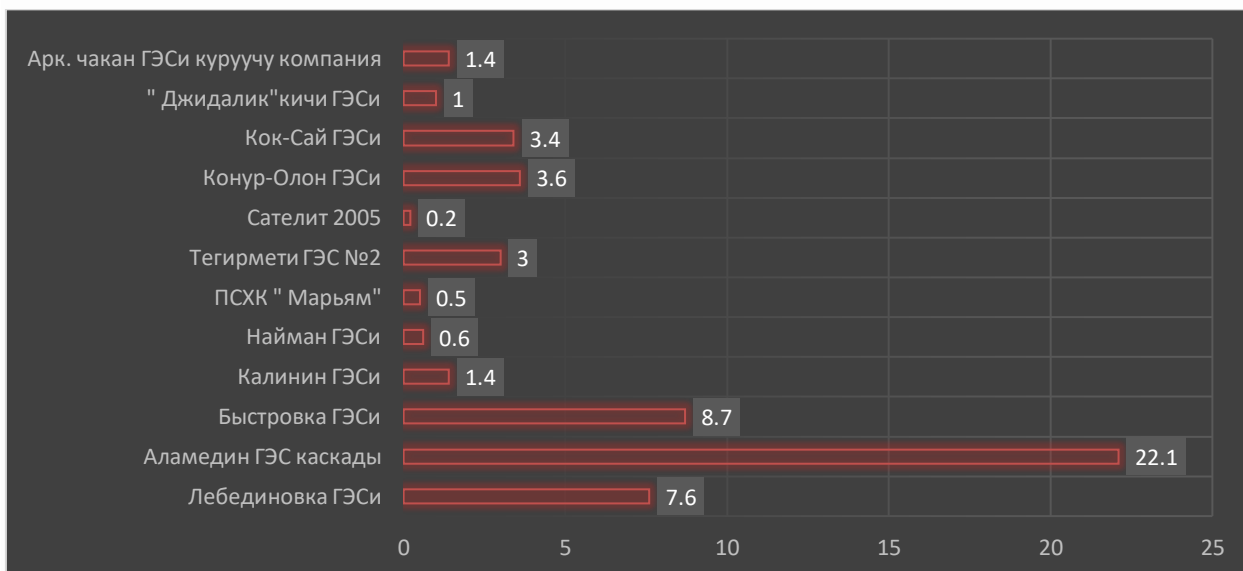
Эң эле жөнөкөй эсептөөлөр боюнча Кыргызстандагы 172 дарыя менен агым сууларынын гидроэнергетикалык потенциалы жылына 80 млрд.кВт саатына электр энергиясын иштеп чыгууга болот, бул бүгүнкү күндө өлкөдөгү бардык иштеп чыгарылуучу кубатуулуктун 60% түзөт.

Кыргызстандын учурдагы мыйзамы боюнча кубаттуулугу 30МВт аз болгон ГЭС чакан деп эсептелинет. Мисалы, Чехияда чакан ГЭСтерге кубаттуулугу 10МВттан аз болгон ГЭСтерди тиешелүү кылышат.

Ири гидроэнергетикалык объекттерин ишке киргизилгенге чейин, б.а. өткөн кылымдын 60-чы жылдары республиканын аймагында жүздөн ашуун чакан жана микро ГЭС тер иштеп тураган. Суу ресурстарын башкаруунун стратегиясы республикалык суу пайдалануу потенциалын эффективдүү пайдалануу бонча уюштуруучунун- экономикалык иш чаралардын жаңы технологиясын жайылтууну да ичине алышы керек.

Учурда Кыргызстанда жыл сайын 12-15 млрд.Квт.с. электр энергиясы иштеп чыгат, бул калктын 11-13 млрд.КВт.с. жалпы электрэнергиясынын жылдык керектөөсүн камсыз кылат.

Кыргызстандагы чакан ГЭСтер боюнча тарыхый маалыматтарды карап, эксперттердин тыянагына таянуу менен чакан ГЭСтердин анык чакан ГЭСтер тарабынан иштелип чыккан электр энергиясын пайдалануунун негизги функциялары өзгөрүүлөргө дуушар болууда деп жыйынтык чыгарууга болот.

Булак: КР Энергетика министрлиги.

Диаграмма 3.7 Кыргызстандагы чакан ГЭСдын кубаттуулугу 2022ж.

3.1 диаграммасынан көрүнүп тургандай чакан ГЭСтердин жалпы көлөмү 53 Мватты түзөт, 2023жылдын аягына карата кубаттуулуктардын учурдагы өсүшү жөнүндө расмий маалыматтар жок.

Чакан ГЭСтерди өнүктүрүү саясаты учурда приоритеттүү, бирок ушуну менен бирге эле иштелип чыккан электр энергиясын сатуу, жалпы тармакка кошууда баалоону түзүүдө, электр станциялар тарабынан сатып алууда жаратылган көйгөйлөр менен байланышкан көйгөйлөр жана башкалар орун алат.

Энерготармагындагы эксперттердин ою боюнча аталган кубаттуулуктарды кошууда ири энергия иштеп чыгуучу ГЭСтер суунун аздыгынын кыйынчылыкка дуушар болушат, себеби сууну агызууну ушуну менен бирге электр энергиясын иштеп чыгарууну кыскартууга туура келип, натыйжада энергия тутумунун өзү да жабыркайт.

Учурда криптовалюталарды иштеп чыгуу үчүн пайдаланып жаткан чакан ГЭС тер багыты өтө келечектүү болорун белгилеп кеткенбиз, бирок мындай саясат тутумдун озү үчүн зыян келтирет. Жаңы кубаттулуктарды ишке киргизүүдө электр энергиясына болгон талап жетишээрлик жогору дэнгээлде болорун эске алуубуз керек.

Азыркы убакытта: кубаттулуктары 180мВт жана жылдык орточо иштеп чыгуусу 1,0 млрд.кВтс болгон 90дон ашык ЧГЭСтерди курууга; кубаттулуктары 23мВт жана жылдык орто иштеп чыгуусу 110млн.кВтс болгон мурдагы 39 ЧГЭСтерди калыбына келтирүүгө болот. Келечекте ирригациялык суу сактагычтарда мерчемделген кубаттуулугу 75 мВт болгон 7 ЧГЭСти куруу 220млн.кВтс иштеп чыгууга мүмкүндүк берет.

КРнын Минэнергосу 2013жылдан баштап Реконструкциялоо менен өнүктүрүүнүн Европа банкы менен биргеликте “КРда чакан гидроэнергетиканы өнүктүрүү стратегиялык мерчемдөө долбоорун ишке ашырууда. Бул долбоорду ишке ашыруу Меркадос ЕМІ (Испания) жана «РусГидро» (Россия) тарабынан РРЕБ консорциуму суммасы 800 миң еврого барабар гранттык каражаттын эсебинен ишке ашырылууда. Долбоордун бүткөрүлгөн биринчи жана экинчи фазасынын алкагында чакан ГЭСтердин 88 жапкычтын ичинен ишке ашыруу үчүн инвесторлорго сунуштала турган 4 пилоттук жапкыч тандап алынды. 3 - фазанын алкагында 4 чакан ГЭСтерди; Сокулук ГЭС-5-1,5мВт (Чүй обл. Сокулук району); Ой-Алма ГЭС-7,7мВт(ОШ обл. Каракулджа рай.); Орто-Токой ГЭС-20 мВт(Ыссык-Көл обл. Орто-Токой суу сактагычы) ; Төрт Күл ГЭСи -3 мВт (Баткен обл. Төрт Күл суу сактагычы). Долбоордун жалпы наркы 49,3 млн. АКШ долларын түзөт. Долбоордун максаты электр энергиясын иштеп чыгууну көбөйтүү, республиканын жергиликтүү жана алыскы райондорун электр менен камсыздоонун ишенимдүүлүгүн жогорулатуу.

Экономикалык талдоонун жыйынтыгы боюнча аталган 4 ГЭСтин, электр энергия үчүн орун алган жана дагы башка тарифтерди эске алганда өзүн өзү акташы:

1. Тариф 0,7 сом (1,6 АКШ цент.) болгондо өзүн өзү актоо мөөнөтү 50 жылдан ашык болот;
2. Тариф 1,26 сом (2,8 АКШ цент.) болгондо өзүн өзү актоо мөөнөтү 17 жылдан 21жылга чейинкини түзөт;
3. Тариф 2,35 сом (2,9 АКШ цент.) болгондо өзүн өзү актоо мөөнөтү 15 жылдан 20жылга чейинкини түзөт;
4. Тариф 5,88 сом (5 АКШ цент.) болгондо өзүн өзү актоо мөөнөтү 6 жылдан 9 жылга чейинкини түзөт.

Бүгүнкү күндө чакан ГЭС тер үчүн тариф жалпы тармакка кошулган учурда 1 кВтсааты үчүн 5сом боолуп бекитилген.

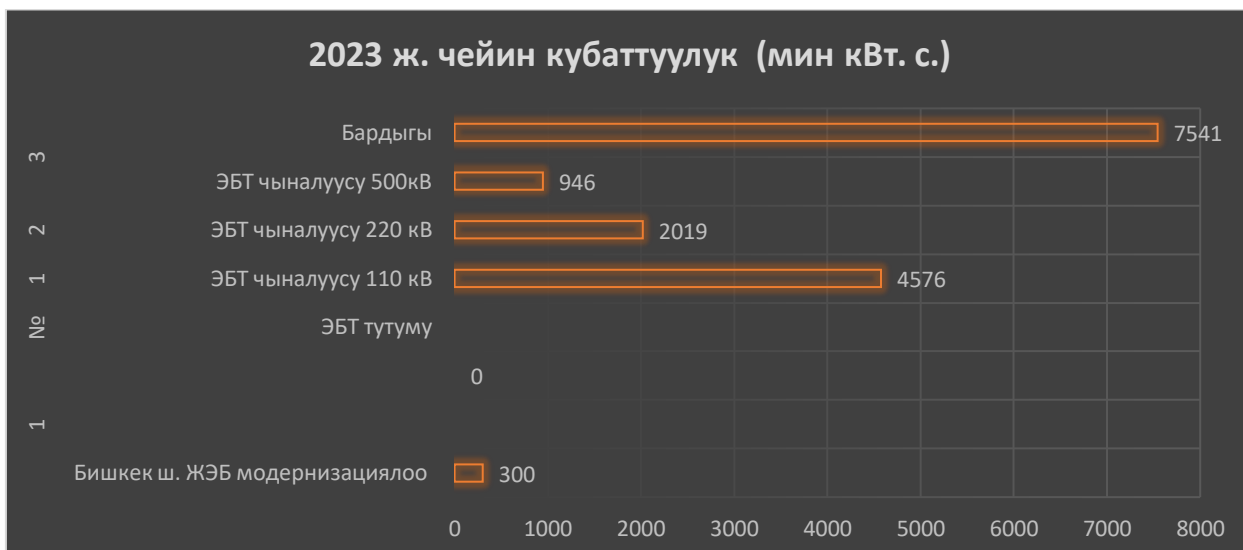

Диаграмма 3.8 Кыргыз Республикасында 2023ж.чейин ишке киргизилген кубаттуулуктар

3.2 диаграммасында корунуп тургандай 1992 жылдан 2023 жылга чейинки мезгилде ишке киргизилген кубаттуулуктар 7541 миң кВт саатты түзгөн, анын ичинен 300Мвт ка жакыны Бишкек ЖЭБин өркүдөтүүгө тиешелүү, бул мезгилдеги жалпы инвестициялар, насыялар менен бирге 1240 млн. АКШ долларын түздү.

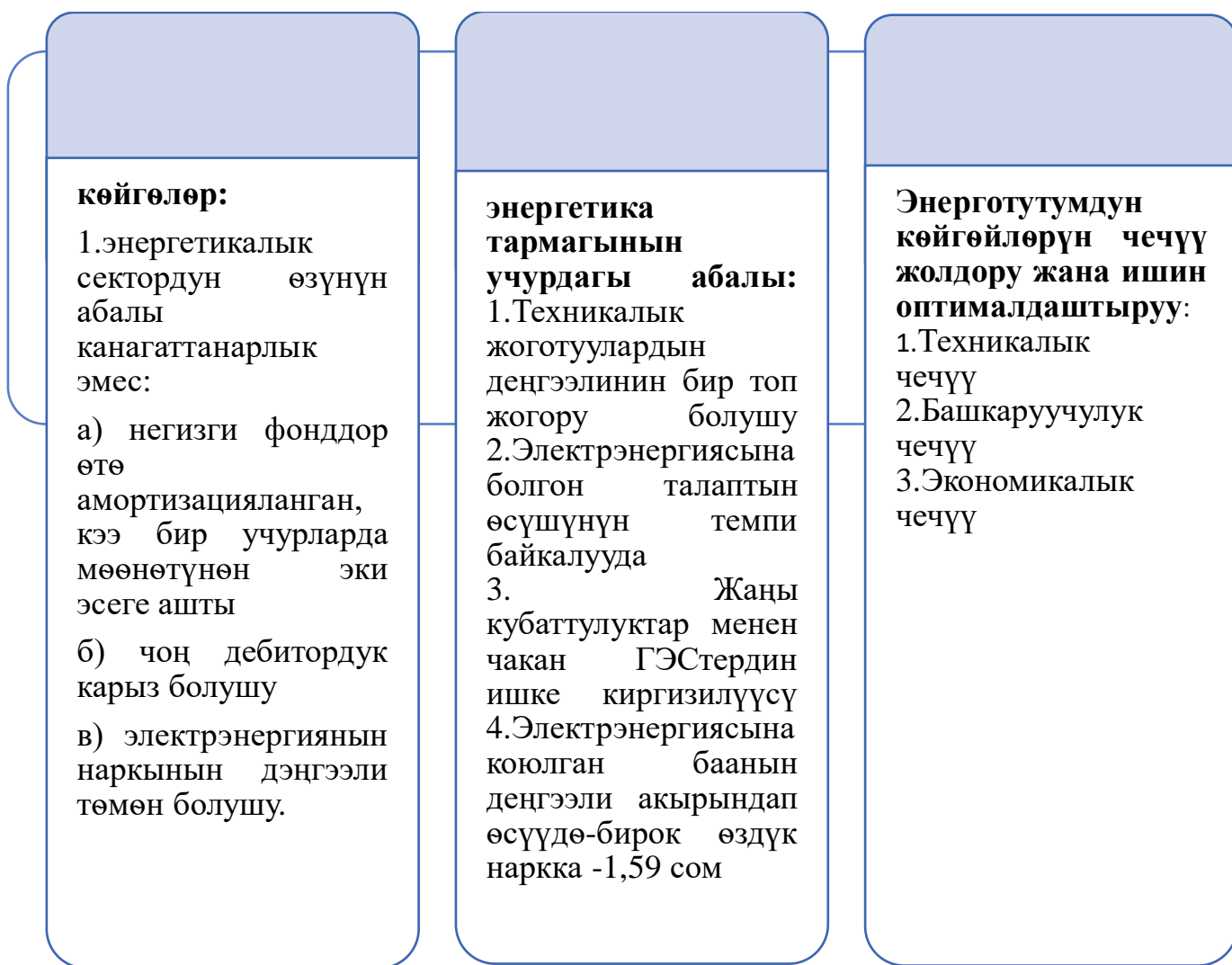
Өтө маанилүү энергетикалык объектердин бири болуп Кыргызстандагы ири жылуулук станцияларынын бири болгон Бишкек ЖЭБ-1 эсептелинет. Бул

ишкана Бишкек шаарынын борбордук жылуулук тутумун жылуулук менен камсыздайт жана ушуну менен бирге кышкы мезгилде электр энергиясын генерациялоону толуктап, кышкы мезгилде талап өтө чоңойгондо жөндөөчү механизм дин милдетиин аткарат. Белгилей кетчү нерсе ГЭСтердин да суулардын агымын минималдуу болот.

3.3 Баа факторлорунун энергетикадагы инвестициялык жагымдуулукка таасир этиши жана инвестициялык божомолдоонун математикалык модели

Акыркы жылдарда энергетика тутумунда, атап айтканда электрэнергетикада энергетиканын өздүк маселелерин чечүү үчүн далилдөө катарында негиздесе боло турган жана ушуну менен бирге инвестициялоочулар үчүн жагымдуу болуучу, электрдин өздүк наркы жана басы жөнүндө илимий талкуулар жүрүүдө. Энерготутумдун өзү канчалык жакшы болуп көрүнсө энергетикалык компаниялардын позициясы сүйлөшүүлөрдүн шартында ошончолук жогору болот. Эгерде инвестициялык объекттин абалы жагымдуу эмес болуп көрүнсө жана стандарттардын талабына жооп бербесе анда объекттин инвестициялык потенциалы ошончолук төмөн болот.

Биз жогоруда диссертациялык изилдөөлөрүбүздө баа факторунун инвестицияларга көргөзгөн таасири жана ушуну менен бирге аталган көйгөйдү чечүүдөгү консервативдүү аракеттер жалпысынан энергетикага жана инфратүзүлүшкө, тейлөөнүн сапатына, ар кандай тобокелчиликти төмөндөтүүгө ж.б.у.с. таасир эте ала турганы жөнүндө айтканбыз. Энергетикадагы көйгөйлөрдү аныктоодо бар катар талдоолорду жүргүзүү керек. Аларды 3 топко бөлүп жана тиешелүү түрдө кайсыл башка маселерди чечүүнү аныктоо керек.

Автор тарабынан түзүлдү

3.1 сүрөт. Кыргыз Республикасынын энергетикасындагы базалык көйгөйлөрү жана аларды чечүү жолдору

Энергетикадагы биз белгилеген жана 3.1-сүрөтүндө көрсөтүлгөн көйгөйлөр тармактын өзү канагаттандырлык эмес абалын, дебитордук ошондой эле кредитордук карыздарынын деңгээли да бир топ жогору экенин айтып турат. Энергетика министрлигинин өзүнүн маалыматына ылайык насыялар боюнча карыз 110млрд. сомду түзүп, анын ичинен 80% дан көбүрөгү Кытай Республикасынын Эксим банкына тиешелүү.

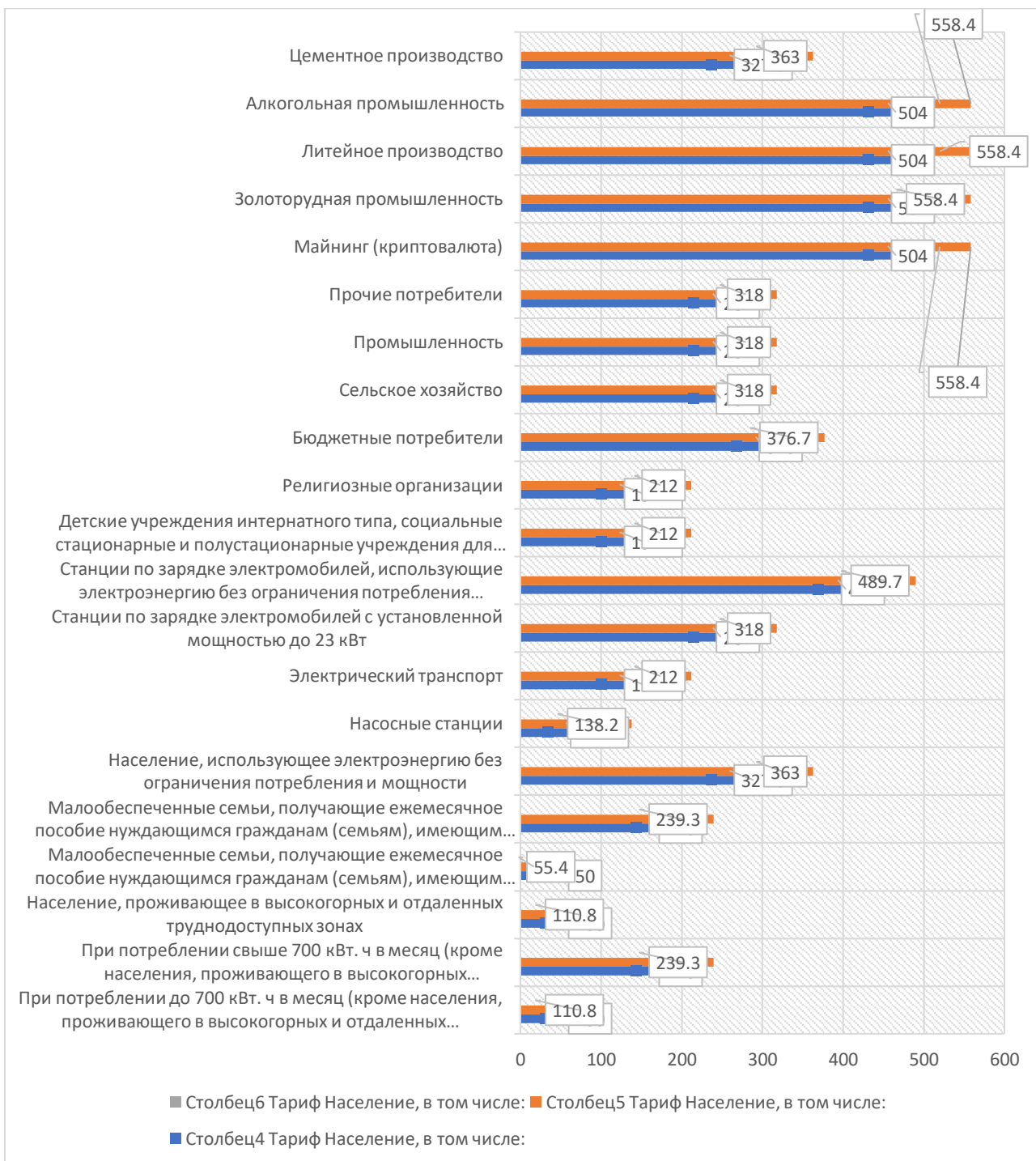
Энергия соторунун урунттуу көйгөйлөрүнүн бири болуп этабы менен алмаштырууга туура келүүчү эскирген негизги фонддор болуп эсептелет жана

бул үчүн ири каржылоочу салымдарды, анын ичинен узак мөөнөттөгү 2040жылга чейинкисин талап кылат.

Ошондой эле электрэнергия тармагындагы орчундуу көйгөйлөрүнүн бири болгон чет элдик насыялар туралуу маалымат кенен 2.3бапта каралган. Жалпысынан электрэнергия тармагын өнүктүрүү үчүн узак мөөнөттөгү тарифтик саясатты иштеп чыгуубуз керек. Өнүктүрүүнүн 2026 жылга чейинки программасынын алкагында Камбар-Ата ГЭС-1,2 жана чаканГЭСтерди куруу, CASA-1000 долбооруна чыгуу каралууда.

Кыргыз Республикасында суу-энергетикалык ресурстар аймагы бирдиктүү саясатты түзүүнү эске алуу менен электр энергиясына коюлуучу тарифтер боюнча жүргүзүлүүчү саясаттын өтө көйгөйлүү бөлүгүнүн бардыгын белгилей кетүүбүз зарыл.

№ п.п	Керетөөчүлөр тайпалары	2017 ж. тарифи 1кВт.саат үчүн тыйын	2024год. тарифи 1кВт.саат үчүн тыйын
1	Калк анын ичинде:		
1.1	айына 700 кВт.саатына чейин керектегендер үчүн (бийик тоолуу аймактардыгы калктан башкалары)	77	111
1.2	айына 700 кВт.с. ашык керектегендер	216	239
1.3	Бийик тоолуу шарттарда жана алыскы жетүүгө кыйын аймакта жашаган калктар үчүн, айына 1000 кВт.саатка чейин керектегендерге 1 октябрдан 1 майга чейин	77	111
1.4	Бийик тоолуу шарттарда жана алыскы жетүүгө кыйын аймакта жашаган калктар үчүн, айына 1000 кВт.сааттан ашык керектегендерге 1 октябрдан 1 майга чейин	216	216
2	Турмуштук эмес керектөөлөр (өндүрүш, айыл чарба, бюджеттик ж.б.у.с)	224	224
3	Соргуч станциялар	77,9	117

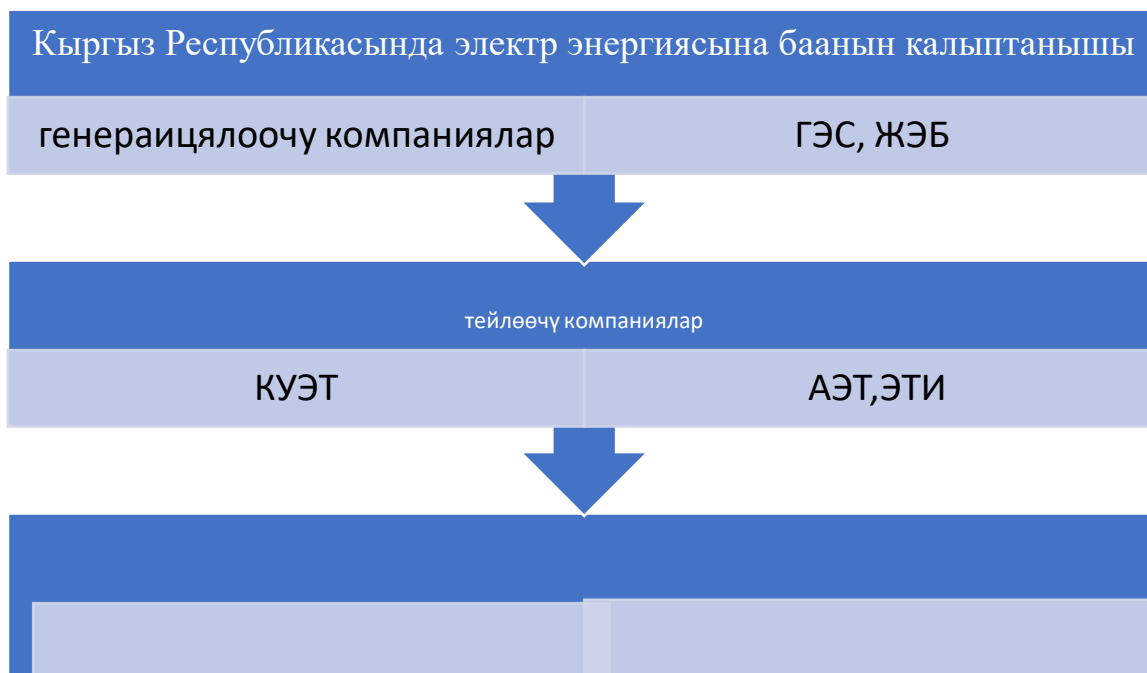

Булак: ППКР. Бишкек -2024ж.

3.7 диаграмма Электр керектөөчүлөр үчүн 01.05.2024жылдан баштап Өкмөт тарабынан бекитилген тарифтер

Көрүнүп тургандай республиканын өкмөтүнүн токтому менен бекитилген электр энергиясынын тарифтери электр энергиясына төлөнүүчү бааны талдап тлугу менен эсептөө азырынча жүргүзүүгө электигин же бекитилбегендигин айтып турат.

Ар кандай тармактар, өндүрүштүк жабдуулар үчүн алдын ала каралган коэффициенттер 1.3кө барабар. Эскерте кетүүчү нерсе, Токтогул району жана Токтогул айылы үчүн тарифти төмөндөтүү бонча өзүнчө тарифтер бар.

Кыргыз Республикасындагы электрэнергиясынын интегралдештирилген көрсөткүчтөрү

	электрэнергияны иштеп чыгуу (млн. кВт.с.)	керектөө (млн. кВт.с.)	Бюджеттен биргелешип каржылоо. (млн. сом)	Электроэнергетикага инвестирлөө (насыялар менен бирге) миң АКШ долл.	э/э импорту	э/э жоготуулар (млн. кВт.с.)
2017	15429,5	11369,7	332210,9	1827488,8	0,0	2844,5
2018	15728	12159,3	192198,3	383288,9	0,0	2814,1
2019	15384,2	12599,5	158760,8	148070,1	269,2	2513,6
2020	15756,8	12710,0	110234,1	159456,1	352,6	2744,9
2021	16820,9	13534,5	146124,2	198745,2	1682,9	2738,4
2022	16688,9	13750,4	156154,7	212456,1	2806,4	2388,5
2023	16855.79	13956.66	159277.79	2177675	2890.59	2364.62
2024	17024.35	14166.01	162463.35	2232117	2977.31	2340.97
2025	17194.59	14378.50	165712.62	2287920	3066.63	2317.56
2026	17366.54	14594.17	169026.87	2345118	3158.63	2294.38
2027	17540.20	14813.09	172407.41	2403746	3253.39	2271.44
2028	17715.60	15035.28	175855.55	2463839	3350.99	2248.73
2029	17892.76	15260.81	179372.67	2525435	3451.52	2226.24
2030	18071.69	15489.72	182960.12	2588571	3555.06	2203.98

	Бардык керектөөчүлөр үчүн кВт.саат/ тыйын. Бекитилген баа	Токтогул ГЭСинин иштеп чыкканнынын өздүк наркы (тыйын)	Аралыкка берүүнүн баасы/тыйын КУЭТ	Энергетика тармагы үчүн оптиммалдуу баа /тыйын	Реинвестициялык баа/ тыйын
2017	85	24			
2018	85	24			
2019	85	24			
2020	85	24			
2021	88	24			
2022	146	24			
2023	146	24			

Кыргызстанда электр энергиясын иштеп чыгууну 2030жылга чейин алдын ала божомолдоо үчүн эконометрикалык моделди түзүлүшү төмөндөгүнү көрсөттү. Кийинки талдоо жөнөкөйлөтүлгөн моделге жана тарыхый маалыматтарга негизделген. Тагыраак алдын ала айтуу үчүн өзүнө төмөндөгүлөрдү камтыган тереңирээк талдоо талап кылат:

- Кошумча факторлор: климаттык шарттар, саясий окуялар, технологиялык өзгөрүүлөр, күйүүчүлөрө жана майлоочуларга коюоган баалар ж.б.у.с.;
- Сызыктуу эмес көз карандытыктар болушу мүмкүн
- Түзүлүштүк өзгөрүүлөр:экономика жана энергетикалык тармак жөнөкөй сызыктуу моделде эске алынбаган түзүлүштүк өзгөрүүлөргө дуушар болушу мүмкүн.

Алдын ала талдоо:

- Электрэнергияны иштеп чыгуу анык оң трендке ээ
- Электрэнергиясын керектөө да өсүүнү көргөзүп, иштеп чыгуунун өсүшү менен шайкештелип турат
- Бюджеттик биргелешип кражылоо жана инвестициялар олуттуу термелүүлөрдү көргөзөт, бул болсо мамлекеттик программалардын жана тышкы факторлордун таасиринин орун алары айгинелейт
- Электрэнергиясын импорттоо жана жоготуу да жалпы көрүнүшкө кандайдыр бир таасир кылышат.

Көпчүлүктүү регрессия модели:

Электр энергиясын өндүрүүнү алдын ала айтуу үчүн, биз төмөнкү өзгөрмөлөргө таянып, көпчүлүктүү сызыктуу регрессия моделин курабыз:

- Электр энергиясын өндүрүүнү- көз каранды өзгөрмөлө (алдын ала айтканыбыз келген нерсе)

Кыргыз Республикасындагы электр энергетиканын көрсөткүчтөрүн талдоо.

Негизги байкоолор:

1. Электр энергиясын өндүрүү жана керектөө:

- 2017-жылдан 2022-жылга чейинки мезгилде электр энергиясын өндүрүү менен керектөө да туруктуу өсүүдө

2. Бюджеттен биргелешип каржылоо:

- Бюджеттен биргелешип каржылоо 2017-жылы эң жогорку деңгээлде (332210,9 млн сом), кийинки жылдарда төмөндөп, 2020-жылдагы минимумга (110234,1 млн сом) жеткен, бирок 2021 жана 2022-жылдары кайрадан өсө баштаганын байкадык

3. Электр энергетикасына инвестициялар:

- Эң ири инвестициялар 2017-жылы (1827488,8 миң АКШ доллары) болгон, андан кийин 2018-2019-жылдары олуттуу төмөндөөлөр жүрүп, 2020-2022-жылдары анча чоң эмес өсүү орун алган.

4. Электр энергиясынын импорту:

2017 жана 2018-жылдары электр энергиясы импорттоо болгон эмес.

- Кийинки жылдарда анча чоң эмес импорт байкалып, ал 2022-жылга карата өсө баштаган (2806,4 млн кВт.с).

5. Электр энергиясынын жоготуулары:

- Электр энергиясынын жоготуулары салыштырмалуу туруктуу, талдоо мезгилинин ичинде 2388,5 жана 2844,5 млн кВт сааттын ортосунда өзгөрүп турат.

Регрессия теңдемеси:

Кыргыз Республикасында электр энергиясын иштеп чыгуу үчүн сызыктуу эмес регрессиялык моделдин теңдемеси төмөндөгүчө болот:

$$y = 61.928850 *x^2 - 249846.389325 *x + 252011170.553548$$

Жогоруда саналган көрсөткүчтөр, Кыргызстандын энергетика тармагындагы электр энергиясын өндүрүүнүн жана керектөөсүнүн өсүшү менен өсүү жана өнүгүү баскычында тургандыгын күбөлөп турат.

Бюджеттик биргелешип каржылоодогу жана инвестициялардагы термелүүгө карабастан, жалпы тренд электр энергетиканын өнүгүшүнө болгон кызыгуунун жогорулашын көрсөтүп турат. Электр энергиянын импорттоонун

көбөйүшү жана жоготуулардын туруктуу жогору болушу инфраструктураны модернизациялоо жана анын натыйжалуулугун жогорулатуу зарылдыгын көрсөтүүдө.

3 бап боюнча жыйынтыктоо.

Бул бапта толугу менен электроэнергетика тармагы каралып, анын экономиканын өнүгүшүндө зор ролду камтырын жана бүгүнкү күндө тармакта учурап турган көйгөлөрү менен инвестициялык потенциалы аныкталды. Аны менен бирге:

- чакан ГЭСтердин келечеги негизделди жана аларга инвестицияларды стимулдаштыруу боюнча сунуштар берилди;
- Электрэнергиясындагы тарифтерди талдоонун методологиясы келтирилген жана электр энергетикалык кызмат көрсөтүүлөрдү баалоонун модели сунушталды;
- Камбар-Ата 1,2 долбоорлорун ишке ашырууну эске алуу менен электр энергетика тармагында IPO жүргүзүү механизми сунушталды;
- Электр энергетикасынын өнүгүүсүнүн негизги көрсөткүчтөрү математикалык каражаттарды колдонуу менен математикалык модел түзүлдү;
- жана баалардын жана инфляциянын өзгөрүшүн эске алуу менен 2030-жылга чейин электр энергетикасынын негизги көрсөткүчтөрү болжолдонгон.

КОРУТУНДУ

Инвестициялык жигердүүлүккө көңүл бурууга басым жасоо бүгүнкү күндө фундаменталдык көйгөйлөрдөн болуп калды. Биздин шарттарда инвестициялык климаттын эң маанилүү критерийлеринин бири болуп, инвесторлор үчүн кепилдикти камсыз кылуу болуп калды, тилекке каршы мамлекеттик саясий эрк жетишсиз болууда. Инвесторлор өзгөчөлүгүнө жараша дал ушуга өтө чоң көңүл бурушат.

Мыйзам чыгаруучулук контекстте инвесторлордун активдерине кепилдик берүү орун алат жана ушуну менен бирге аталган пункт негизги мыйзамда чагылдырылган, бирок иш жүзүндө тескери жакка ээ болот.

Кыргыз Республикасы экономиканы өнүктүрүүдө өзүнүн артыкчылыктуу багыттарын аныктады, аларга гидроэнергетика, айыл чарба тармагы, аны менен байланышкан кайра иштетүү өнөр жайы жана жеңил өнөр жай болуп саналат.

Ушуга байланыштуу мамлекеттин стимулдачу инвестициялык финансылык механизмдин ишке ашырууну камсыз кылуу боюнча изилдөөлөргө эффективдүү жөндөөнү камсыздоого болгон теориялык жана методологиялык аракеттерди кайрадан карап чыгууга көңүл буруу актуалданууда. Ошол менен бирге алдыга коюлган реформаларды жүзөгө ашыруу үчүн укуктук базасынын инвентаризациясын жүргүзүүсү зарыл, экономиканы жандандыруу үчүн инвестициялар жана инвесторлорго кепилдиктер керек.

Кыргыз Республикасында инвестициялык потенциалы зор жана стратегиялык жактан өтө маанилүү бул энергетика тармагы болуп саналат. Аталган тармакта ири объектилер топтолгон жана бир эле мезгилде кошумча наркты бир нече эсеге чоңойтууга жана кубаттуу мультипликативдик эффектти түзүү мүмкүнчүлүгү бар.

Бирок, өкүнүчтүүсү, азыркы этапта Камбар-Ата-1, Камбар-Ата-2 жана башка ири долбоорлорду ишке ашыруу өтө кыйын. Аталган тармакта системдүү баалоо, инвестицияларды тартуу боюнча комплекстүү көйгөйлөрдүн бардыгын көрсөтүп турат.

Энергетика секторундагы инвестицияларды талдоодон биз аталган тармактын инвестициялык талап кылуусундагы өтө чоң мүмкүнчүлүгүн түшүнө алдык. Бирок, аталган сектордун карызынын көптүгү менен бирге, саясатташтыруунун өтө чоң деңгээлинин орун алышынын себебинен энергетика секторундагы ири долбоорлорго чоң инвестицияларды тартууга негиз бербей келет.